726.5
Sv261
pt.4
v.3²

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT.- HIST.- O. ANT.- AKAD.
UTGIVET AV SIGURD CURMAN
OCH JOHNNY ROOSVAL

STOCKHOLMS KYRKOR

UTGIVNA MED BIDRAG AV
SAMF. S:T ERIK /

BAND III. HÄFT. 2.

HEDVIG ELEONORA KYRKA

BEARBETAD AV
EFR. LUNDMARK

HEDVIG ELEONORA KYRKA

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

UTARBETAT AV

EFRAIM LUNDMARK

MED STÖD AV KUNGL. VITT. HIST. OCH ANT. AKADEMIEN OCH SAMFUNDET S:T ERIK

UTGIVET AV

S. CURMAN OCH J. ROOSVAL

STOCKHOLM

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

INNEHÅLL.

Sid.
Källförteckning 129
Huvuddata i församlingens historia 132
Kyrkogårdar, klockstapel, hus och bodar:
Kyrkogård vid kyrkan 144
Klockstapel 151
Skolhus 153
Pastorshus 154
»Fattigkyrkogård» 156
Interimskyrka:
A. Brädkyrkans beskrivning och byggnadshistoria 158
B. Brädkyrkans inredning och lösa inventarier 160
Nuvarande kyrkobyggnad:
A. Beskrivning 172
B. Byggnadshistoria 175
C. Översikt av kyrkans arkitekturhistoria 226
D. Inredning och lösa inventarier 234
Sammanfattning av Hedvig Eleonora kyrkas konsthistoria 292
Zusammenfassung 294
Bilagor 297

FÖRKORTNINGAR I KÄLLHÄNVISNINGARNA I DETTA HÄFTE.

A. K. = Amiralitetskollegiets handlingar, före 1915 i flottans arkiv på Skeppsholmen, Stockholm, nu i R. A.
A. T. A. = Antikvariskt-topografiska arkivet, Statens historiska museum, Stockholm.
B. St. = Byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm.
K. B. = Kungl. biblioteket, Stockholm.
Nat. M. = Nationalmuseum, Stockholm.
N. M. = Nordiska museet, Stockholm.
R. A. = Riksarkivet, Stockholm.
Rå. A. = Rådhusarkivet, Stockholm.
Sta. A. = Stockholms stads arkiv.
U. B. = Uppsala universitetsbibliotek.

STOCKHOLM 1920. KUNGL. HOFBOKTR. IDUNS TRYCKERI-A.-B.

726.5
Sv261
Pt.4
v.32

FÖRORD.

Det nu föreliggande häftet, det andra inom avdelningen Stockholms kyrkor, ansluter sig omedelbart till häftet angående Kungsholms kyrka och är paginerat i följd efter detta. Dessa båda nu utkomna häften äro avsedda att tillsammans bilda ett band, varför det föreliggande häftet avslutas med bandtitelblad och fullständiga register, utarbetade av amanuensen A. Billow. Då registren i arbeten av SVERIGES KYRKORS art äro av stor betydelse för deras användbarhet för olika ändamål, ha utgivarna ansett sig böra särskilt fästa uppmärksamheten på det nu föreliggande första försöket därtill. Det är en mycket svår sak att träffa den rätta normen för dylika register. Å ena sidan vill man naturligtvis ha dem så fullständiga och mångsidiga som möjligt, å andra sidan få registren icke bli för vidlyftiga, emedan de då förlora sin överskådlighet och bliva oproportionerligt dyrbara. Utgivarna motse med tacksamhet från intresserade läsare meddelanden om de anmärkningar och önskemål, som med anledning av detta första bandregister kunna förefinnas. — Sammanfattande register för varje landskap torde möjligen sedermera komma att utarbetas.

I häftet om Kungsholms kyrka, som utkom 1915, finner läsaren upplysning om den allmänna planen för Stockholmskyrkornas bearbetning — i vilken dock en del mindre ändringar torde bli nödvändiga. Vidare kan nu meddelas, att beskrivningen av Riddarholmskyrkan föreligger i tryckfärdigt manuskript av professor Martin Olsson samt att Storkyrkans beskrivning på uppdrag av Storkyrkoförsamlingen igångsatts under redaktion av professor J. Roosval.

Hedvig Eleonora kyrkas beskrivning var redan till största delen fullbordad, då det föregående Stockholmshäftet publicerades. Att dess offentliggörande uppskjutits har berott dels på önskvärdheten att avvakta slutförandet av den då pågående restaureringen, dels på de numera allt större ekonomiska svårigheterna med avseende på tryckningen, vilka förhindrat utgivarna att befordra kyrkobeskrivningarna till trycket i samma takt som manuskripten inkommit.

Hedvig Eleonora kyrkas egendomliga ställning såsom ursprungligen amiralitetskyrka giver dess tillkomsthistoria ett särskilt intresse, som går utanför det konsthistoriska, men vid vilket författaren och utgivarna dock ansett sig böra fästa avseende. Såsom ett avsnitt ur den svenska flottans kulturella historia och såsom en del av Stockholms kyrkliga utvecklingshistoria torde fil. lic. Efraim Lundmarks föreliggande, omsorgsfullt utförda redogörelse tilldraga sig intresse, likaväl som ur byggnadshistorisk synpunkt. Arbetet har givetvis utdrygats genom de dubbla arkivstudier, som kyrkans nämnda egenskap av en amiralitetsinstitution medfört. Utom arkivet i kyrkan har nämligen flottans arkiv i Stockholm måst undersökas. Vid tillfället var detta ännu förvarat å flottans station på Skeppsholmen och givetvis icke arkivmässigt preparerat för forskning (numera i Riksarkivet). Å andra sidan underlättades författarens möda genom det mest älskvärda tillmötesgående från vederbörande chefer och tjänstemän, för vilket härmed ett vördsamt tack uttryckes. För den vänliga hjälp och det tillmötesgående, författaren i sitt arbete rönt även från kyrkans vederbörande, anhålla vi att få till kyrkoherden, hovpredikanten J. Källander, uttrycka vår vördsamma förbindelse.

I tacksamhetsskuld står verket även till församlingen, som på framställning av Samfundet S:t Erik lämnat ett anslag såsom bidrag till kostnaderna för beskrivningsarbetet.

Till Samfundet S:t Eriks styrelse, på vars uppdrag Stockholmskyrkornas beskrivningar av oss utföras, anhålla vi att få framföra vårt vördsamma tack för det kraftiga stöd den lämnat arbetet. Fröken Agnes Branting har godhetsfullt lämnat upplysningar om textilierna.

Mer än någonsin förut är verket SVERIGES KYRKOR nu på grund av de genom dyrtiden två- till trefalt stegrade omkostnaderna beroende av ett fortsatt och betydligt ökat offervilligt intresse från offentliga institutioner och enskilda personer. Utgivarna tillåta sig därför att till allmänheten rikta en vädjan att genom köp av utkomna häften och framför allt genom subskription på hela arbetet möjliggöra dess fortsatta utgivande.

Stockholm i november 1919.

SIGURD CURMAN. JOHNNY ROOSVAL.

HEDVIG ELEONORA KYRKA

AV

EFRAIM LUNDMARK

9—171932 *Sveriges kyrkor. Stockholm III.*

Fig. å föregående sida återger (i naturlig storlek) den pärmstämpel som finnes på amiralitetskollegiets huvudböcker fr. o. m. 1665 och på dess registratur fr. o. m. 1667 till omkring 1680, således den tid Hedvig Eleonora kyrkas byggande administrerades av amiralitetskollegiet.

Pärmstämpeln är säkerligen graverad efter teckning av skeppsbyggmästaren Francis Sheldon (engelsman; i Sverige 1655—1685), som 1665 »fick befalldning att afrijta ett nätt skepp» för ett nytt sigill (A. K. prot. 1665, 2 nov.).

HEDVIG ELEONORA KYRKA

I

STOCKHOLM.

Tryckta källor (angående vissa hela Stockholm rörande arbeten hänvisas till källförteckningen för Kungsholms kyrka, detta band, s. 1): Axel Zettersten, Svenska flottans historia åren 1522—1634, Sthlm 1890 (cit. Zettersten I). — Axel Zettersten, Svenska flottans historia åren 1635—1680, Norrtälje 1903 (cit. Zettersten II). — Utredningar rörande statens mark och tomter i Stockholm verkställda genom riksarkivet, V, Sthlm 1913, I, Norrmalm i allmänhet av L. M. Bååth, s. 1—31 (cit. Utredningar V). — Vilhelm Gyllensvärd, Handlingar rörande frågan om eganderätten till den s. k. Fattigkyrkogården å Östermalm, Sthlm 1891—1892 (cit. Gyllensvärd, Handlingar). — Hugo Hernlund, Om den s. k. Fattigkyrkogården i kvarteret Björken å Östermalm, Sthlm 1890 (cit. Hernlund, Fattigkyrkogården). — Tidskrift för byggnadskonst 1867, Sthlm s. å., mars- och aprilhäft. — Suecia antiqua et hodierna, tom. I, fol. 27. — Oct. Carlén, Stockholms kyrkor, Sthlm 1864. — Efraim Lundmark, Hedvig Eleonora kyrka ... i Stockholms dagblad 7 febr. 1915. — L. Looström, Om de äldre silfverföremålen i Stockholms kyrkor i Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1884, s. 27—100, Sthlm s. å. (cit. Looström). — Gustaf Upmark, Stockholms guldsmedsämbete 1689—1759 i Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1904, II, s. 38—62, Sthlm 1905 (cit. Upmark 1904). — J. G. Anrep, Svenska adelns ättartaflor, I—IV, Sthlm 1858—1864 (cit. Anrep I—IV).

Handskrivna källor och avbildningssamlingar: I R. A. förvaras sedan 1915 amiralitetskollegiets kungl. brev, protokoll, registratur, räkenskaper och övriga handlingar, vilka dessförinnan lågo i flottans arkiv på Skeppsholmen, dit i föreliggande utredning ibland hänvisas (Flottans ark.), enär excerpterna till största delen gjordes redan före flyttningen (cit. A. K. k. br., prot., reg. etc. samt år och dag). — Riksregistraturen (cit. Riksreg.) — Rådsprotokollen (cit. Rådsprot.).

I K. B.: Nescherska samlingen, 82: 1. »Facciat af kiörkan på Ladugårds Landet», enkelt gjord exteriörskiss utan staffage; 2. Ytterkonturer till plan av kyrkan; 3. Plan lika den i Suecia; möjligen äro dessa förlagor till Swiddes gravyr. — Skön konst, byggn.: Färglagd teckning till predikstol av J. E. Rehn.

I U. B.: Westinska samlingen, 1079, 1690 (cit. Westin och n:r). — Alcinii relation i Palmskiöldska samlingen, 261, s. 529—532.

I A. T. A.: Förteckning över kyrkans inventarier 1830 (cit. Inv. 1830).

I Rå. A.: Amiralitetskoll. brev 1657—1750. — Kyrko- och förmyndarekammarens akter och handlingar 1695—1751 (cit. Kyrkorevisionsacta). — »Konceptanmärkningar öfver kyrkoräkenskaper» innehålla bl. a. div. skrivelser från 1730—40-talen. — »Handlingar rörande Ladugårdslands kyrkas tillkomst» innehålla räkenskaper o. a. rörande insamlingen av vid 1734 års riksdag beviljade sammanskottsmedel till kyrkobygget.

I Sta. A.: Avbildningar i Stockholmsbilder, Wernerska och Unmanska samlingarna (litografi, fotografi, teckning, ljustryck).

I B. St.: 1 blad: Orgelfasad 1762 (osign.); 1 blad: Plan av kyrkan mars 1797 av Carl Rijs; 1 blad: 7 vyer, 1 plan, förslag till klocktorn 1856 av F. W. Scholander; 1 blad: Kopia av C. Hallströms förslag, utarbetat av Scholander, gillat av k. m:t $^{30}/_{5}$ 1857 (kopian utförd efter B. C. Malmbergs bearbetning 1870 av detta förslag); 1 blad: Kopia av »Arbetsritning till Kupoltorn för Ringklockorna», »Projekt av Intendenten och Riddaren m. m. Herr F. W. Scholander — Stockholm i December 1864. B. C. Malmberg», gillad av k. m:t $^{28}/_{10}$ 1864; 1 blad: Kopia, dat. $^{5}/_{12}$ 1864, av den den $^{28}/_{10}$ 1864 stadfästade ritn. (kupolexteriör rätt framför och kupolexteriör över hörn) »Förslagsritning till Kupol på Hedvig Eleonora Kyrka efter B. C. Malmberg» försedd med senare påskrift av Hawerman: »Redigerad av J. A. Hawerman till närmare öfverensstämmelse med Prof. Scholanders origin. ritning»; 2 blad: Charpentkonstruktioner dec. 1864 av Malmberg; 1 blad: Kopia av Malmbergs »ritning till förändring» av fasaden 1868; 1 blad: Kopia av ritn. till nuvarande tornbyggnad, »Projecterad af Herr Hof Intendenten och Riddaren Scholander — Utarbetad af B. C. Malmberg», enl. påskrift av Malmberg; 13 blad vävkopior, delvis uppmätningar 1913, delvis omändringsförslag stadfästade av k. m:t $^{13}/_{3}$ 1914.

I Nat. M.: Eichhornska samlingen: 1 originalritn. och 1 papperskopia av C. F. Adelcrantz' förslag till kupol.

Kyrkans arkivalier förvaras i kyrkan och (de senare årens) i pastorsexp. Jungfrug. 7 B. — 1720 uppges i Kyrkorevisionsacta, Memorialbok 1707—1738, f. 6 v., 10 r., att k:ans Räk. 1710—1714 både levererats till revisionskontoret. 1755 är i Inventariebok 1755—1777 ibid. antecknat ang. 1710 års Räk.: »bortkommen wid Rådstufwubranden». 1846 forslades räkenskaperna för åren 1711—1832, tillsammans 105 band, »ifrån en vind i Rådhuset». 1866 uttogos k:an tillhöriga arkivalier från R. A. En del 1600-tals, möjl. också tidiga 1700-talshandlingar, överlämnades till k:an från amiralitetet enl. k. m:ts beslut 1753; den viktigaste urkundssamlingen, A 1, Räk. 1665—1680, överlämnades av amiralitetet 1747. — Protokollen börja 1679 och finnas bevarade i löpande följd med undantag av protokollen för tiden efter 27 sept. 1724 till 29 juli 1730 (cit. Prot. och datum); räkenskaperna äro bevarade fr. o. m. 1665 (första bandet, 1665—1680, cit. A 1 och fol., de övriga cit. Räk. jämte årtal och ibland verifikationsnummer); Äldsta vigselbok 1668; Äldsta dopbok 1668; Äldsta dödbok 1716; 4 buntar lösa handlingar, D 1—D 4, bl. a. ett flertal kopior av skrivelser rörande församlingens och byggnadens historia samt inventarielistor (dessa senare cit. Inv. och årtal); 1 band »Handlingar rörande Ladugårdslandskyrkans fordring vid Kungl. Amiralitetet» (cit. D 5); Insamlingsbok 1671, sign. G 63; Insamlingsbok 1675 (på pärmen i blindtryck: Ladugårds. lands. nya. kyrcke. book. anno. 1671. den. 16. decemb.), sign. G 64; 1 pappband in fol. innehållande bl. a. data rörande församlingens och byggnadens historia (cit. G 2); 1 band in fol. Anteckningar om kyrkans historia av B. C. Malmberg, överlämnade till församlingen 1871 (cit. Malmberg); 1 band, G 50, innehåller församlingens sundhetskommittés prot. och andra handlingar rör. perioden 1831—1834, av kulturhistoriskt intresse; 1 band i helarksformat innehåller av Malmberg hopsamlade original och kopior, byggnadsritn. etc., överlämnade 1870; 5 blad blåkopior, »förslag till ny kyrka i Lund» av Helgo Zettervall 1877 Div. ritn. till fattighuset Riddaregatan 40 och komministergården Storgatan 12; Ritn. till boställshus Jungfrugatan 7 B, därav 1 blad, fasad och sektion, av C. N. Söderberg 1880, fastställda 1881; Div. ritn. till skolhus.

Foto. D. Hultström.

Fig. 85. Hedvig Eleonora kyrka från nordväst 1914.
Die Kirche von Nordwesten.

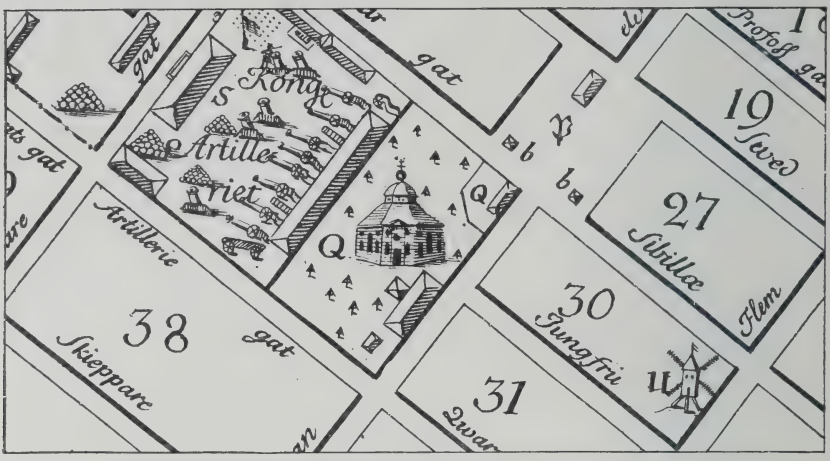

Fig. 86. Detalj från General Charta öfwer Stockholm med Malmarne Åhr 1733 af Petrus Tillæus.
Teilstück des Stockholmer Stadtplans von 1733.

Huvuddata i församlingens historia.

Klara kloster på malmen norr om medeltidens Stockholm ägde runtom flera hemman och utmarker, vilka genom Västerås' recess 1527 tillföllo kronan. Klosterägorna i nordöst lades under de kungliga ladugårdarna. Området mellan ladugården vid Djurgårdsbrunnsviken — ungefär på platsen för den nuvarande s. k. diplomatstaden — och den vid Husarviken — i trakten av Fiskartorpet — kallades vanligen Ladugårdsgärdet, en benämning som gav upphov till namnet på den där sedermera anlagda stadsdelen: Ladugårdslandet[1].

I en k. förordning 1622 angående utskrivningen i vissa landsortsstäder av manskap för flottan stadgades, att de inkallade båtsmännen »således lage sine saker, att de sigh här i Stockholm kunna nedsettie och blifue boendes så att de altidh ähre wedh handen hoos Admiralitetet»[2]. De genom denna och andra liknande förordningar till huvudstaden beordrade båtsmännen bosatte

[1] [J. Elers], Stockholm, Sthlm 1800—1801, III, s. 85 o. f. — N. Lundequist, Stockholms stads historia, Sthlm 1828—1829, I, s. 307 o. f. — V. Gyllensvärd, Om eganderätten till vattnet vid Östermalm och marken nedanför Artilleriplanen i Stockholm, Sthlm 1889, s. 1. — Gyllensvärd, Handlingar, s. 6. — P. R. Ferlin, Stockholms stad, Sthlm 1858, s. 872. — Utredningar V, s. 3.

[2] Riksreg. 1622, 23 maj.

sig dels i norra förstaden, dels på kronomarken öster om denna, Ladugårdsgärdet, där de lätt voro »wedh handen» för den dagliga gärningen vid skeppsgården på (gamla) Skeppsholmen, nuvarande Blasieholmen[1].

I samband med genomförandet av den 1636 påbjudna regleringen av Norrmalm[2] anhöll överståthållaren, att k. m:t måtte anvisa för utflyttning behövlig mark och föreslog såsom lämplig en del av kungsladugårdarnas gärde[3]. Kristinas förmyndarregering finner anhållan berättigad, är »nådigst tillfridz att den delen allenast som före detta aff Ladugårdzgärdet till muhlbete ödelagt och till att förbyggias förordnad ähr, må och skall här effter höra och lyda ewärdeligen Vnder Stadzens iurisdiction», men blott på vissa villkor: »att Stadzens Magistrat må och skall haffua macht att sällia där aff plattzer åth dem till ewärdeligh ägendomb som mechta och rådh haffua där på gode huus och gårdar att Fundera och byggia, allenest att sådant kööp skeer lagh- och ordentligen, och att borgerskapet i Staden och på Mallmerne finnas för sådan wår benåding desto willigare sine huus och gårdar, dee där Staden skadeligh, och till att neder riffuas förordnade ähre, vtan någon fåfeng insago och motsträffuan hörsamblingen att bortriffua och flyttia». Regeringen utfäster sig att, så snart underrättelse ingått, att borgerskapet godkänt dessa krav, »nähr wij wijdare aff eder om dess fortgång aviserade warda, Staden wårt Konungslige Donations breff på offuanb:te plattz nådigst giffua, och medhdeela låta»[4]. Den 5 mars 1640 utfärdas om ock ej ett donationsbrev så dock en upplåtelsehandling[5] på den begärda delen av Ladugårdsgärdet, »hwarest alleredo en godh och Oss behageligh begynnelse medh huusbyggningar och gator giordt ähr: Altså wele wij här medh och i dette wårt öppne breffz krafft, giffua bem:te Stadzens Magistrat i Stockhollm fullkombligh macht och tillstånd att försällia, såsom och för skäligh Tomptörer opplåta hwar och en, enkannerligen wårt och Cronones Siöfollck som på föreskreffne och nu medh Stackeet intagne deel aff Ladugårdz gärdet huus och gårdar antingen alle-

[1] Zettersten I, s. 16, 222.

[2] C. G. Styffe, Några drag ur Stockholms stads förvaltningshistoria, Sthlm 1889, s. 3. — Utredningar V, sid. 7, 15. — L. W:son Munthe, Om några gamla handritade Stockholmskartor (S:t Eriks årsbok 1913, s. 89).

[3] Inledningen till k. br. 1639, 28 febr ; se följande!

[4] Rå. A., K. br. 1639, 28 febr.

[5] Utredningar V, s. 12.

redo bygdt haffue, eller här effter där byggia wele och förmå, deres wisse plattzer där dee byggia och boo måge, hwilke och skole wara förbundne dee Tompter som dem i så måtto inrymbde och effter måhl tilldeelte ähre eller warde, ordentligen och effter affrijtningen att byggia, så att medh byggningar och gatur en lijkheet och Jembnad skee och hållas må. Och i fall att några gårdar på mehrb:te Ladugårdz gärdet framdeles aff en eller annan kunne blifua fahl och till köps, då skall hwarcken bördz- eller Naborätt gälla, vtan wåre och Cronones Tiänare och Siöfollk, wara närmest dem att lösa för en skäligh betalning, såsom och niuta fram för andre någon förmedling på Tomptörer. Wij wele och här medh haffua fredkalladt alle dee borgare som sigh på omberörde Ladugårdz Landet huusligen nedhsättia för all inqwarteering, och detta medh den beskeedh, at dee där emot skole wara förplichtade att herbergera hoos sigh wårt Siöfollk, och låta dem bekomma säng och wärme för billigh betalning»[1].

Angående de mera centralt liggande tomterna stipuleras i samma brev, att de som vilja bebygga dem skola vara skyldiga »att sättia där på gode Steenhuus som Staden kunde wara till prydne och dem sielffue till heder och nytto»[2].

Ecklesiastikt hörde Ladugårdslandet ursprungligen till Solna. Befolkningen i den nya stadsdelen slöt sig dock till närmare belägna kyrkor. Sjöfolket var gudstjänstpliktigt i egen kyrka, Holmkyrkan på Kyrkholmen[3], och övriga ladugårdslandsbor torde ha besökt Klara kyrka och anlitat dess prästerskap. Men sedan Jakobs kyrka återuppbyggts, lades Ladugårdslandet till denna. I »Collation för M. Andrea Johannis Nycopensi[4] att vara pastor i S:t Jacob på Norremalm» av den 25 november 1643[5], dagen före denna kyrkas invigning till gudstjänstbruk, förordnades, »att åffbe:te Stock-

[1] Rå. A., Div. k. br. 1528—1776.

[2] Av de många »gode Steenhuus», som under de närmaste åren byggdes i den nya stadsdelen i överensstämmelse med kungabrevets krav, kvarstår ännu ett i Hedvig Eleonora kyrkas omedelbara närhet: Huset n:r 19 vid Sibyllegatan. Dettas portal, daterad 1647, således äldre än kyrkan, är visserligen till avsevärda delar nyhuggen i samband med husets ombyggnad 1898, men den bevarar dock utseendet av en Ladugårdslands-portal från 1600-talet.

[3] Den plats där nu Nationalmuseum ligger. Innan nuvarande Jakobs kyrka blev färdig, kallades Holmkyrkan »Sankt Jakobs kyrka»; Zettersten I, s. 179.

[4] Andreas Johannis Nycopensis, f. 1595 (Zettersten II, s. 546: 1598), d. 1652; amiralitetssuperintendent från 1634; Strengnäs stifts herdaminne, III, s. 189.

[5] Riksreg. 1643; jfr Rådsprot. 1643, 7 okt.; A. K. reg. 1643, 21 nov.

holms Norre förstadh må och skall uthj twenne Pastorater och församblingar skifftas och deelas, j så måtto att hwadh östan om Brunkeberg ifrån Torget ähr beläget, medh dee uthj Nye staden på Ladugårdz Landet boendes, skall förläggias till S:t Jacobs kyrckia»; västra delen av Norrmalm skulle utgöra Klara församling. Denna bestämmelse innebar tydligtvis ett bekräftande av en redan praktiskt taget genomförd separation mellan Solna och Ladugårdslandet.

Sjöofficerarna synas i allmänhet ha avstått det knappa utrymmet i amiralitetets enkla träkyrka åt underofficerare och gemene samt skaffat sig bänkrum och gravplatser i Jakobs ståtligare tempel. Detta ökade osämjan mellan amiralitetspredikanterna och prästerna vid Jakobs kyrka, vars pastor var superintendent vid amiralitetet[1], angående påskpengar och andra avgifter samt tjänstgöring. Regeringen ville 1653 bota denna »Confusion som nu een rum tijd bortåth hafwer warit emellan Östermalms och Ammiralitets Församblingar medh kyrckiogången och Presternes rättigheet» genom att förordna om uppdelning av publiken på Östermalm (d. v. s. Jakobs församling, dit Ladugårdslands befolkning hörde sedan 1643; jfr k. br. därom ovan!): »Siöfolcket, Officerere och Gemehne, som boo på Ladugårdz Landet och Malmarne, skole ifrån denne tijden lyda till bem.te Holmkyrkia, och wthgöra deres Påskepenningar och all annan rättigheet allenast till Ammiralitetets Predikanterne»[2]. Jakobs församling kom hädanefter att bestå endast av civila[3], de civila som bodde på Norrmalm öster om Brunkeberg och på Ladugårdslandet.

Förordningen hade i det stora hela åsyftad verkan, och Måns Pontinus[4], som 1662 blev kyrkoherde i Jakob och därmed superintendent vid amiralitetet, fann, att »hela församblingen af östremalmen och ladugårdzlandet, föruthan Ammiralitetz och Artollerij staten[5], hullo sig til S. Jacobs kyrkia eendrechtiligen»[6].

---

[1] Zettersten II, s. 94.

[2] A. K. k. br. 1653, 6 maj.

[3] Officerare som ägde bänkrum och gravplatser i Jakobs kyrka skulle fortfarande få tillhöra Jakobs församling.

[4] Magnus Johansson Pontinus, f. 1623, d. 1691; amiralitetssuperintendent från 1662 till 1681, då han blev biskop i Linköping; Linköpings stifts herdaminne, I, s. 31. Zettersten II, s. 95, 546; Personhistorisk tidskrift I, s. 27.

[5] Artilleristaten hade sin egen kyrka, som torde ha legat på eller i närheten av den plats på Artillerigården, där 1697 byggdes en träkyrka; jfr Anteckningar om K. Svea artilleriregemente 1794—1894, Sthlm 1898, s. 175.

[6] M. Pontinus, Brunkebergs eller S. Johannis Capell (ryggtitel); hskr. i K. B. från 1675 (eller strax efter), s. 4.

De skärpta bestämmelserna, att amiralitetets officerare och manskap skulle hålla sig till sin kyrka, hade till följd ännu större trängsel än förut i denna. Regeringen hade i sitt brev 1653 beaktat detta och skänkt till amiralitetet Kyrkholmen (se not 3 s. 134!) för anläggande därstädes av en stenkyrka: »Och detta alt till att så myckit bättre ställa j wärcket, wele wij nådigst medh detta Wårt öpne breff, hafua skänckt och donerat vnder Ammiralitetet och dess Församblingh den Lille Holmen, som Träkyrckian nu står opå; På huilcken Holma, skall må byggias een kyrckia aff Steen, och den medh Holmen sedan vnder Admiralitetet Ewärldeligen liggia och lyda».

Anstalter för stenkyrkobygge hade dock vidtagits tidigare. 1651 ges order till amiralitetskassan om utbetalning av 10 dlr smt för från Vätö levererad sandsten till ny kyrka på holmen. Arbetet skulle börja »wedh förste wåhrdagh»[1]. Behovet av lämpligare gudstjänstlokal hade manat några sjöofficerare att sätta i gång en insamling till förmån för ny kyrka: »när officerarna kommo hem ifrån danska kriget» 1645 (jfr s. 186!). Amiralitetets kassabok år 1650 upptar på debetsidan för räkning »Ammiralitetz Nya Kyrckiobygning» 3561 dlr smt inkomna under november och december månader. Året därpå insamlas ytterligare 67 dlr smt. Efter kreditering av 10 dlr år 1650 och 9 dlr år 1651 — troligen betalning för sandsten, jfr ovan! — blir transportsumman till 1652 och igenom de följande åren till 1665 ett avdragsfritt och räntelöst belopp av 3609 dlr smt[2].

Förarbetena till den nya kyrkan avstannade således — efter vad räkenskaperna antyda — 1651. När kyrkbyggnadsplanerna efter flera år ånyo upptogos, hade man ej längre Kyrkholmen till förfogande för ändamålet. Den först påtänkta platsen ansågs nu mindre lämplig. Dels skulle en större kyrka alldeles intill bron till (nya) Skeppsholmen bli hindrande för trafiken över denna, dels behövde en kyrka ett friare och högre läge än den lilla Kyrkholmen erbjöd[3]. Annan byggplats måste därför utses. Valet föll

[1] A. K. reg. 1651, 4 och 21 jan.

[2] A. K. kassabok 1650: I, 5, 22; huvudbok 1651: I, 330, 331; 1651: II, 2590, 2605; 1665: I, 15.

[3] Jfr amiralitetskollegiets förklaring till k. m:t 19 mars 1722: »— — — den projekterade Stenkyrkans uppbyggande, till hvilkens anläggande, för större rymlighets skull, en viss plats på det under Amiralitetet lagde Ladugårdslandet utsedd blef — — —»; cit. efter Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 58.

på höjden norr om Kungs- och Artillerigårdarna[1], d. v. s. den plats, där nu Hedvig Eleonora kyrka ligger. I denna trakt fanns redan en amiralitetets kyrkogård. Runt om på Ladugårdslandet bodde i stort antal de, flottans officerare och manskap, för vilkas räkning kyrka skulle byggas.

I k. brev till ståthållaren Udde Ödla 1663 omtalas en »planta», som upprättats för utskiftande av tomter på Ladugårdslandet bland rikets herrar och män; de som mottogo dylika tomter skulle vara skyldiga att bebygga dem inom tre år[2]. Möjligt är, att på denna karta utprickats plats för kyrka. Plats kan ju ock ha reserverats i samband med någon utvidgning av den i närheten liggande kyrkogården (jfr nedan s. 146). I Torstenssons tomtbok, ladugårdslandsdelen, 1668, är den nuvarande kyrkotomten betecknad: »Platz till Kyrkia, och Kyrkiegårdh»[3]. På denna plats påbörjades mot slutet av 1660-talet en centralkyrka efter ritningar av Jean de la Vallée. Till följd av ekonomiska svårigheter gick arbetet långsamt, och då tegelmurningen sattes i gång 1673, var grunden ännu ej fullständigt färdig till alla delar. Det följande året avstannade emellertid all murning.

Då det efter ett par års arbete på grunden blev klart, att kyrkan ej så snart skulle bli färdig, beslöt amiralitetskollegiet 1670, att en provisorisk kyrka av bräder skulle uppföras intill den påbörjade stenkyrkan. Beslutet realiserades, och efter några månader upplåts brädkyrkan till gudstjänst.

Pastoralvård och kyrkodisciplin måste naturligtvis bli lidande på att prästerna ständigt grälade sinsemellan angående sportler etc.[4]. Kungabrevet av 1653 hade för någon tid mildrat »confusionen», men snart nog blevo bristerna i de påbjudna åtgärderna tydliga. Vilka räknades till de »gemene» av sjöfolket? Naturligtvis båtsmännen själva, men vilka av deras civila anhöriga? Skulle en amiralitetspredikant eller en präst vid Jakobs kyrka tillkallas för den kyrkliga förrättningen inom familjen? Dessa och andra orsaker till tvister skulle troligen avlägsnas, om det huvudsakligen

[1] Kungsgården kallades med ett gemensamt namn de amiralitetets bak-, bryggo. a. förnödenhetshus, som lågo på platsen för nuvarande k. stallet; de byggnader vid Sibyllegatan, som nu disponeras av kronobageriet, hörde också dit.

[2] Riksreg. 1663, 23 sept.

[3] Anders Torstensson, Norre Förstadens Österedehls sampt Ladugårdzlandetz Tomptbook 1668 (titelbladet); Stadsingenjörskontoret.

[4] Zettersten II, s. 99; A K, prot. 1667, 11 april.

Templum HEDEWIGLE auſpicio Sereniſſ: potentiſſimiq; Regis CAROLI GVSTAVI in Suburbio, quod Ladugårdsland et dicitur, fundatum.

a. Arx Regia. b. turris quæ a tribus Coronis nomen habet. c. templum S: Chatarinæ conditum auſpicio glorioſiſſimi Regis Caroli Gustavi. d. templum S.ti Nicolai.

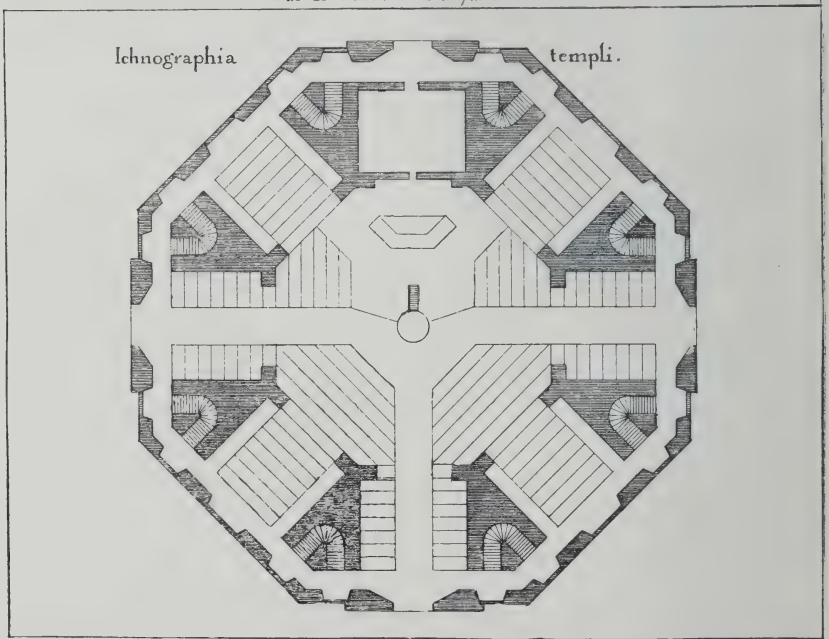

Ur Suecia antiqua et hodierna.

Fig. 87. Jean de la Vallées förslag.
Vorschlag des Architekten Jean de la Vallée. Um 1665.

av militärer och militära hantverkare[1] bebodda Ladugårdslandet avsöndrades från Jakob till egen (territoriell) församling.

Kollegiet insåg också detta. Mot slutet av år 1670 inkallades holmpredikanterna[2]. Sedan de på uppmaning därtill lovat åtaga sig gudstjänstturerna i brädkyrkan, tillfrågades de, vad de trodde superintendenten Pontinus skulle säga härom samt om att Ladugårdslandet bleve en särskild församling. Prästerna svarade, att de trodde Pontinus skulle vara med om kollegiets åtgärder i både det ena och andra avseendet, helst han förut gillat planerna på församlingsdelning. Sedan prästerna avträtt, omtalade sekreteraren, att dessa fruktade för, att en särskild kyrkoherde skulle tillsättas i den eventuella församlingen, så snart stenkyrkan blivit färdig, och att därefter församlingen komme under stadens administration, liksom det skett med Jakob. Riksamiralen Gustav Otto Stenbock lovade då styra om, att amiralitetet finge kungligt brev på disposition över Ladugårdslandet, samt att amiralitetspredikanter allena skulle där få tjänstgöra. På amiralitetskollegiets ansökan, att »vid Amiralitetsförsamlingens tilltagande — — — en viss församling blefve därtill förordnad»[3], resolverade k. m:t den 17 april 1672, att Ladugårdslandet skulle avsöndras från Jakob och gränsen mellan Jakobs församling och den som territoriell enhet nybildade Amiralitetsförsamlingen bliva den av naturen utstakade eller Träskrännilen[4], ävenså, att kollegiet skulle disponera över det nya församlingsområdet och dess kyrkliga förhållanden (bil. 1)[5].

Året därpå utfärdade kollegiet en preliminär instruktion, enligt vilken en av amiralitetspredikanterna, den i lärdom och leverne skickligaste, skulle såsom »primarius» ständigt bliva hemma vid församlingen och ej göra några sjöresor samt hava uppsikt över de andra prästerna[6]. Sex år senare, 1679, blev efter många påminnelser från församlingen en ny, utförligare stadga färdig, däri

[1] Artilleristaten hade sina egna präster; jfr ovan, s. 135, not 5!

[2] A. K. prot. 1670, 19 dec.

[3] A. K. reg. 1671, 24 maj.

[4] Där nu Birgerjarlsgatan går fram.

[5] 22 maj 1672 behandlades i kollegiet församlings-, eller som den märkligt nog kallas »kiörkio»-delningen: »Kongl: Maij:tz bref och resolution om kiörkiodehlningen Emellan S:te Iacob och Ladugårdzlandet oplästes hwilket sedan lades ad acta och befaltes Secreteraren at opsättia pun[c]ter hwar efter Suprientendenten och Ammiralitetz Predikanterne må hafwa sigh at retta efter, berörde kiörkiodehlningen, och deres Embetes plichter, Angoende»; A. K. prot. — Jfr A. K. prot. 1672, 8 juli.

[6] A. K. prot. 1673, 13 dec.; delvis tr. i Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 33—34.

förordnades om församlingens präster, som skulle vara amiralitetspredikanter under sin superintendents inspektion och lyda under Consistorium Holmiense, samt om »administratores bonorum ecclesiæ» i trenne grader, vilka jämte superintendenten och en av kollegiet tillsatt inspektor skulle förestå församlingen under kollegiets inspektion och gottfinnande[1].

»Directionen öfver kyrckiobyggningen» fördes något år, till 1672, av riksrådet, amiralen Claes Stjernsköld[2]. Efter honom fick tygmästaren Måns Mannerfelt[3] kollegiets förtroende att attestera räkningar och i övrigt representera kollegiets intressen i Ladugårdslands-församlingen. 1674 dog Mannerfelt och tygmästaren Anders Gyllenspak[4] blev inspektor. Sedan Gyllenspak kommenderats ut på flottan, oktober 1675, tillsattes f. proviantmästaren Hans Mårtensson Kanterberg[5] i hans ställe[6]. Vid Mårtensson Kanterbergs död 1686 övertogs sysslan av dennes son kommissarien Mårten Kanterberg[7].

År 1680 flyttade amiralitetet till Karlskrona[8]. Genom amiralitetskollegiets bemedling fick församlingens förste, ännu kvarstående primarius, magister Jonas Gravander, k. m:ts förordnande att fortfarande bliva i församlingen på Ladugårdslandet[9]; såsom amira-

---

[1] 13 febr. 1679; tr. i Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 36—41; jfr A. K. prot. 1678, 22 juli (förslag till reglemente inlämnat av superintendenten Pontinus), 26 sept. (påminnelse om »kyrckioordningen»); 1679, 1, 6 o. 7 febr.!

[2] F. 1617, d. 1676; Anrep IV, s. 196; Zettersten II, s. 628. — Ang. Stjernsköld affärer med kyrkan: D 1, 629, 649—650 o. a., samt A. K. prot. 1672, 24 april.

[3] Vidare om Mannerfelt nedan under rubriken Stenkyrkans inventarier, Begravningsvapen.

[4] Anders Eriksson Spak Gyllenspak, f. 1620, d. 1695; Anrep II, s. 126; Zettersten II, s. 605—606.

[5] Hans Mårtensson Hessling Kanterberg, f. 1613, d. 1686; Zettersten II, s. 612; Anrep II, s. 419, uppger oriktigt: Helsing K.

[6] Instruktion 24 april 1676; A. K. reg. 1676.

[7] Anrep, II, s. 419, uppgiver 1701 som Kanterbergs dödsår; fel; Kanterberg levde ännu 1702; d. å. den 1 juni uppgives i Prot., att han »för sin siukligheet skuld» vistades på landet; dog troligen i slutet av år 1702.

[8] Zettersten II, s. 183 o. f.

[9] Riksreg. 1680, 14 jan. — Gravander utnämndes ej nu till kyrkoherde, som det uppgives i Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 42 och i Zettersten II, s. 102, 548: Gravander skulle »häreffter som hijt till» förestå församlingen, d. v. s. som primarius. I A. K. prot. 1680, 7 febr., således efter förordnandet, kallas Gravander: »Amiralitz Öfwer Predikanten». 15 okt. 1681 (A. K. k. br.) bekräftades 1672 års bestämmelse: »och ingen serskildt kyrkioheerde dijt (d. v. s. till Ladugårdslandet) förordnas». Från 12 dec. 1680 (Riksreg.) hade Gravander en »compastor». Praktiskt

litetspredikant skulle han eljest ha åtföljt amiralitetet till Karlskrona.

Det synes, som om den civila befolkning, köpmän och hantverkare, som bodde kvar på Ladugårdslandet, nu borde fått bilda egen, av amiralitetskollegiet oberoende kyrkoförsamling, men så blev det ej. Med stöd av 1672 års resolution, vilken bekräftats 1681[1], fortfor kollegiet att oaktat avståndet öva en ingående kontroll och i detalj bestämmande myndighet över Amiralitetsförsamlingen på Ladugårdslandet. Därom vittna de i original eller i koncept i respektive arkiv bevarade skrivelser som växlats mellan kollegiet i Karlskrona och Mårten Kanterberg i Stockholm å Ladugårdslands-församlingens vägnar. Utom de många bestämmelser som i nära nog varje brev utdelas till inspektor och kyrkoföreståndare fick Mårten Kanterberg fullständig instruktion 1699[2]. — Tre år senare, vid Kanterbergs död 1702, tillsattes Börje Robeck Gyllenbååt[3] som inspektor. På 1710-talet efterträddes han av k. räntmästaren Johan Psilanderhielm[4], som blev den siste innehavaren av inspektorsämbetet. Efter Psilanderhielms död, 1722, fanns det knappast någon anledning för amiralitetskollegiet att upprätthålla inspektoratet. Kollegiet låg nämligen sedan flera år tillbaka i process med Ladugårdslands församlings kyrkoföreståndare angående bräd- och stenkyrkornas penningmedel, en process, vars första skede slutade 1723 med Ladugårdslands församlings lösgörande från amiralitetet.

Då arbetet på stenkyrkan efter ett halvsekellångt uppehåll kunde återupptagas, 1725, anförtroddes ledningen åt arkitekten Göran Josuæ Adelcrantz. Ej fullt färdig, utan den yttre tornkupolen, invigdes kyrkan 1737. Ett brädtak i två avsatser fick ersätta den rika takform Adelcrantz gjort utkast till. Året efter revs brädkyrkan. Först åren 1865—1868 blev kyrkans ytterarkitektur färdig i sitt nuvarande skick.

---

taget var Gravander församlingens kyrkoherde, även om denna titel ej tilldelades honom utan först hans efterträdare. 20 dec. 1696 (Riksreg.) bestämdes, att när någon av de båda compastorerna avgick, skulle det sättas en kapellan och ej en pastor vid den kvarvarande pastorns sida. Först 1699 fick församlingens pastor plats i konsistoriet (Riksreg. 29 juli).

[1] Riksreg. 1681, 15 okt. — Resolutionen av 1672 bekräftades — på amiralitetskollegiets begäran — oaktat överståthållaren å stadens vägnar motsatte sig ratificeringen. Ang. skriftväxlingen härom se Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 35!

[2] A. K. reg. 1699: I, 3 mars; tr. i Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 46—49.

[3] F. 1661, d. 1743; Anrep II, s. 72.

[4] F. 1664, d. 1722: Anrep III, s. 266.

Osign. litografi i Sta. A.

Fig. 88. Kyrkan från söder 1840-talet.
Die Kirche von Süden um 1840.

Titeln »Amiralitetets församling på Ladugårdslandet» var alltför otymplig för att kunna bli populär. Under 1600-talets sista årtionden, således innan ännu skilsmässan från amiralitetet ägt rum, började kyrkan och församlingen kallas »Ladugårdslands», en benämning som med förkärlek brukats in i våra dagar och varit långt mera känd än »Hedvig Eleonora», det namn kyrkan erhöll till invigningen 1737.

Benämningen »Hedvig Eleonora» har förmodlingen tillkommit med anledning av det löfte som änkedrottningen Hedvig Eleonora gav i slutet av 1687 eller i början på 1688 att »vara en gynnarinna för bemälte guds hus»[1].

På gravyren av kyrkan i Suecia antiqua et hodierna, tom. I, fol. 27, står »Templum Hedewigiæ», Hedvigs kyrka (fig. 87, s. 138).

I förteckningen till Wijkmans karta 1702[2] upptas »Carl Gustavs

[1] Jfr nedan s. 188! Fredrik I gav 1737 »sitt allernådigste samtycke der till, at hon (kyrkan) skall heta Hedvig Eleonora, med den utlåtel sen, så mycket häldre, som wår drottning heter och Eleonora»; Prot. 1737, 19 aug.

[2] [Karta över] Svea rikes hufwudstad Stockholm. 1701—1702; K. B.

Foto. i Sta. A.

Fig. 89. Kyrkan från söder 1890-talet.
Die Kirche von Süden um 1890.

Kyrckia». Hänvisningen på själva kartan betecknar en åttkant, d. v. s. stenkyrkan. I Henels adresskalender 1728[1] omtalas »Carl Gustavs, eller Ladegårds-Lands-Kyrckian», varmed avses brädkyrkan. Då amiralitetskollegiets och kyrkans egna handlingar aldrig tala om Karl Gustavs kyrka, är det tydligen ej någon officiell titulatur på vare sig sten- eller brädkyrkan som anges av Wijkman och Henel, knappast heller en av församlingsmedlemmarna använd, då i sådant fall namnet borde förekomma i skrivelser och inlagor från dessa. Benämningen »Carl Gustav» får sättas i samband med traditionen om att stenkyrkan anlagts under Karl X Gustavs regering[2].

Sedan Hedvig Eleonora församling utökats med Djurgården, 1868 och 1870, fick stadsdelen 1885 namnet »Östermalm»[3], vilket namn då också började tilläggas kyrkan. Från 1906[4], då Öster-

[1] A. J. von Henel, Thet I Flor Stående Stockholm, 1728, s. 169.

[2] Jfr nedan s. 175!

[3] Stadsfullmäktigebeslut 16 juni 1885. — Jfr Upplysningsreg., Östermalm, i Stadsingenjörskontoret!

[4] 1 maj, enl. k. br. 15 april 1904; kyrkostämmobeslut 13 okt. 1902; S:t Eriks årsbok 1904, Kronologisk öfversikt 1902, s. 135.

malm delades i trenne församlingar, Engelbrekts och Oskars på ömse sidor om moderförsamlingen Hedvig Eleonora, har den senare benämningen kommit mera i bruk.

Kyrkogårdar, klockstapel, hus och bodar.

KYRKOGÅRD VID KYRKAN.

Kyrkogården kring Hedvig Eleonora kyrka saknar f. n. inhägnad. Området avgränsas i öster, norr och väster från gata och torg medelst en huggen granitskoning. I söder, mot Artillerigården, står en rappad tegelmur av halvannan meters höjd, som flankeras av tvenne Artillerigårdens uthusbyggnader.

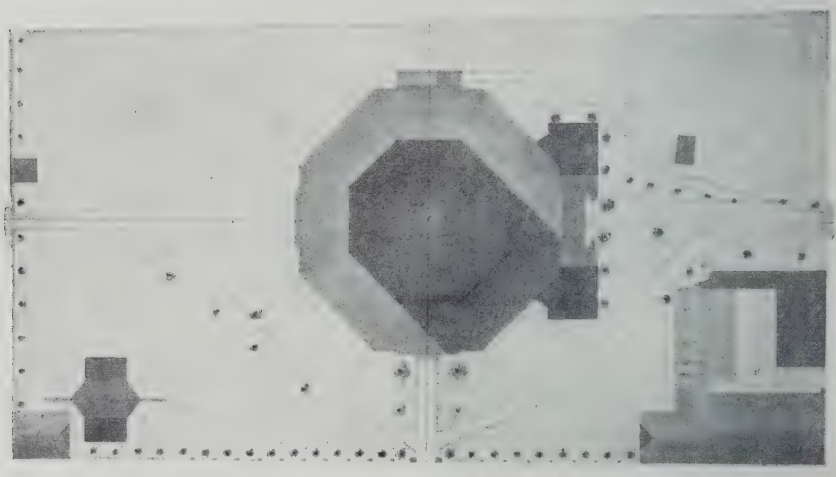

Uppmätn. av L. Hallén; kyrkans arkiv

Fig. 90. Kyrkogården 1849.
Der Friedhof 1849.

Från Artillerigatan, i öster, och från Östermalmstorg, i väster, leda stentrappor upp till kyrkogården. Dessutom finnas ingångar i nordöst, norr (Storgatan) och nordväst.

Numera användes ej kyrkogården till begravningsplats (med vissa undantag för s. k. familjegravar). De jämförelsevis få gravmonument, som ännu äro i orubbat skick, härstamma från 1800-talet. Bland dem lägger man särskilt märke till cardellska minnesvården nordöst om kyrkan och tumban i väster.

Vid 1700-talets början försåldes gamla gravstenar för att ånyo brukas, med eller utan omhuggning. Andra stenar ha flyttats från sina ursprungliga platser i samband med omläggning av gravar. 1768 uppgrävdes och upplades 18 gravstenar. Utefter muren

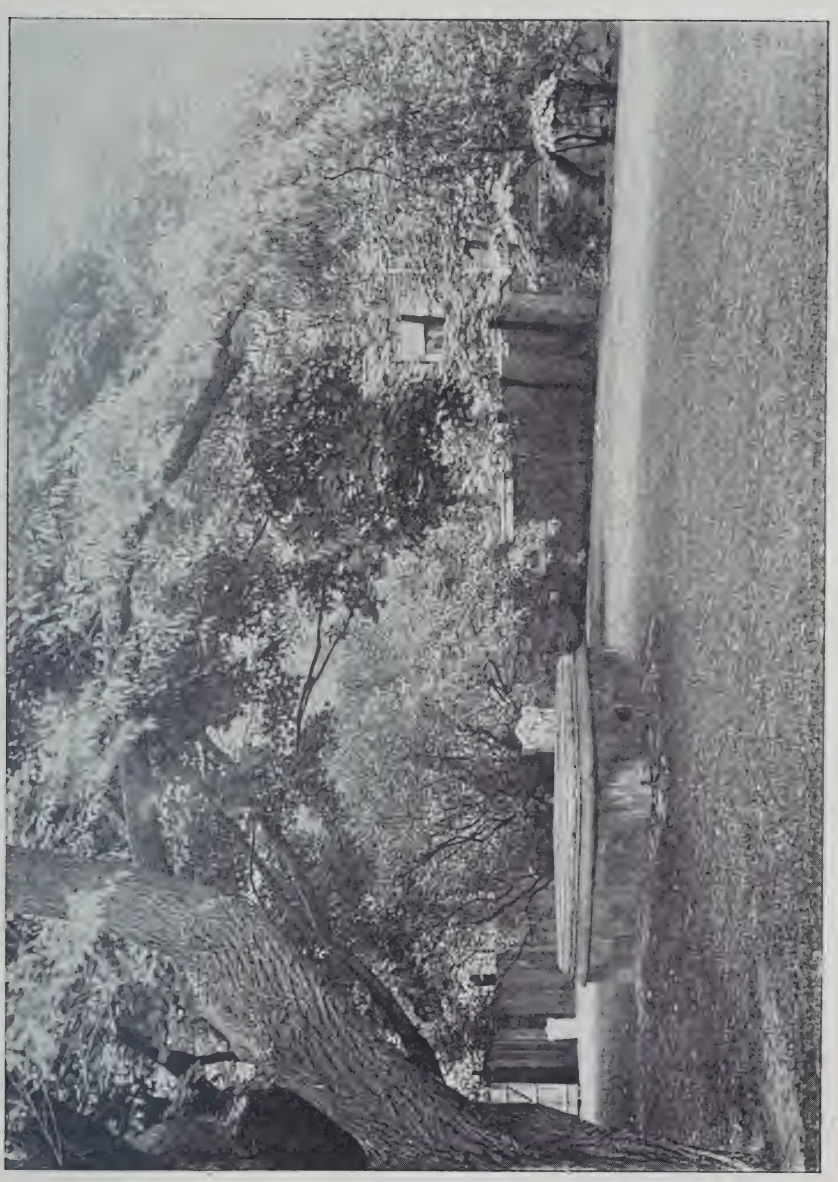

Fig. 91. Parti från kyrkogårdens sydvästra del 1914.
Der Friedhof.

Foto. E. Lundmark.

på södra sidan stå och ligga flera stenar, som synbarligen använts som minnesmärken två à tre gånger.

Historia. Det nuvarande kyrkogårdsområdet togs i bruk för sitt ändamål i större utsträckning först 1670—1671, samtidigt med brädkyrkans uppbyggande. 1648 hade amiralitetet fått löfte om en särskild begravningsplats för manskapet och deras anhöriga[1]. Denna plats var två år senare ännu ej utsedd. I februari 1650 skrev amiralitetskollegiet till magistraten och anhöll, att denna myndighet ville uppdraga åt några ombud att jämte kollegiets representant utse den utlovade begravningsplatsen på Ladugårdslandet[2]. Påföljande månad synas respektive utskickade ha sammankommit och bestämt läge för »Kyrkiegård för dee Gemehne af Siöfolket»[3]. Begravningsplatsen torde ha inneslutit det område som redan i 1661 års brandordning kallas »Gamble Kyrkiegården»[4], d. v. s. det kvarter som än i dag bär samma namn: Artillerigatan—Kaptensgatan—Skepparegatan—Riddaregatan[5]. Sedan detta område uppfyllts med gravar, utvidgades troligtvis begravningsplatsen i väster och norr[6]. Under senare hälften av 1600-talet begrovs närmare kyrkoplatsen, där en stapel för begravningsklocka uppfördes innan ännu någon kyrka fanns som kunde användas till gudstjänst.

På många ställen låg berggrunden i dagen, vadan jord måste

---

[1] Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 3, not. 1.

[2] Rå. A., Åtsk. slags brev 1631—1656, 1650, 16 febr.; delvis tr. i Gyllensvärd, Handlingar, s. 61—62 (jfr s. 32 sammastädes!); A. K. reg. 1650, 16 febr.

[3] Utdrag ur A. K. prot. 1650, 16 mars, tr. i Gyllensvärd, Handlingar, s. 62.

[4] Brandordning för Stockholm 10 maj 1661 upptager såsom hörande till 4. Brandmästerskapet på Ladugårdslandet: Gamble Kyrkiegården, Falken, Crabaten och Klippan.

[5] Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 4, antager, att den 1650 diskuterade begravningsplatsen är identisk med den plats som i amiralitetskollegiet 1662 omtalas såsom belägen utanför Ladugårdslands tullport, vilket område »längesedan tillförene därtill (till begravningsställe och fattighus åt amiralitetsbetjänte) destinerad är»; säkerligen oriktigt. Detta gäller ock om samme förf:s påstående: »— — — visst är, att någon särskild begrafningsplats ännu icke var ordnad för gemenskapen inom flottan, då efter Brädkyrkans färdigbyggande man började begrafva de döda på den omgifvande kyrkogården» — såsom framgår av ovanstående. — Zettersten II, s. 104 uppgives, att den plats som 1650 utsågs till kyrkogård är densamma som området för nuvarande kyrkogård; synbarligen felaktigt.

[6] En myckenhet människoben har påträffats vid grävningar på Artillerigårdens och k. stallets tomter, ävenså i Artillerigatans fyllning uppemot nuvarande kyrkogård, »Artillerigatan är framdragen öfver ett begrafningsfält»; Anteckningar om K. Svea artilleriregemente 1794—1894, Sthlm 1898, s. 179, samt muntliga uppgifter av grävningsarbetare.

påföras. 1671 skänktes fyllning flera gånger[1], dock ej tillräckligt. 1675 inberättade amiralitetets tygmästare i kollegiet, att jorden på Ladugårdslands kyrkogård var så grund, att där ej kunde begravas; han föreslog därför, att man skickade ikring en bok, vari församlingens medlemmar finge anteckna det antal lass fyllning var och en ville giva[2]. En sådan bok upplades ock[3]. Följande år gjordes påminnelser i kollegiet[4] och i kyrkorådet om saken. Det vore av vikt att fyllning snarast anskaffades, varmed man kunde täcka över de lik som jordats i för grunda gravar; under den varma årstiden skulle eljest lätt smittosamma sjukdomar kunna uppkomma[5]. Samma år förärade kassören i riksens ständers bank Lars Balck något mer än 33 dlr smt »till fyllningh på en platz till dhe fattigas begrafningh på kyrckegården», och kyrkbyggets sista häst utbyttes samtidigt mot 229 lass fyllning[6].

Till portarna i kyrkogårdens inhägnad, ett plank, anskaffades 1676 fyra lås[7]. 1680 uppsattes ett plank utefter Storgatan. 1712 förnyades inhägnaden helt eller delvis samt tjärades. 1715 uppfördes för insamlade medel »ett och annat stycke kyrkioplank och — — — en ny hederlig bogårdz- eller kyrkioport» i öster. Planket rödfärgades, likaså det spånlagda taket över den nya porten. En stentrappa murades utanför denna, åt Östra kyrkogatan (nu Artillerigatan). Konstsmeden Johan Kesmaker gjorde låset till porten för 30 dlr kmt. 1759 byggdes kyrkogårdsport i väster av tegel. 1767 gjordes en ny kyrkogårdsport, var uppges ej, som målades gul 1768. Ungefär samtidigt flyttades planket utmed Storgatan något stycke närmare kyrkan[8]. 1781 murades en portal i öster

INHÄGNAD.

[1] Insamlingsbok 1671, s. 217 o. a.

[2] A. K. prot. 1675, 26 jan.

[3] Insamlingsbok 1675.

[4] A. K. prot. 1676, 3 febr.

[5] »— — — i förledne åhr en stoor myckenheet af Cronans båtzmän och betiente äre här uti Ladugårdzlands kiörckegården medh föga iordh begrafne för bärgh skull som grafwernes diupheet hafwer förhindrat — — —»; april 1676; A 1, 1280.

[6] A 1, 1232, 1760, 1768. — En post 1676, 20 mars: Av Holmkyrkan »hafwer Hr Amiralen [Hans Klerck] af bemelte kyrckios Cassa försträckt till fyllningz kiörsell till kyrckegården — — —», A 1, 1232, vittnar om, att amiralitetet ej gjorde stor skillnad på de båda kyrkornas — Holmkyrkans och Ladugårdslands-kyrkans — kassor.

[7] A 1, 1234 (maj 1676).

[8] 1767, 16 juli, anmälde en av kyrkovärdarna, att han fått påminnelse i byggnings- och ämbetskollegiet »om wärkställigheten af kyrkoplankets indragande efter den fastställta desein jämte gatans stenläggning»; man beslöt vidtaga erforderliga åtgärder; Prot.

och ett stycke gråstensmur i sydost. Räkningen på portalen upptar: »Sandstensbeklädning kring Foten samt 2ne pilastrar till Pelarne». Muren utefter Artillerigatan, samt »den nya och gamla muhren som wänder sig till Fyhrwärkaregatan» (nu Sibyllegatan) täcktes med plåt. Muren i väster, söder om portalen här, synes ha varit av sandsten; 1843 omtalas nämligen det murstycket såsom omlagt av »den gamla sandstenen». 1859 ombyggdes västra muren och portalen.

Bodar

Vid Storgatan låg »boden vid kyrkan». Denna omnämnes första gången i räkenskaperna 1781, då hyrespengar för densamma, 3 rdlr 16 skill. specie, inflöto i kassan. 1782 bokfördes 16 skill. för »Mångelskestolen wid kyrkomuren», förmodligen ett flyttbart stånd och ej identiskt med »boden», om vilken 1783 står: »Boden som är uthyrd till tobaks Bod i kyrkoplanket». 1807 väckes förslag om att ersätta träplanket utefter Storgatan med ett järnstaket mellan murpelare, i likhet med det som fanns vid östra sidan av tyska kyrkogården, eller det vid De Geer-ska trädgården vid Stora trädgårdsgatan. Sju år senare begärdes byggnadskollegiets tillstånd till uppförande av järnstaket och bodar[1] av sten på norra sidan av kyrkogården[2]. »Project» till staketet var gjort av P. W. Palmroth, »dessein» till gallret av I. E. Lundin[3]. 1814—1817 uppmurades bodarna och tjugu murpelare, mellan vilka ett 100 alnar långt järnstaket, smitt 1815 av klensmeden Erik Dahlberg i Gunnilbo kyrkby, Västmanland, uppsattes. Staket och bodar synas i plan på en av L. Hallén 1849 gjord uppmätning av kyrkogården (fig. 90, s. 144). Murpelarna brukbeslogos och oljemålades, ådrades som gul marmor (1824). På portpelarna uppsattes järnurnor[4].

Norra ingången till kyrkogården, från Storgatan, kunde stängas av tvänne järngrindar (fig. 92; nu i N. M.)[5] även de smidda av Dahlberg 1815. På överståthållareämbetets hemställan hade församlingen av k. m:t erbjudits de grindar som tillhört den nedrivna Kungsträdgårds-muren vid Arsenalsgatan. Men som församlingen

[1] En bod vid klockstapeln, en vid kyrkoherdehuset; Prot. 1814, 27 april.

[2] Rå. A., Byggnadskoll. prot. 1814, reg. fol. 32; Magistratsprot. 1814, 27 maj, s. 102, reg. s. 55.

[3] Räk. 1814, 301, 305.

[4] Malmberg, s. 51.

[5] Liknande grindar funnos vid ingångarna i öster och väster vid murens borttagande 1883, enligt meddelande av kyrkvaktmästaren L. Ch. Höglund 1914. — »[Kyrkogården] har twänne portar med jerngaller, en på westra och en på östra sidan»; N. Lundequist, Stockholms stads historia, Sthlm 1828—1829, III, s. 134.

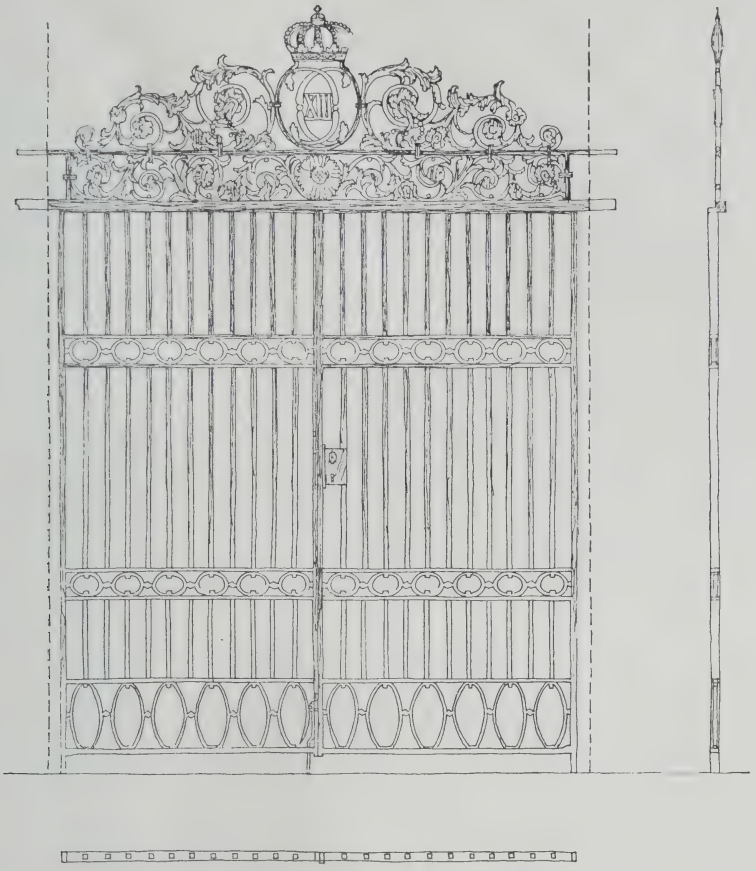

Rit. K. M. Westerberg 1914.

Fig. 92. Järngrindar från 1815 med överstycke — utom chiffret — från omkring 1695.

Schmiedeisengitter des Friedhofes vom Jahre 1815. Die Akanthusbekrönung um 1695.

då redan beställt dylika, anhöll den, att den skulle få övertaga endast de ornamenter som funnos på de erbjudna grindarna, vilken begäran bifölls[1]. Smeden A. Thunberg levererade 1817 ett Karl XIII:s namnchiffer med krona och kors över, varmed grindöppningen kröntes. Järnsmidet målades svart utom chiffret med kronan, som belades med »ägta guld».

Fig. 92 visar, att överstycket stilistiskt sett härstammar från

[1] Prot. 1815, 16 aug., 14 okt. — De gamla Kungsträdgårds-grindarna uppsattes sedermera vid infarten till Hagaparken; Malmberg, s. 51.

omkring 1700. Då överstyckets härkomst är känd, som nämnt från Kungsträdgården, är överstycket på fig. 92 utan tvivel identiskt med överstycket till de grindar som uppsattes under 1690-talet på Kungsträdgårdens södra sida. Dessa grindar med överstycke synas på J. van der Aveleens kopparstick 1700 av Kungsträdgården från söder (i Suecia antiqua et hodierna tom. I, fol. 33).

Samtidigt med om- och påmurning av portpelarna vid Storgatan 1864 gjordes grindarna 18 tum högre. Muren utefter Fyrvärkare- och Artillerigatorna reparerades 1868.

Med anledning av en synnerligen upprörande händelse 1873, ett överfall på en minderårig flicka inne på kyrkogården, anhöll en person, den ofredade flickans fader, att kyrkogårdsmuren i sin helhet måtte med det snaraste borttagas: »Då en allmänt känd sak är att den Kyrkogården omgifvande muren, i stället för att skydda densamma från orenlighet och osedligheters bedrifvande, i stället förwandlar Kyrkogården till ett gömställe för dylika laster — — —». Kyrkorådet, som ansåg murens borttagande ur flera synpunkter, »ej minst den æsthetiska», önskvärd, fann i saknad av medel till ifrågavarande arbetes utförande den inkomna skrivelsen till ingen åtgärd föranleda. 1878 kunde kyrkorådet uppdraga åt sin ledamot byggmästaren Emil Hawerman[1] att utarbeta plan och kostnadsförslag till borttagande av muren och boställsbyggnaderna på kyrkogården. 1883 ersattes muromgärdningen med den nuvarande kantskoningen.

Kyrkogårdens nuvarande planering verkställdes 1883. — Vid 1700-talets början, då byggnadsarbetena återupptogos, var området ofruktbart. Genom de ovan omtalade påfyllningarna möjliggjordes först och främst likens jordande i ordentliga gravar men även vegetation. 1735 »Inkom herr Heldt, och tillböd sig at willja sätta trän på kyrkogården, hwarföre han betackades storligen och önsktes lycka». »Staketerna omkring träden» målades 1752 med grå oljefärg. 1822 planterades 24 lindar, fem år senare klipptes och ansades 89 större och mindre träd. I samband med nybyggnads- och restaureringsarbetena på 1860-talet påfylldes kyrkogården 3 till 5 fot i sydvästra delen och avschacktades i öster och norr 1 à 2 fot (1864).

Jämför kyrkogårdens nuvarande utseende med den förmodligen

[1] F. 1825, d. 1891.

riktiga bild av området kring kyrkan under 1700-talets förra hälft, som Adelcrantz' tavla från 1724 ger (fig. 101, s. 193).

Klockstapel.

Den ovan nämnda klockstapeln låg nordöst om stenkyrkan (plan fig. 90, s. 144). En uppmätning av B. C. Malmberg visar, att stapeln var av klockbockstyp: Hjärt- och stödstolpar, som uppburo upphängningsanordning för trenne klockor; spånklädd huv. De å fig. 93 och 94 synliga brädväggarna tillkommo först 1734.

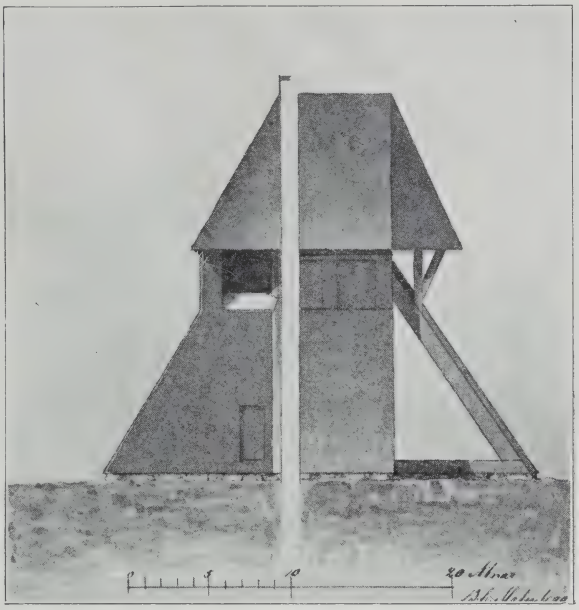

Kyrkans arkiv.

Fig. 93. Klockstapeln enligt B. C. Malmbergs uppmätning 1866.
Glockenturm vom Jahre 1668.

»Constabler och Arcliemästare» vid flottan började byggandet i april 1668[1], under byggmästaren Jöran Matssons ledning. I september samma år inköptes läktspik till stapelns täckning. I november synes den vara färdig.

1692 lades ny stengrund under stapeln, en del förruttnat virke utbyttes mot nytt och stockarna klädas med bräder. 1702 skrev kyrkorådet till amiralitetskollegiet och frågade, om detta tilläte, att församlingen toge av kyrkans medel till stapelns reparation; hammarbanden, i vilka hjärtstockarna hade fäste, voro alldeles uppruttnade. Svaret måtte ha blivit nekande, ty året därpå gjordes en insamling[2] »Til en ny Kyrkio Klåcke stapels upbyggande och förbättrande». För den insamlade summan, 475 :7 ⅔ dlr smt, ombyggdes och förstärktes stapeln. 1716—1717 sattes luckor för ljudhålen för att utestänga snö och regn. 1734 inbyggdes —

[1] A 1, 134—136, 222.
[2] D 5.

UNIVERSITY OF ILLINOIS
LIBRARY

Foto. i Sta. A.

Fig. 94. Klockstapeln under rivning 1866.
Der Glockenturm während der Niederreissung 1866.

som redan nämnts — hela klockstapeln. Sista reparationen sker 1852. Fjorton år senare, »Den 24 September 1866, började nedrifningen af den gamla klockstapeln, oförgätlig i åminnelse för sin vidunderliga fulhet[1], och den 26 samma månad kl. 5 e. m. föll sista gafveln till marken, hvarefter plattsen afröjdes och planerades»[2].

Dessförinnan hade dock stapeln åstadkommit mycken förargelse och oenighet inom och utom församlingen. Många ansågo den ful och ville ersätta den med ett vackrare klocktorn. Andra funno den prydlig nog och ville ej anslå medel till annan byggnad. Vid ett kyrkorådssammanträde 1824 yttrades, att »den nuvarande klåckstapeln icke blott utgjör en vanprydnad utan äfven tarfvar en betydlig reparation, som då stapeln på intet vis utgjör något vackert föremål för anblicken icke synes löna stor möda att påtänka». I en skrivelse från kyrkorådet till överståthållareämbetet 1826 fälles följande skarpa omdöme: »Och huru är det väl möjligt att vara medlem af församlingen, ännu mindre vän af dess ära, och med likgiltighet se en klockstapel, som mer än en gång varit ämne till ock med för offentliga anmärkningar, som är så vidunderligt ful, så ömkligt förfallen, så utskämmande församlingen

[1] »Klockstapeln reser sig som ett spöke på andra sidan 'Bränvinspannan', såsom Ladugårdslands kyrka kallades för sin då varande, det redskapet ej alldeles olika, takbetäckning»; Claes Lundin och August Strindberg, Gamla Stockholm, 3:e uppl., Sthlm 1912, s. 71.

[2] Malmberg, s. 247. — Jfr Johan Flodmark, Ut till Komötet och Uggleviken. (S:t Eriks årsbok 1906, s. 13 och fig. 7, s. 19).

och så sårande för hvarje menniska med känsla för Religionens heliga sak och sinne för skön konst»[1]. Även k. m:t får del av klagomålen rörande klockstapeln: »Visserligen kunde ännu mycket sägas om beskaffenheten af en sådan klockstapel i sjelfva Hufvudstaden, men hvarföre tala så mycket om denna gamla trädstapel, om hvilken man ändå alldrig skall kunna säga att han skulle kunna pryda en kyrkogård och hedra en församling, vore det än

Kyrkans arkiv.

a b

Fig. 95. Scholanders förslag 1856 till klocktorn vid Storgatan.
a pastorsboställe, b pumphus på torget (jfr b å planen fig. 86).
Vorschlag des Architekten F. W. Scholander 1856 zu einem Glockenturm aus Stein. a Pfarrhaus, b Pumpe (siehe b, Fig. 86, S. 132!).

den aflägsnaste och fattigaste i riket»[2]. 1828 framhåller en reservant, att den gamla klockstapeln kan tjänstgöra i ännu hundra år, såframt den ej skadas av eld — således en motsatt uppfattning.

I resolutionen den 17 april 1672 (bil. 1) fick amiralitetskollegiet tillstånd att upprätta en skola på Ladugårdslandet. Redan året före, 1671, hade man påbörjat byggandet av skolhus av trä på kyrkogården[3], som efter ett eller två år blev färdigt. Skol- SKOLHUS.

[1] Koncept bifogat kyrkorådsprot. 6 mars.

[2] Koncept bilagt kyrkorådsprot. 1827, 14 mars.

[3] I skrivelse 16 aug. 1671 från amiralitetskollegiet till armbössans kassör anmodas denne att till kollegiet utlåna ur kassan 553: 10 $^{2}/_{3}$ dlr smt, »Althenstund Ammiralitets Collegium behöfwer uti hastighet til Scholans upbyggande på Ladugårds Landet» nämnda summa; avskrift ur armbösseräkningen för 1671 i D 5.

huset, som låg nordväst om stenkyrkan och väster om brädkyrkan, i hörnet Storgatan—Sibyllegatan (fig. 86, litet Q, s. 132) inrymde även bostad för lärare[1]. 1716 brädbeslogos husets ytterväggar. 1758 revs huset ned[2] och ett pastorsboställe av sandsten och tegel uppfördes på platsen 1758—1759. Boställsbyggnadernas inbördes läge synes på tomtkartan av 1849, (fig. 90, s. 144), exteriören synes på fig. 95, s. 153; antal våningar, rum etc. framgår av nedanstående beskrivning, som förmodligen utförts i samband med värdering 1770:

Pastorshus.

»Kyrkoherde Huset.

Nedra wåningen.

På högra sidan om Portgången, som går midt genom huset, och ær lagd af huggen sten.

2ne stora Kamrar med förmak, som nyttias af Pastor för egen person.

På wænstra sidan.

1 stor Kammare för Adjuncten.

1 Drængkammare.

1 Bagare stufva med bakugn, inmurad panna och gålf af huggen sten.

Öfra Wåningen.

1 sængkammare.

1 förmak.

1 sal.

1 gæstkammare.

1 kök.

1 kammare innan för köket.

Uti Winden, som ær lagd med tegelsten.

2ne Kamrar.

---

[1] I Henel, Thet I Flor Stående Stockholm, 1728, s. 169, anges skolmästaren bo »på Kyrck. Gården».

[2] I Prot. 16 juli 1767 omtalas huset »Som stådt på kyrkogården wid stora gatan, och warit för detta nyttjat till Scholæhus wid Församlingen, men nederrifwit, då kyrkoherdehuset skulle byggas». — Ett utkast till lönestat, från omkr. 1690, D 1, 287, upptager såsom hörande till »Ladegårdzlandz Pædagogie» fyra lärare, nämligen »Pædagogus», »Collega Primus», »Collega Secundus» och »Cantor». En lärjungeförteckning från samma tid uppräknar 5 elever i »Tertia», 21 i »Secunda», 11 i »Prima» och dessutom 14 elever; D 1, 288. Enligt Prot. 22 dec. 1681 »Bleef bevilliat at Collegæ uti Scholan gå omkring här i församblingen som Sockndiäcknar, at sökia sigh någon hielp». — Andra uppgifter angående skolan: Inbjudning till öfvervarande af årsafslutningen vid högre reallläroverket å Östermalm vårterm. 1911, Sthlm, s. 1 o. f.

1 stor matvind, afplankad med Bræder.

2ne stora vindslukor, en åt gatan, en åt gården, beslagne med jærnplåtar ofvan uppå.

En stor vind at torcka Klæder uti, som går öfver hela huset, med 2ne jærnlukor på hvar gafvel, och 2ne på hvar sida af træ, klædde med jærnplåtar.

Taket täkt med taktegel och foten beslagen med jærnplåtar.

Trapporne av sten ænda up til vinden och jærndör för vinden.

1 hvälfd kællare i sudvæstra hörnet, med jærndör.

5 stora kakelugnar, dels hvita och gröna, dels hvita och blå.

6 Dº gröna.

På gården.

En stor utkörs port åt torget med stenmur.

En byggnad af sten i wæster åt torget och fyrværkaregatan[1], bestående af

En wedbod.

Ett vagnshus med portar åt torget och åt gården.

Ett stall med trenne spilt och golf af huggen sandsten.

Ett fæhus för 3ne kor.

Ofvan uppå en stor vind, som går öfver hela denna byggnaden, at lægga foder uti, med golf af bræder.

En dito Byggnad söder åt kyrkogården, bestående af

Ett rum utanför fæhuset at samla gödsel uti.

Ett aftrædesrum.

En kolbod.

Ett hönshus.

Bægge dessa byggnader tæckte med jærnplåtar.

En stenmur öster ut med port åt kyrkogården och jærnplåtar ofvanpå.[2]»

En del av det s. k. likvagnshuset, byggnaden i väster åt torget, uppläts 1875 till brandstation. Sedan nytt pastorsboställe byggts, Jungfrugatan 7 B (färdigt 1882), revos boställsbyggnaderna på kyrkogården 1883[3]. LIKVAGNSHUS.

[1] Nu Sibyllegatan.

[2] U. B., Westin 1690. — Trenne något utförligare beskrivningar på bostället 1767 och 1770 finnas i k:ans ark., D 4.

[3] I S:t Eriks årsbok 1907, Kronologisk öfversikt 1905, s. 112 uppges, att »Hedvig Eleonora församlings forna kyrkoherdeboställe n:r 12 Storgatan och samma församlings f. d. folkskolehus n:r 29 Skeppargatan» började rivas 1905. Det är emellertid oriktigt att kalla ifrågavarande hus för »församlingens forna kyrkoherde-

»Fattigkyrkogården».

Begravningsplatsens omkring kyrkan knappa utrymme och även olämplighet för sitt ändamål gjorde det nödvändigt, att ny sådan anskaffades. Den stora dödligheten bland flottans manskap under krigsåren 1675—1676 påskyndade ett beslut i saken. 1676, i november, erhöll holmamiralen kollegiets tillstånd att utse en begravningsplats för båtsmännen, som vore »något utur wägen»[1]. Samma år utstakades ett område i förstadens norra utkant — nuvarande Stureparken utgjorde huvudparten av området —, varvid amiralitetets verkmästare, stenhuggaren Hendrich Schweitzer biträdde, såsom det framgår av den i kyrkoräkenskaperna 1678 bokförda utbetalningen till Schweitzer för hans »beswär och omak mädh Amiralitetz Nye kyrckegårdens afmätning och uthstiakande»[2]. 1677 anskaffades efter kollegiets befallning stolpar och plank till inhägnande av »Kongel: Amiralitetz Nye kyrckegårdh som förledne åhr (således: 1676) optagin ähr här på Ladugårdzlandet uthan för trägårdarna»[3]. 1678 gjordes portar till den nya begravningsplatsen, som »Anno 1676 optagin bleef här på Ladugårdzlandet uthanför trädgårdarna, och nu i åhr ähr med planck instängder»; portarna »medh dess taak» tjärades[4].

Klockstapel.

Förmodligen byggdes här en stapel, vari hängdes den klocka, till vilken 1679 »några goda herrar» givit något över 1000 dlr kmt för att det skulle ringas »för alla lijk utan betalningh».

Nytt plank uppsattes flera gånger, så 1825—1826; de närmaste åren planterades ett par hundra »vilda Tred» å begravningsplatsen och tolv bärbuskar. 1847 förnyades inhägnaden delvis samt — jämte likboden därstädes — tjärades. 1851—1852 utplanterades över tre hundra almbuskar och några tiotal tyska lönnar.

Likbod.

Ursprungligen avsedd för båtsmän blev begravningsplatsen utanför de helmfeldtska trädgårdarna efter amiralitetets avflyttning från Stockholm 1680 tagen i bruk mest för »fattiglik», vilket gav

---

boställe». Egendomen i hörnet av Stor- och Skeppargatorna, den s. k. Elbfaska gården, inköptes av församlingen 1768 för att nyttjas — utom till skolhus — till bostad åt komministern. Huset åt Storgatan kallas i böckerna vanligen »kapellanshuset». — 1731—1758 ägde församlingen huset n:r 51 i kvarteret Rudan mindre, n:r 29 vid Seved Bååthsgatan (nuvarande Nybrogatan), vilket användes till kyrkoherdeboställe. När brädkyrkan revs 1738 flyttades sakristian hit och upplåts till bostad åt trädgårdsmästaren vid gården; G 2.

[1] A. K. prot. 1676, 9 nov.

[2] A 1, 1359, 1422.

[3] A 1, 1300, 1336.

[4] A 1, 1358, 1359, 1400, 1402.

upphov till namnet »fattigkyrkogården». Påminnande om »det generale älende som nu j Stockholm ähr, och om dhe många mennijskor som döö på gatorne» begärde 1697 stadens magistrat nycklarna till fattigkyrkogården för att där låta begrava döda även från andra församlingar än Ladugårdslands[1]. 1710 utfärdades förbud för vidare begravning på området, enär där — liksom på flera andra begravningsplatser i och vid staden — var uppfyllt »med deras Lik, som under den nu påstående beklagelige Farsoten aflidit»[2]. Sedan fattigkyrkogården påfyllts, upplåts den igen och begagnades med tidvisa uppehåll till 1866, då sista jordfästningen därstädes lär ha ägt rum[3].

Dispositionen över den för båtsmännen utstakade begravningsplatsen utövades av amiralitetskollegiet, på samma sätt som detta disponerade över Ladugårdslandet och församlingen därstädes (jfr s. 139!). Sedan församlingen på 1700-talet frigjorts från amiralitetet, övertog församlingen, utan att därom särskilt förhandlades, dispositionen över fattigkyrkogården; någon äganderätt till området kunde ej amiralitetet avstå ifrån, då det aldrig haft sådan.

I tro att området tillhörde församlingen beslöts å kyrkostämma 1876 att försälja detsamma, ett beslut som dock ej realiserades. På 1880—1890-talen blev frågan om äganderätten aktuell, då fattigkyrkogården föreslogs såsom lämplig tomt för en påtänkt folkskolebyggnad. Sedan det blivit klargjort, att området låg under stadens jurisdiktion, måste församlingens beslut av 1892 att uppföra byggnad på denna plats förfalla[4].

---

[1] Skrivelse den 30 april 1697 från Kanterberg till amiralitetskollegiet, D 2, 41; tr. i Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 14—15.

[2] Magn. Lagerström, Stockholms stads ordinantier, påbud och publicationer, Sthlm 1731—34, II, s. 235. — Claes Lundin och August Strindberg, Gamla Stockholm, 3:e uppl., Sthlm 1912, s. 179, 192 och fig. 76, s. 180, vilken fig. här reproducerats som fig. 96, s. 158, med benäget tillstånd av Hugo Gebers förlag.

[3] Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 29.

[4] På uppdrag av församlingens kyrkoråd utarbetade Hugo Hernlund 1890 den här flerstädes citerade skriften (69 sidor 8:o). Hernlunds slutomdöme i skriften är, att amiralitetet samtidigt med att det definitivt måste avstå från fortfarande jurisdiktion och disposition över församlingen även realiter om ej formaliter avsade sig befattningen med fattigkyrkogårdsområdet, och att därmed också området i fråga blev en församlingens egendom. Detta är dock felaktigt. Även om amiralitetet måste avstå från dispositionen över kyrkan (med kyrkogården kring denna) och amiralitetet av den anledningen ej längre höll på området i kvarteret Björken, blev detta icke därför församlingens egendom, lika litet som området där kyrkan med dess kyrkogård ligger blev det. För Hernlund hade det ej blivit klart, att de

Området reglerades 1883, varvid »2 lådor skelett» flyttades över till Hedvig Eleonora församlings kyrkogård. 1905 revs trästaketet kring den forna »kongl. Ammiralitetz- och Ladugårdzlandz fattigas kyrckiegård», tomten ordnades och upplåts till offentlig promenadplats[1].

Fig. 96. Den sista gravstenen på fattigkyrkogården.
Der letzte Grabstein auf dem Friedhofe der Armen.

Interimskyrka.

A. Brädkyrkans beskrivning och byggnadshistoria.

I maj 1670 var man betänkt på att tills vidare låta arbetet på stenkyrkan vila; byggnadsmedel tröto. Men för att ladugårdslandsborna så snart som möjligt skulle få en gudstjänstlokal lät amiralitetskollegiet bredvid stenkyrkogrunden uppföra en provisorisk kyrka, som efter materialet vanligen blev kallad »brädkyrkan».

Interimskyrkan uppfördes, med rektangulär plan, i kyrkogårdens nordöstra hörn (vid Storgatan—Artillerigatan; jfr fig. 86,

k. br. 28 febr. 1639 och 5 mars 1640 voro blott och bart upplåtelsehandlingar, ej donationsbrev. En riktig tolkning av dessa brev och andra med dem sammanhängande samt av äganderätten till fattigkyrkogårdens mark har framlagts av Vilhelm Gyllensvärd i den ovan citerade Handlingar 1892 (195 s. 8:o och kartor). Den staten tillhöriga kyrko» och kyrkogårdsmarken disponerades av staden på så sätt, att staden upplät områdena ifråga till amiralitetet att disponeras för ecklesiastikt bruk (jfr L. M. Bååths sammanfattning 7—12 i Utredningar V, s. 24–25).

[1] S:t Eriks årsbok 1907, Kronologisk öfversikt 1905, s. 110.

s. 132). Strax söder om denna plats stod sedan 1668 en klockstapel (ovan s. 151). Under sommaren 1670 påbörjades brädkyrkan; den 19 december talas i kollegiet om den »nybyggda» kyrkan[1]. Detta får dock ej fattas så som om kyrkan vore fullt färdig. I januari 1671 upplägges en insamlingsbok för medel till »den nye kyrckians (d. v. s. brädkyrkans) — — — zijrat och prydnat» och till klockgjutning[2]. Ett par månader senare är synbarligen brädkyrkan färdig, ty den 4 maj 1671 skrives dess första inventarium.

Redan 1672 måste brädkyrkan utökas[3]. I maj skriver kollegiet till en skeppare och frågar, varför han ej levererat beordrade bräder[4]. Under 1672—1673 fortgår arbetet och först i december sistnämnda år är inredningen färdig[5].

En redovisning för räkenskaperna från 1696 (?) upplyser om utökningen: »Bygdes till på Brädekyrckan Anº 1673 ett stycke på längden så långt som nu Högchoret är och en flögel på södra sijdan som kallas Korskyrckan»[6]. Sakristia byggdes nu också, förmodligen på norra sidan[7]. På ett par handritade kartor över Stockholm från 1701 och 1715 är brädkyrkan betecknad med en rektangel med kvadratisk utbyggnad på södra sidan[8]; så ock 1733 (fig. 86).

1682 överlades i kyrkorådet, »om det skulle byggias någon särdeles stuga åth kyrckiowackten som uhrwärcket skall ackta, eller ny Sachristia, och slöts att een ny Sachristia [skall] byggias fast och stadig aff timmer på samme stelle som dhenne nu står»; kyrkvaktaren skulle inhysas i en stuga i närheten[9]. Den gamla sakristian var av bräder[10].

[1] A. K. prot. 1670, 19 juli, 19 dec.

[2] Insamlingsbok 1671, s. 1.

[3] A 1, 679. — I amiralitetskollegiet blev 1672 »Resolverat, at der Ladugordzlands församblingh will bygia låtha någåt till bräde kiörkian och giöra henne större, må sådant dem efterlåtas af Församblingens medell. Item skohle Officeraree som hafwa stohlrum i bemälte kiörkia transportera sigh till gamble holmkiörkian, på det borgerskapet som inga stohlrum hafwa må kunna blifwa accomoderade medh stohlrumb i Nyija bredkiörkian»; A. K. prot. 1672, 24 juli.

[4] A. K. reg. 1672, 10 maj.

[5] A 1, 922; D 2.

[6] D 1, 505.

[7] D 2.

[8] Lantmäterikontoret, n:r 25 och 26 i portf. A 184.

[9] Prot. 1682, 19 sept.

[10] Räk. 1682, 81.

1698 skriver Kanterberg å kyrkorådets vägnar till kollegiet i Karlskrona och anhåller om tillstånd att reparera kyrkan; takbjälkarna voro alldeles uppruttnade[1]. Det begärda tillståndet ges, »allenast att uthgifften blifwer behörigen Verificerat, och medlen tages utaf pungpenningarna och andra små inkomster som kunna inflyta för kyrckian»[2].

Sakristian beslogs invändigt med järnplåt 1712. Fyra år senare bygges en ny, större sakristia »baakom altaret»[3], måhända norr om koret, bredvid den gamla sakristian, eller troligare öster om koret. Samtidigt göres den »främsta kyrckiogafweln i Choret» ny. 1714, 1715 och 1718 repareras kyrkan. 1719 måste väggarna stöttas med stockar för att ej falla omkull.

I kyrko- och revisionskontorets memorial angående kyrkornas tillstånd 1722 säges om brädkyrkan bl. a., att hon «är mycket boufällig så att alla åhr stora omkåstningar till dess reparerande måste anwändas, så frampt den alldeles intet skulle förfalla»[4].

Året efter det då stenkyrkan blivit färdig till gudstjänstbruk togs brädkyrkan ned, i augusti—september 1738[5]. Sakristian flyttades till kyrkoherdebostället vid nuvarande Nybrogatan, där den inreddes till trädgårdsmästarebostad[6].

B. Brädkyrkans inredning och lösa inventarier[7].

Altaret var klätt med rött kläde, likaså disken (ringen), fästat med »förteente tenglickor» (spik) och »röda binnikebandh»[8]. På korväggen hängde en »Aflång Altartafla om den H. Nattvarden». Två »Stora Taflor vid altaret med förgylte Ramar om Christi Lidande, (voro) förärade af Målaren Sahl. Mäst. Petter Lang»[9]. En förgylld ängel, »som för under stora Ljuse Kronan satt och nu

[1] D 2, 48, 13 juli 1698.

[2] D 1, 29—30, 18 aug. 1698; D 2, 51 v., 24 sept. 1698.

[3] Prot. 1716, 12 juni.

[4] Rå. A., Kyrkorevisionsacta, memorialbok 1707—1738, fol. 17 v.

[5] Räk. 1738, verif. 462—465; D 3, värderingsprot. 16 juni 1738.

[6] Jfr not 3, s. 155—156.

[7] De flesta här upptagna föremål finnas numera ej i Hedvig Eleonora kyrkas ägo. Från brädkyrkan bevarade inventarier förtecknas bland den nu stående kyrkans tillhörigheter.

[8] Räkningssammandrag 1673.

[9] Inv. 1709.

[1694] står öfr Altaret», var fästad vid väggen på en järnstång.

En pall för kyrkogångshustrur, så lång »at Tre kunna dher beqwemligen knäfalla på» beslöt man anskaffa 1700.

I koret fanns »2 st. Bänckar för »diäkenpojkarne» med »Lister» och »Upståndare»[1]. Ehuru dessa bänkar voro avsedda endast för de skolgossar och en »Siungare»[2] som ledde sången, besattes de ofta av obehöriga, vilket åstadkom oreda. Vid ett kyrkorådssammanträde 1686 »Föresades, at medh stillheet i kyrckian skulle noga tillsees, så att gossarna motte hållas till lydna och stilla bliffwande i kyrckian; och slötz at på dhet Scholægossarna må wara skilde från andre stadzgossar, skall giöras som een skärm medh 3:e par gångjern ifrån dhen fremste qwinfolcks bäncken till bäncken widh altaret». Denna skärm var ej effektiv nog, obehöriga inträngde likaväl i koret. 1717 gjordes ett »nytt utskurit Gallerie fram för altaret i Coret att afstängia det gemena folcket ifrån altaret». Sex år senare beslöts, att skranket för »Scholepiltarnas» bänkar skulle göras högre, »på det icke det gemena folket, i synnerhet qwinfolken må klifwa öfwer och intaga och upfylla barnens bänkar». I enlighet med beslutet uppsattes »ett nytt Skranck fram i Choret för Scholgåssarne». — 1712 talas om »ett fönster i nyt bly» i »siungarnes bänck».

Predikstolen stod förmodligen vid norra väggen, nära ingången till sakristian. 1708 flyttades den österut för att få bättre fönsterljus; av en glasmästareräkning 1718 framgår, att det efter flyttningen fanns tre fönster »uti» predikstolen. Denna var troligen tillverkad av snickaren mäster Staffan Gundmundsson, vilken 1679 fick 5 dlr kmt anvisade för en »karnijs eller lista» och en »bookstol som Bibelen lägges på, uppå Predikestolen, aff Eek medh flammor [och] kiälstötar pollerat». 1678 hade svarvaren Sven Arvedsson levererat sex »Peelare eller Sijlar» till predikstolen[3]. Det röda klädet utbyttes 1697 mot svart: I april d. å. »Proponerades om Predjkestohlns gångens beklädande mz swart i dhenne bedröffwelige sorgetjden, och slötz at både himmelen och gången klädas swart». 1716 (Inv.) fanns »Röd klädes himmel kring Prädijkstoln sydd med Bilder på».

På predikstolen stod ett timglas; ett nytt sådant köptes 1715.

[1] Räkningssammandrag 1673.

[2] »1 st. Manuale medh 18 böcker»; Inv. 1671.

[3] A 1, 1410, 1469.

Bildhuggaren mäster Sven Sandell levererade 1717 tre nummertavlor,» med Bilthuggare arbete helt sirliga, anstrukne och försilfrade».

Bänkarna i långhuset och i flygeln voro slutna, d. v. s. med dörrar. I långhuset stodo de på ömse sidor om en mittgång, manfolkssida och kvinnfolkssida. De båda bänkarna närmast koret överkläddes 1673 med rött kläde och reserverades för riksråden. Inventariet 1679 upptar: »4 st. Rödt kläde till bådha dhe 2 frembsta Rijkz-Rådz bänckarna, der af är 2 om 6 al.r. 1 om 5 ¼. 1 om 5 ½.». Efter 1680, då ej längre amiralitetskollegiets herrar, för vilka riksrådsbänkarna blivit till, voro kvar i Stockholm, utlämnades nycklarna till dessa bänkar åt andra förnämliga personer. 1717 beslöts i kyrkorådet, att »Om Hr HofJägmästaren[1] skulle behaga de främsta bänckerna för sig och sin grefvinna så skola de lagas». Så skedde ock. Kyrksnickaren försåg de »Bäggie främsta Bänckiarna intill Coret med nya dörar och nytt gallerij fram och effter». »Wed Högstsal. Konungens Dööd» 1718 lät man »swärta det röda Klädet wed främsta Manfålcks Bänckarna». Övriga bänkar i kyrkan synas ha varit klädda med mörkfärgade »mattor». 1717 anskaffades mattor till de »begge nya Bänckarna wed södra dörren, och bak om ryggen så i Capellans som Siungarns Bänckar, efter wäggen hwitlimmade af sig». Följande år köptes mattor av en torparhustru till en del bänkar, dels breda — förmodligen till ryggstöden —, dels smala — till sittbrädena —, i längder på 4, 5 ½ och 7 alnar.

I långhusets västra del fanns en läktare. Här stod antagligen det positiv som i utbyte mot en ljuskrona förvärvats från Jakobs kyrka[2]. Även i tillbyggnaden i söder fanns en läktare. Å kyrkogolv och läktare funnos in summa, enligt vad uppgifter i bänklistor, räkningar å lås, nycklar o. d. giva vid handen, 600—700 sittplatser i brädkyrkan (efter utökningen 1673)[3].

---

[1] Carl Gustaf Spens, f. 1682, d. 1751; g. (1:a g.) 1710 med Beata Oxenstierna till Kroneborg; Hugo Samzelius, Jägeristaten, Sthlm 1915, s. 59—60 o. a.; J. G. Hallman, Lik-Prädikan — — När — — Carl Gustaf Spens — — blef — — begrafven den 25 Jan. 1751 i St. Hedvig Eleonoræ Kyrka i Stockholm, Sthlm u. å.

[2] U. B., Westin 1079.

[3] 8 juli 1672 utfärdade amiralitetskollegiet en förordning om »at i den oprättade kyrckian på Ladugårdzlandet hålles såsom i andra stadzkyrckior fullkomlig kyrckiotienst med wisse och ordentelige tidegiärder» (extrakt D 2, 64). Till dessa gudstjänster kommenderades flottans manskap, vilket förklarar det stora antalet nattvardsgäster första decenniet: Under 1670-talet c:a 20000 oblater pr år, under 1690-talet c:a 10000, 1700—1710 c:a 9000 och 1725 c:a 6000 oblater pr år.

En dopfunt »af trädh», »swarfwad, målad, med Låck på», synes ha funnits före 1678, då en dopfunt av sten skänktes; är nu borta[1]. Ett par beslut, det ena, 1700, »at ett täcke giörs öfwer Funten sådant at dhet kan måhlas, såsom sielfwe Funten är» och det andra, 1716[2], att funten skulle »öfwerstryckias», avse säkerligen träfunten. Stenfunten synes nämligen ha kommit ur modet omkring 1700; i Inv. 1716, där båda funtarna förtecknas, träfunten först, står angående stenfunten: »Ligger i behåld fram under altaret».

Dopfunten av sten är bevarad, likaså en till densamma hörande dopskål av silver, skänkt 1685 (beskrivas och avbildas bland stenkyrkans inventarier).

I kyrkans första inventarium, 1671, upptas »1 st. förgylt Kalk och Pateen». 1709 anges vikten till 54 lod. Säkerligen är denna kalk identisk med den som 1737 försågs med ny kuppa; vidare ang. detta nedan. Övriga nattvardskärl 1671: En tennflaska, en oblatask av trä, målad. En oblatask av silver, skänkt 1685, finns kvar.

1678 testamenterade kaptenen Erik Erssons änka 66: 21 ⅓ dlr smt till en silverkanna[3]. Året efter anskaffades en dylik: »1 st. Sölfwer Kanna, förgyldh, om 84 Lodh, tillkom in X:bri 1679»[4]; räkningen[5] på 336 dlr kmt för själva kannan och 4 dlr kmt för gravering av inskription är kvitterad av guldsmeden Diederich Hijsingh[6], som således gjorde kannan; ej bevarad.

En tennkanna »om ett Kanneruhm», upptagen i inventarierna 1679 och 1709, samt en tennkanna, som levererades av tenngjutaren Heinrich Gottfried Pschorn 1716, äro båda försvunna.

Sockenbudstyg låntes från Holmkyrkan: »1 st. Lijten Kalck medh Träfoder, Holmekyrckan tillhörigh»[7]. 1709 förtecknades: »Lijten Kalck med Paten, förgylld, som brukas wijd Sockenbud, af 13 ½ lod»; i marginalen senare tillskrivet: »Sedermera omgiordt». »1 st. Lijten rund hallf förgylld Söllfwerask af Commendeuren Magnus Swenssons arfwingar förärd» blev »Sedermera omgiordt»[8].

[1] Inv. 1679; 1709.
[2] Prot. 1700, 4 mars; 1716, 11 juni.
[3] D 5.
[4] Inv. 1679.
[5] A 1, 1430, 1462; Kassasammandrag 1679, 1455.
[6] Mästare 1689—1701; Upmark 1904, s. 54.
[7] Inv. 1679.
[8] Inv. 1709.

I utbyte mot nämnda sockenbudskalk — den från Holmkyrkan lånta kalken synes ha blivit kvar i brädkyrkan — och oblatask samt en flaska, tillsammans vägande 36 lod, levererade guldsmeden Johan Bræss[1] 1715 ett nytt sockenbudstyg: »1 st. utan och innan förgylt kalk med Pateen om 18 ¾ lo[d]; 1 st. 6 kantig flaska innan förgylt, med skruf 22 ½; 1 st. Rund oblatz ask innan förgylt om 7 lod»; ej bevarat. Guldsmeden H. Nordwall[2] gjorde 1731 en sockenbudskalk med patén, invändigt förgylld, om 15 ¼ lod; nu borta.

En förgylld silversked å 4 lod, »att bruka på altaret», tillverkades 1720 av guldsmeden Petter Schiultz[3] för kyrkans räkning; nu borta.

För den artificiella upplysningen av brädkyrkan svarade klockaren. Av bekvämlighet och ibland även för snöd vinnings skull underlät denne understundom att hålla tillräckligt antal ljus lysande i kronor, plåtar, armar och stakar. Vid en kyrkorådets sammankomst i december 1726 uppsattes ett reglemente rörande ljushållningen. Klockaren skulle »derom draga sådan försorg — — —, at icke af egennyttig och otidig besparing derpå klagas måtte; — — — 1. Skal han emot den billigaste markgång innan midsommar tiden optinga talgen för kyrckian, som [kyrko]Staten består til tolff pund samt då straxt til kyrckiowärdarne opwisa wederbörandes attest ang^{de} priset och qvantum, då dhe om betalningen willia försorg draga. 2. Låta samma talg i rättan tid för kyrckian til lius arbeta. 3. Dermed altid hålla under gudztiensten utj kyrckian medan den mörka tiden påstår, så många lius som nödwändigt böra wara n[em]bl. utj alla affton- och morgon bönestunder, jämwäl onsdagz- och fredagz-Predik[ning]arne, samt apostledagar och Söndagz Ottesånger, skola altid, förutan det lius som i sacristian uptändes, lysa 3^{e} lius på Predikstoln, 2^{ne} på Altaret enär ingen Communion är, och 22 st. utj liusarmarne kring kyrckian; men enär Den Helge nattwarden utdeles så wäl som Högmässepredikan om Söndagarne bör wara 4 lius på Altaret och 25 i plåtarne. Men utj Julehögtiden, såsom de 3^{ne} juledagarne, nyåhrs-, trettonde- och kyndermässodagen skole utj ottesång- så wäl som högmässopredikan ej allenast talglius utj alla kronor och plåtar i kyrckian uptändas, utan ock på Predikstolen

[1] Mästare 1702, d. 1716; Upmark 1904, s. 51.

[2] Mästare 1718—1755; Upmark 1904, s. 56.

[3] Mästare 1713, d. 1737; Upmark 1904, s. 59.

och Altaret så många waxlius som här tils wanligt warit, hwilka för kyrkian apart komma at betingas och upkiöpas. 4. Och såsom desse Liusen böra uptändas medan församblingen samblas och innan gudztiensten begynnes, så böra dhe ock der det elliest mörkt är, lysa så länge försambl. är tilhopa; doch utj högmässo predikan kunna dhe sedan Evang[eliet] är på predikstoln upläset utsläckias»[1].

Foto. G. Sjöberg 1914.

Fig. 97. Ljuskrona av malm daterad 1673. Nu i von Hallwylska samlingen, Stockholm.
Kronleuchter aus Bronze datiert 1673.

Av belysningsredskapen, vilka 1737 flyttades över till stenkyrkan, finns intet i Hedvig Eleonora kyrkas ägo. I den von Hallwylska samlingen i Stockholm finns »1 st. stoor Liuus Crona medh 3 rader armar, och en flygande ängell under, förgylt»[2], med 30 pipor, mässing (fig. 97), som skänktes till brädkyrkan 1673, vilket årtal jämte givarnas namn är graverat på kronan: »Johan Mattzson Anders Oloffson Bonde Anders Jonson Johan Brask Arffuedh Larsson Oloff Erichson Carll Petterson Elias Johanson Anders Larsson Jochim Cameker Petter Lorens Jochim Langh Jacob Hysingh Anno 1673». Enligt kyrkorådsbeslut såldes denna och andra kronor 1871. Den 30-pipiga kronan köptes av grevinnan v. Hallwyl på 1880-talet i Bukowskis konsthandel i Stockholm.

[1] D 2.

[2] A 1, 1726; ängeln nu borta; jfr uppgiften s. 160 om ängeln som 1694 flyttades till altaret! Kronan, som 1709 hängde »wijd altaret», är i föreg. häfte av detta band, s. 71 och fig. 46, oriktigt upptagen såsom ursprungligen kommen från Kungsholms kyrka.

Inv. 1716 förtecknar icke blott belysningsredskapens antal och material utan anger även de flesta föremålens plats i brädkyrkan, vadan här nedan avtryckes ett utdrag ur detsamma:

»Silfwer

— — — — — — —

1 Par Silfwer Stakar förährte af Commendeuren Bengt Larsons Enkia, hustru Rebecka Schilt, till Altaret / 144 lod
1 st. Liusstaka med tre Pijpor till Prädijkstohln, förährd af Visiteuren Carl Bärgman 63 lod (sedermera omgjord, jfr nedan bland stenkyrkans inventarier),

— — — — — — —

Then

— — — — — — —

3 par Liusstakar med fina hattar

— — — — — — —

Messings Lius Cronor

2 st. stora Liusstakar af Metall utarbetade, till altaret, förährte af Commendeuren And. Hysing

1 st. Metall Lius Crona fram i Choret med 3 Omgångar och 18 armar, complet

1 st. Dito där näst med en omgång och 8 armar, complet

1 st. Dito mitt för Prædik Stohln med 3 Omgångar och 30 armar, complet, förährd för någon tijd sehn af några hederliga Borgare (den ovan omnämnda kronan, fig. 97).

1 st. Dito mindre med 2ne Omgångar, ock 12 Armar, complet (sedermera omgjord till 18-pipig)

1 st. Lijten Dito med en omgång och 6 armar på Södra gången, complet, förährd af Skeppare Pär Bengtson (1707 av Petter Bengtsson Bäck; Prot.)

1 st. Lijten dito wed södra Dörren med en omgång och 8 Pijpor, complet

1 st. Dito på wästra Lächtarn af en Omgång med 8 pijpor förährd af Kongl. Cammererarn H. Anders Nordbohm till Juhlhögtijden 1718 (årtalet senare tillskrivet).

Messings Lius Plåtar försilfrade

2 st. försilfwrade och utarbetade Liusplåtar på främsta Stolparne af Stora gången

1 Dito försilfrad wed Prädijkstohls gången.

Messings Lius Armar

2 st. stora Armar, på hwarie sijdan Altaret en, förährte den ena af H. Iacob Spetz, och den andra af Skeppare Swart[1]

1 stor Dito med 3 pijpor på främsta Biencken emot Altaret.

1 Dito med 3 Pijpor på Prädijk Stohln

1 st. Dito med tre Pijpor på wästra Lächtarn

2 st. mindre Dito på främsta Stolparne

14 st. Liusarmar mindre och större alt omkring i kiörckan, af åtskillige slag, somblige något söndrige

2 st. Messingz Lius Plåtar wed södra dörren med Metallpijpor, 2ne på hwar Plåt, kiöpte för kiörckans medel Aº 1717 (årtalet senare tillskrivet).

Messings Lius Plåtar

2 st. Stora Messingz Liusplåtar

2 st. Mindre Dito, den ena skylten borta

2 st. genombrutne Dito med Jern Pijpor

2 st. mindre Dito, den ena utan Skylt

2 st. Dito, den ena utan Skilt

1 st. ny Dito till Borden i nya Sacerstian rund, med drifwit arbete, kiöpt för kiörckans pengar Ao 1716 (årtalet senare tillskrivet).»

Av brädkyrkans textilier finnas några nummer i behåll, antependium, bokdynor, kalkkläden, brudstolskläde, håvar. Värdefullast är det antependium som några »matronor» skänkte 1715. (Ang. det bevarade se vidare bland stenkyrkans inventarier).

Brädkyrkans första mässhake var av »gyllenduuk»[2] Nästa mässhake är av röd »Carmesijn sammet medh gullsnören»[3]. I inventariet 1709 upptas ytterligare två mässhakar, den ena »af gyllenduuk öfwer zirad med breda Spitzar, förärd af fru Ebba Beata Sperling», den andra »af swart sars med dwelskz foder under».

»1 st. skierp, hörer holmekyrckan till»[4], är 1709 antecknat som »hwitt, gammalt, obrukeligit och uthsletet».

Kyrkans textilbestånd i början av 1700-talet framgår av nedanstående utdrag ur inv. 1716:

[1] 1687, 6 juni »Resolverades, at twenne wackre driffne Liusarmar, hwar medh 3:e pjpor, skola kiöpas widh Skultuna bruk, till att settias widh altaret på gaffwelen och lysa in öffwer duken widh communicionen»; Prot.

[2] Inv. 1671; 1679; 1709.

[3] Inv. 1679; 1709.

[4] Inv. 1679; 1709.

»Altar Prydning

MässeHakar

1 Mässe haka af grönt Samet med brett Kårs af Gull Galoner, sampt Christi Crusifix af Silfwer, om (siffran ej utskriven) lod på ryggen sampt Iehowa borderat af Gull på Bröstet, och med smärre Gull Galoner kring alla kanter i sidorna, och under fordrat med siden Bast, förährt Aº 1715 till Allhelgondag

1 Dito af swart Samet, underfordrat med SijdenBast, ett kårs af breda Silfwer Galoner på ryggen, och I. H. S. af Silfwer borderat på Bröstet, förährd af C. S. C. M. L ock H. L. Aº 1715 (nambnen och åhrtalet af masivt Silfwer) till andra Stora Böndagen

1 st. Messhaka af Gyllenduk nog förslijten

1 st. Dito af Carmesin rött Sammet med Gull Snören något sliten

1 st. Dito af Gyllenduk, nog sliten

1 st. Dito af swart Sarss, med Dwälcks foder.

Altaretz Beklädning

1 st. Altarkläde af hwitt atlask sytt af Pärlstickararbete uti åtskillige figurer af Silcke och Gull Snören omkring alla Figurerne sampt Gull Gagie på begge sijdor, förährt af åtskillige hederlige och gudfruchtige Matroner i församblingen Aº 1715 till Michaeli dag underfordrat med grönt läreft.

1 st. Dito af samma slag med gullgasie omkring till disken förährt af dem som förährde Altarklädet till Stᵗ Michaeli Aº 1715.

1 Altarkläde af swart Samet med Silfwer Galoner, och underfordrat med swart Läreft förährt af C. S. C. M. L. ock H. L. Aº 1715, Bokstäfwerne och åhrtalet af masivt Silfwer, till den 3ᵉ stora Böndagⁿ

1 st. Altarkläde af Gull Moër, förährt af Fru Ebba Sperling.

1 st. Dito af rött Dammask gammalt, med hwijta och guhlbruna ränder.

1 st. Dito af bruhnt eller violet fijnt kläde, med oächta Silfwer Spettzer och försilfrat Messingz wapn, förährt af fru Christina Bergenstierna.

Altar Hyenden

1 st. Altar hyende af hwitt atlask med Gull borderat uphögt arbete, Gullgasie omkring, Gulläckror i hwarie hörn, och andra

sijdan af grönt Sammet, förährt af dee samma som Altarklädet Aº 1715 förährde.

1 st. Altar hyende af Carmesin Sammet rött och Gull Snören, underfordrat med parkum.

1 st. Altarhyende borderat med tunt atlask och randigt taft under, förährt af hustru Ingrid Lind.

Kalk Dukar

1 Kalck Duuk af hwitt atlask med Gull och Silcke borderat, Gull Gasie omkring, och Gull äckror i alla fyra hörn, sampt underfordrat med rött dubbelt taft, förährt af dem som förährde Altar klädet Aº 1715 till Stᵗ Michaeli Dag.

1 st. Dito kalck kläde till Sochenbudztygen af hwitt atlask, en smal gulludd omkring och små gulläckror i alla hörnen, sampt underfordrat med rött taft.

1 Dito gullstickad af hwitt taft med Isabel.

1 st. Dito gullstickad på taft, med gullfrantzar omkring, ock öfwertäcke af hwitt flor, förährd af And. Bondes Enckia, hust. Marg. Silfvesters dottʳ.

Messe-Skiortor

1 Messeskiorta af Hollandzlereft med smala spetsar kring armarna, ock en liten gierning nedan kring, förährd af en hederlig kiöpman på Söd: malm Ioh. Hind. Luther Aº 1715.

1 messeskiorta af Hollandzlärft.

1 Dito af Clösterlärft g[amma]l och utsliten.

Altar Dukar

1 Duuk till Altaret af Läreft, med en sydd gierning omkring.

1 Duuk af fijnt Läreft ock Spetzar omkring till Disken, begge förährte af A. C. I. D. S. Aº 1715.

5 st. Sämbre ock bättre Altar Dukar hwijta, däribland en stickad med blå ränder.

2 st. hwijta Dukar på Disken.

1 st. Dito stickad med Silcke, förährd af fru Helena Ulfsparre.

2 st. Handdukar af Dräll, brukas wid Barn Doop.

1 st. Dito nästan som en Duuk, till samma Beställning.

1 Ny Drälls Duuk
1 Ny Drälls handduk } Brukas vid Barn Doop, kiöpte Aº 1716.

Kiörkians Håfwor

2 st. Håfwor borderade på hwitt atlask med Gull ophögt arbete, Gull frantzar, och tåfsar under, sampt Silfwer-Beslag om 48 lod, wahlnöte träds skaft, förährte af Bryggare Anders Bonde till Michaeli 1715.

2ne st. Swarta Sammetz Dito med Silfwer Galoner och frantzar under ock öfwer, förährde till 4de stora Böndagen 1716 af dem som förl. åhr förährte Sammetz altarklädet, ock Messhakan C. S. C. M. L. och H. L.»

1679 köptes »grått gement walmar» till kyrkvaktarrock. 1719 bestods kyrkvaktaren rock av grått kläde med uppslag av boj samt strumpor, skor och skinnmössa.

För bevarade gravstenar, epitafier och begravningsvapen redogöres bland stenkyrkans inventarier.

Brädkyrkans inre pryddes av ett förhållandevis stort antal tavlor; flera av dessa äro i behåll. Inv. 1716 upptager:

»1 st. Altartafla aflång om den H. Nattwarden.

1 st. Tafla om en Act af Christi lijdande, öfwer Altaret, med förgylt Rahm, förährd af H. Lieutnantn Anders Gravander Aº 1708 på dess Nambnsdag.

2 st. Dito ofwan Altaret om Christi Lijdande med förgylte Rahmar, förährte af Måhlaremest. Iochim Lang[1]

13 st. Små Taflor i kopparstick med swarta och försilfrade Rahmar, bestående af Salvator Mundi, Christi moder Jungf. Maria, ock Apostlarne, förährte af Secreter Petter Herlin Aº 1718.

På högra sijdan i Choret.

1 stor Tafla Christi Crusifix med swart Rahm och Silfwer Listor, förährt af hust. Anna Öhring.

1 st. Iubelåhrs Tafla.

1 st. stoor Dito om Abrahams offer, förärdh af kiörkioherden H. Alcenio.

1 Dito om Syndafallet mitt emot främsta Bänken.

1 st. Dito, på Södra Lächtarn, om Christi kårsfästande, med swart Rahm, förährt af Gips makaren Strakes Sterbhuus.

1 st. Dito Epitaphie Tafla, på Södra Lächtarn

1 st. Dito på wäggen wid södra lilla Dörren.

[1] Enl. inv. 1709 skänkta av Petter Lang, vilket torde vara riktigt, enär denne målat de båda tavlorna.

Foto. Cederquists graf. a. b.

Fig. 98. Interiör 1914 mot öster.
Inneres gegen Osten 1914.

På wänstra handen i Choret.

1 stor Tafla om Koppar Ormen, af skieppar Pähr Bengtson förährt.

1 st. Dito Iubelåhrs Tafla

1 st. Dito om Christi Blodiga Dödskamp, med förgylt Rahm, öfwer lilla kiörckiodörren åt gatan, förährd af Constap. Berents Enckia.

1 st. Tryckt tafla med swart Rahm, öfwer främsta Bäncken.

1 st. Om Christi Begrafning, förährt af H. Räntmästn Hullings Enckia.

1 st. om Phariseen och Publicanen öfwer fönstret, af mest. Iohan Casten.

1 st. om Syndafallet, nedan om Prädikstoln af Trädgårdzmestarn.

I Nya Sacerstian.

1 st. Conterfey, sal. H. kiörckioherden Abrah. Alcinij.

1 st. Dito, Sal. H. Iohan Acrelij kiörckioherde i Åker i Upland, som warit Prædikant wid denne försambling i första begynnelsen, förährd af dess Son H. Iohan Acrelius, Pastor i Åker, Aº 1717.

1 Dito sal. kiörckioherden wid denne försambling Georg Walbergs, förährd af dess Enckiefru Anna Magdlona Silfverstrom Aº 1717.»

De fem likbårar, två stora, två mellanstora och en liten samt nio svarta och fyra röda bårkläden Inv. 1716 upptar äro försvunna.

Ett ovalt träbord och stolar, brädkyrkans sakristimöbler, finnas kvar.

Tre klockor finnas kvar, ehuru omgjutna.

Ett urverk anskaffades 1682. »Till kyrkians wackt och klockeslaget» avlönades fyra, ibland fem karlar. Den vakthavande rättade sig efter ett timglas i klockstapeln. Församlingen bekostade säng, päls och lappskor för vakten.

Nuvarande kyrkobyggnad.

A. Beskrivning.

Sedan kungliga stallet och byggnadskomplexen utefter Strandvägen kommit till, är det svårt att få en god helhetsuppfattning av kyrkan. Den fördelaktiga bild av kupolen ovanom Artillerigården, som anblicken söderifrån gav, är nu förstörd.

Foto. Generalstabens litogr. anst.

Fig. 99. Interiör 1914 mot väster.
Inneres gegen Westen 1914.

Plan och sektion pl. I och II.

Kyrkan är en oktogon, vars mittparti täckes av en kupol på proportionsvis hög tambur buren av åtta parvis ordnade murpelare, genom vilka tvenne huvudaxlar markeras och korsform framträder. På västra sidan äro två vidbyggda gravkapell, vartill ingångar leda från den till västra kyrkoporten förande dubbeltrappan (plan och sektion pl. I).

Murar, pelare och valv äro av tegel, i exteriören putsat och gråmålat, dels slätt, dels rusticerat. Sockeln visar grovrefflat huggen sandsten. Fyra av de åtta sidorna äro utmärkta genom gavelkrönta risaliter; i tre av dessa, norr, söder och väster, äro ingångsöppningar. Fönstren äro rundbågiga, några cirkelrunda, med järnspröjsar.

Väggarna i byggnadens tambur genombrytas av kopplade fönster, ett par i varje sida. Den slätputsade ytan prydes av lisenartade beläggningar och lister.

Den kopparplåtbeslagna kupolen har åtta ljudöppningar, vilka äro formade som rundbågiga mansardfönster. Olikheten mellan den åttahörniga basen och den cirkelrunda kupolen utjämnas av dekorativa ribbor, som avtaga i tjocklek mot byggnadens krön, en kopparplåtbeklädd lanternin med urverk och fyra visaretavlor samt spira, kors och förgylld tupp.

Exteriören anger tvenne skeden i kyrkans byggnadshistoria. Kupolen skiljer sig väsentligt från underpartiet, både med avseende på stil och mått. Den är för väldig och för ståtlig för en så anspråkslös byggnadskropp. Kyrkan har genom sitt nuvarande överparti fått en annan karaktär än den dess förste arkitekt tänkt sig.

Interiörens arkitektur ger ej samma intryck av disproportion som exteriören. Innerkupolen, av tegel, välver sig ej heller så högt som den yttre, av trä och plåt. Tegelkupolens hjässa är i höjd med den i exteriören synliga tamburens kransgesims. I det inre finns ej tambur i egentlig mening.

Framför varje pelare runt mittrummet står en korintisk halvkolonn. De åtta kolonnerna och ett entablement förmedla övergången från det åttasidiga centralrummet till den över detsamma slagna kupolen.

Omgången täckes av kryssvalv. Östra korsarmsrummet är inrett till kor. Sakristia är inbyggd i nordöst, i omgångsleden mellan norra och östra korsarmen. Från sakristian är uppgång till den

mellan nordöstra pelarparets kolonner stående predikstolen. I norr, söder och väster finnas läktare, som uppbäras av joniska pilastrar och kolonner (av trä med inlagda järnbalkar); på västra läktaren står orgelverket. Från norra läktaren är ingång till arkivrummet, som ligger ovanpå sakristian, med lika stor golvyta som denna. Spiraltrappor på ömse sidor om varje ingång till kyrkan leda till läktarna; dylika i kyrkans östparti leda upp i tornet.

Väggarna äro putsade; nedtill äro de blåmålade, högre upp gulmarmorerade. Kolonnerna äro blå-grön-marmorerade. I kupolen är målat blå himmel med stjärnor; i kupolhjässan, på locket — av järnplåt — över klockhålet, är på duk målat ett allseende öga, omgivet av änglahuvuden; på murytorna mellan kupolfönstren bibelspråk i barockkartuscher. Lunetterna och valven över kor och läktare äro dekorerade med vegetativa ornamentrankor i gulbrun ton med guldschatteringar.

Golven i entréerna, i korsarmarna och omgången äro av sten, plansten och gravstenar; i koravdelningen av olikfärgad marmor; i bänkkvarteren, på läktarna och i arkivrummet av furu; i sakristian och i dettas förrum av ek.

Kyrkan har centraluppvärmning och elektriska dammsugningsapparater.

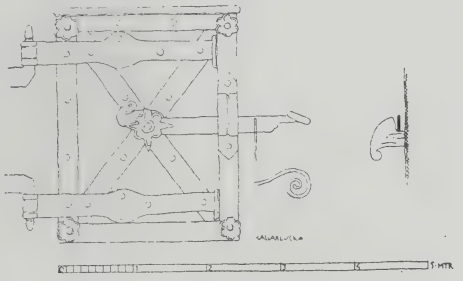

Rit. K M. Westerberg 1914.

Fig 100. Järnlucka på kyrkans sydöstra sida.
Luke aus Eisen. Um 1725.

B. Byggnadshistoria.

1665—1675 (period A).

I Dahlbergs Suecia antiqua et hodierna, tom. I, fol. 27, uppges i rubriken till W. Swiddes gravyr 1696 av »Templum Hedewigiae», att kyrkan grundlades under Karl X Gustavs regering, således 1654—1660. Till denna period förlägger även Grundel

1724—1726[1] kyrkans tillkomst: 1658 grundlades kyrkan på den plats som kungen utsett 1656 (»— — templum — — —, cujus jacta sunt fundamenta 1658, ita præcipiente S. R. M:te 1656»).

Grundel nämner icke, varifrån han fått sina data. Men sina uppgifter om den provisoriska brädkyrkan på Ladugårdslandet verifierar han med en hänvisning till Spegels kyrkohistoria. Han synes således ha använt denna bok, dock utan att observera, att det citerade textstället tydligen avser byggnader av varaktigare material än trä: »Många stora och ansenlige Kyrkior lät Hans Maj:tt [Karl XI] i sin tid / genom sin Christeliga försorg och Kongeliga gifmildhet anläggas / upbyggas / eller förbättras — — —. Men besynnerliga i Stockholm / ther både på Konungsholmen och Ladågårds Landet skiöna Kyrckor af Grunden bygde blefwe»[2]. Enligt Spegel skulle då stenkyrkan på Ladugårdslandet ha påbörjats, »af Grunden» byggts, under Karl XI:s tid, d. v. s. efter 1660.

I hithörande litteratur efter Grundels tid anföras utan vidare 1656, respektive 1658, som exakta årtal. Dessa tidsbestämningar äga emellertid intet stöd i urkunderna i kyrkans och flottans arkiv[3].

Räkenskaperna i kyrkoarkivet börja 1665. Zettersten, som så grundligt genomforskat stora delar av flottans arkiv, har funnit, att kyrkobygget torde ha beslutats 1665[4]. De undersökningar som företagits för detta konsthistoriska inventarium ha visat detsamma. Något formligt beslut om anläggande av kyrka på Ladugårdslandet har ej påträffats i arkivens protokollsböcker, men en del 1665 vidtagna åtgärder tyda på att ett slutgiltigt avgörande skett det året. Av byggnadsräkenskaperna framgår vidare, att byggnadsplatsens planering påbörjats tidigast 1666 och själva grundläggningen ej förrän 1669. De uppgifter som excerperats ur flottans arkivalier dels komplettera, dels bestyrka, vad som kan utläsas ur kassaförda materialieinköp och avlöningslängder med tillhörande verifikationer i kyrkoarkivet.

---

[1] A. J. Grundel, De Stockholmia, Ups. 1724—1726, II, s. 59.

[2] Hq. Sp[egel], Then Swenska Kyrkio Historians Första Deel, Linköping 1708, s. 83—84; till Karl X Gustavs regeringstid hänför Spegel endast Katarina kyrkas anläggning; s. 74.

[3] Om stenkyrkan påbörjats som Dahlberg och Grundel daterar, hade säkerligen överståthållaren Schering Rosenhanes noggranna berättelse om Stockholms stads tillstånd 1663 upptagit kyrkan såsom ofullbordad eller under byggnad: »Allenast står ännu S:æ Catharinæ Kyrkia uthj byggning och ofullkomlig» (Handlingar röranде Skandinaviens historia, Sthlm 1850, del 31, s. 24).

[4] Zettersten II, s. 103.

Förmyndarstyrelsen förordnar den 10 juni 1665[1], att amiralitetskollegiet det året skulle få 3000 dlr smt som avbetalning på kronans skuld, 36533 dlr smt, till armbössan[2], »aldenstundh Wij förnimme det Wårt Ammiralitetz Collegium nödwändigt behöfwer några medell till dheras kyrckiobygningh». Ett extrakt[3], gjort 1672 av Thomas Thomasson, visar, att räkningekammaren 1665—1666 betalar de beviljade 3000 dalerna till byggningskassan. Denna summa sätter amiralitetskollegiet i stånd att föranstalta om anskaffande av material. Den 19 juni 1665 utsändes kapten Bengt Larsson till Roslagen för att där upphandla sandsten till kyrkobygget. Reseomkostnaderna, 50 dlr kmt, stå som den första utgiften för den påtänkta kyrkan[4]. En månad senare, eller den 17 juli, avhandlas vid amiralitetskollegiets sammankomst på Holmen bl. a. pris på sandsten. Närvarande voro riksamiralen greve Gustav Stenbock och holmamiralen Rickard Clerck. Protokollets tredje paragraf lyder: »Några Rooskarler ifrån Wä[r]mbdöön finge befaldning att hugga Sand steen som ärnas till den Nyia Kyrkiobygningen oppå Ladugårdz landet; och wille Ammiralitetet låta betala dem 8 öre Kopparmyndt för hwar hallfalns steen som är een aln lång, Item för hwar Brandsten lijka mycket, som dhe allt hugga skole effter Schamplunerne»[5].

AMIRALITETET SKALL BYGGA KYRKA.

FÖRSTA MATERIALANSKAFFNINGEN.

Det första sandstenspartiet kom i augusti. Troligtvis levererades en del sten ohuggen. Till att leda arbetet med huggning och avpassning förordnas Hendrich Schweitzer[6], från september 1665 anställd i k. m:ts och kronans tjänst. Enligt kollegiets protokoll den 25 september blev Schweitzer »antagen för steenhuggare och muremästare öfwer allt Ammiralitetz bygningz wäsendet, skall och siellf läggia handen wed, och arbeta med, när så om tränger,

SCHWEITZER BYGGMÄSTARE.

[1] Riksreg.

[2] En bland flottans personal 1642 stiftad hjälpkassa, som hade till uppgift »att förskaffa dem, som för ålder, sjukdom eller svaghet icke längre kunde tjena staten, afpassadt underhåll». 1646 fick kassan k. brev på s. k. armbössemedel, vilka såsom kassans bästa inkomster gåvo den det mest brukade namnet: Armbössan. Institutionens inrättande var, enligt Gyllengranat, »det för Svenska flottan aldravigtigaste af allt, hvad som skedde under Christinas regering». Gyllengranat, Sveriges sjökrigshistoria, Karlskrona 1840, I, s. 204—205. — S. W. Gynther, Författningssamling för kongl. maj:ts flotta, Hernösand 1851, I, 223.

[3] A 1, 3.

[4] A 1, 3, 4.

[5] A. K. prot. 1665, 17 juli.

[6] »Hans Hendrich (Hindrich) Schweitzer (Switzer) Steinmetz»; han levde ännu 1674.

Hwarföre han Een Rijkzdaler om dagen här gifwas skall, wällförståendes hwar wecke — eller arbetes dagh»[1]. I ett brev till Schweitzer den 20 september specificeras vad han hade att göra vid »förestående kiörckiobyggningh på Ladugårdzlandet, så och andre förfallande Byggningar här på Skiepzholmen»[2]. Han skall arbeta under Jean de la Vallées överinseende, själv hugga de svårare styckena etc.

De la Vallée arkitekt.

Av detta brev framgår således bl. a., att Jean de la Vallée skulle bliva Ladugårdslands-kyrkans arkitekt. I sin egenskap av riksarkitekt hade de la Vallée att göra med amiralitetets husbyggnader, varför han, då amiralitetet behövde ny kyrka, också fick dennas uppförande om hand.

Ekonomi.

Ännu vid slutet av 1665 är det ej klart, ur vilken kassa amiralitetskollegiet skall ta medel till det nya byggnadsföretaget, om särskilt konto skall läggas upp för de av förmyndarregeringen anvisade pengarna eller ej. Närmast till hands låg ju att utnyttja kontot med de 3609 dlr lätt smt som insamlats bland officerarna till en kyrka (jfr ovan s. 136!). Så synes man också ha ämnat göra. Under fjärde kvartalet 1665 ökas summan 3609 med 20 dlr »Hwittmyntt», »hwilcka af Ammiralitetz Medlen till denn Nye Kyrckiobyggningen på Ladugårdz Landet förstreckt ähr»[3]. Slutsumman, 3629 dlr smt, föres på det ursprungliga kontot, »Ammiralitetz Nye Kyrckiebyggning». Troligen av löpande medel har kollegiet i slutet på året (1665)[4] betalt Schweitzer för en månads arbete med den för den nya kyrkan avsedda sandstenen; 20 dlr smt eller 50 dlr kmt var nämligen den månadslön som Schweitzer de följande åren fick ur Ladugårdslands-kyrkans byggnadskassa. Utbetalningen räknas det ursprungliga kyrkobyggnadskontot till godo. Men i början av 1666 beslutar man sig för att skilja på de pengar som avsetts för en kyrka på Kyrkholmen och de som inflöto till kyrka på Ladugårdslandet. För de senare lägges upp ett nytt konto i 1666 års huvudbok[5], »Ammiralitetz Nyia Kyrkiobyggningh På Ladugårdzlandett». Kontot »Ammiralitetz Kyrkiobyggningh på Lillahollmen» påföres 3007 dlr och 16 öre svårt smt (lika med 3609 dlr — lätt — smt före myntordningen av den 7 oktober

[1] A. K. prot. 1665, 25 sept.

[2] A 1, 1687, kopia.

[3] A. K. kassa- och tackelräkn. 1665—1669, s. 32; huvudbok 1665; I, s. 199, 200.

[4] A 1, 1631, 1660, 21 dec.

[5] A. K. huvudbok 1666: I, s. 223, 224.

1665). De 20 dalerna från 1665 ha avförts och reducerade skrivits på Ladugårdslands-kontot.

Frånsett det ovan nämnda extraktet av Thomasson 1672, som går tillbaka till den 19 juni 1665, börja de i kyrkans arkiv förvarade räkenskaperna först i mars 1666. I den månaden upp- 1666, MARS, FÖRARBETEN.
föras stenhuggarbodar i Kungsgården. Den 20 mars köps fyra större och två mindre »Scampeluner at hugga stener efter»[1].

Troligen hade Schweitzer tagit med sig till kyrkplatsen från Holmen några av de stenhuggare som funnos där, avlönade av kronan. Den 29 mars anställas trenne stenhuggare, som få lön ur kyrkobyggnadskassan. Dessa arbeta med färdighuggning av den under hösten 1665 ankomna sandstenen. Några av flottans timmerkarlar ha troligen satt upp stenhuggarbodarna. Först i juli antas fem timmermän »till kyrckeplatzens inkrärktande (= inhägnande) och byggningarnes därsammastädes oppsättjande»[2]. Samtidigt antas också sex bergsprängare, som arbeta tretton dagar i juli och tjugusex i augusti.

Sistnämnda månad köps tegel »till skorstenarnes förfärdigande j stufworne på kyrckoplatzen», antagligen smedja, byggningsskrivarekontor, någon stuga för vakt och hästkarl samt stall[3].

De av förmyndarstyrelsen anslagna 3000 dalerna räckte ej långt. Den 1 augusti 1666 resolverade k. m:t, att de pengar som Louis de Geers arvingar voro skyldiga kronan[4] skulle inbetalas till amiralitetets armbössa, ur vilken kassa sedan skulle lånas till kyrkan, »som allereda anlagdt ähr»[5]. Under kyrkobyggets första period, t. o. m. 1674, är det nästan utan undantag armbössan som nödgas finansiera byggnadsföretaget på Ladugårdslandet. I början på 1674 hade summan ur armbössan lånta pengar vuxit till 15793

[1] A 1, 71.

[2] A 1, 152, kasserade räkningar.

[3] På platsen fanns en, längre fram på året två hästar, för transport av material från prämarnas tilläggsplats vid Laduvikens strand, där amiralitetet hade en lastbro.

[4] Ang. de-geerska skulden och motfordran: Riksreg. 1667, 21 juni, 13 juli, 2 okt.; 1668, 4 juli.

[5] A 1, 1229, kopia. Denna resolution är på sätt och vis orsak till de processer som längre fram i flera tiotal år fördes mellan armbössan och Ladugårdslands församling ang. den förra institutionens krav på att återfå till kyrkobygget försträckta pengar. I detta brev talas om kyrkan »som allereda anlagdt ähr», men i ett brev 18 aug. 1666 från A. K. till krigskollegiet säges: »Alldenstund man nu är j wärcket at låta göra een begynnelsse till den nye kyrkiobygningen på Ladugårdzlandet» (A. K. reg.).

dlr, vilka tagits av det inbetalda de Geers-tiondet, utom de 5853 dlr smt som 1673—1674 lånts av armbössans övriga medel[1].

Kyrkobyggets kassör måste ofta lägga ut av egna medel. Enligt 1672 års extrakt hade Thomasson 1665—1667 försträckt 377 dlr kmt, »som ödmiukeligen igen fordras».

Möjligen är det penningbrist som gör att arbetet bedrives med så få man och under så kort säsong; de sex bergsprängarna kunde väl knappast ha hunnit med allt sprängningsarbete för grunden på trettionio dagar. Men troligare är, att man ej kunde arbeta vidare, emedan ej nödiga ritningar funnos. De la Vallée hade förmodligen varit med om att utse plats för den tillämnade kyrkan, till vilken han gjort upp skisser. Efter de la Vallées anvisningar kunde man naturligtvis börja sprängningsarbetet men utan exakta planritningar ej fullfölja det. I ett »General Extract öfwer Kongl: Ammiralitetz Hålldne Gage Rullar Ifrån Aº 1661. Till 1674» upptas 1666 »Inginieuren Lavale» för 497 dlr smt[2]. Möjligen ingår i denna summa likvid för projekter och skisser till ny kyrka åt amiralitetet. Sedan utkasten godkänts av amiralitetskollegiet, får de la Vallée i uppdrag att göra detalj- och arbetsritningar. Papper till dessa inköper byggningsskrivaren i september 1666: »Architect: Jean de Lavalle — 1 rijss Papper at bruka til rijtningar, köpt för 19 daler kpm.»[3]. Detta papper utkvitterar de la Vallée i januari 1667[4]. Ej förrän två år senare, 1669, utstakas byggnadsplanen av Anders snickare: »Till dhe Spijror som stå Vpreste efter regulariteten på kyrkiorijtningen Ähr tilgångit ifrå d. 4 Iunij [1669] — — —»; »till Vthrijtningen», spik, snören, plank. Året före, eller 1668, fick Schweitzer betalt »för åtta wijkor som han arbeta på afmetningen på kyrkobygningen»[5].

Ritningar.

De färdiga, nu förkomna ritningarna förelades myndigheterna och gillades av dem (nedan s. 187).

Med kännedom om de la Vallées olust för utarbetandet av detaljer, sedan han en gång gjort utkast[6], är det säkerligen riktigt att anta, att de sista ritningarna ej blevo färdiga så snart. Han får ej

[1] De 5853 dalerna belagda med 8 % ränta hade 1687 vuxit till 12347: 11: 8 dlr smt; A. K. V 1642—92.

[2] A. K. D 11, 1659—1674.

[3] A 1, 74.

[4] Se bilaga 2!

[5] A 1, 1679.

[6] Jfr Katarina kyrka, m. fl. andra byggnader av de la Vallée!

heller betalt förrän 1672, något som dock kan bero på byggnadskassans dåliga ekonomi. Bilagorna 3 och 4 återge utanordningens och kvittots text, båda ställda å 1000 dlr kmt. I kassan upptas posten i dlr smt: 333: 10 ⅔ åt »Borgmestare Jean de Lavalle för kiörckans afrijtningh»[1].

De la Vallées förslag.

I Suecia antiqua finns det de la valléeska förslaget, plan och exteriör, i reproduktion. Enligt »Ichnographia Templi» (fig. 87, s. 138) hade de la Vallée genomfört liksidigheten även i fråga om de inre murpartiernas anordning. Genom en omgång avdelas i plan triangulära kraftiga pelarliknande stöd från de skalaktigt tunna ytterväggarna. Över omgång och läktare skulle troligen slås valv, över mittrummet kupol. Den planerade omgången är smalare än den utförda. I varje pelare äro trappor inlagda, kommunikationsleder till läktare och vindar. Predikstolen är placerad i byggnadens centrum, altaret fristående strax öster om predikstolen. Sakristian är lagd mellan de båda östra pelarna, platsen för det nuvarande koret.

1667, mars.

Grunden lades av gråsten, större stycken och »skierfsten», i kalkbruk[2]. Det första (bokförda) partiet gråsten kommer i mars 1667. Under 1668 äro tre à fyra stenhuggare tidvis sysselsatta med huggning av sandstensstycken till sockel. Murningen på grunden började först 1669. 1671 äro sex à sju kronans båtsmän sysselsatta därmed under ledning av stadsmurmästaren Henrich Henrichsson Finne[3]. En tid släpa 25 böss-skyttar sten och lika många kvinnliga hantlangare bära och röra kalk. »Constapelen Jonas Triangel — — — drif[we]r på årbetzfolket».

1669 påbörjas grunden.

Följande år, 1672, i maj, är någon del av grunden färdig. Man köper »sandsteen (på kvittot: »hwalfsteen») som brukas till Jämna gråstens muren medh». I februari 1673 anskaffas ett större parti gråsten till grunden, 12000 stycken.

1673, maj, börjas tegelmurningen.

Tegelmurningen började troligtvis först i maj 1673. Detta antagande, som är gjort med ledning av posterna i räkenskapsböckerna, kompletteras av en uppgift i Rålambs samling[4]: »— — — medh ytterligare byggnad (sedan grunden lagts, vilket enligt Rålamb

[1] A 1, 719.

[2] Kalk fås från Åland, längre fram även från Gottland. 1672 köps för 2000 dlr kmt »Rosen» eller »Rosan», »een farkåst som kan gå åth Gottlandh att afhämpta kalk». A 1, 715, 724, 1700.

[3] A 1, 658.

[4] Fol. 113, Stockholm, Sweriges riikes hufwud-stads tridie book, s. 312; hskr. i K. B. från 1740-talet. — Jfr Alcinii relation 1705, bil. 5 här nedan!

sker 1658) hades anstånd in till åhr 1673, då Murarne till största dehlen upfördes — — —». Arbetarestammen utgöres nu av 11 stadens murgesäller, 8 båtsmän och murmästare, 39 båtsmän som draga sten o. d., 25 kvinnliga medhjälpare samt 2 konstaplar som sätta upp ställningar och ha uppsikt över arbetsfolket.

Tegel till kyrkobygget hade bl. a. fältmarskalken Gustaf Banér åtagit sig att leverera. Kontraktet av den 11 april 1672, slutet mellan Banér och å byggets vägnar dennes »k. Swåger Högwelb. Hr Claes Sternskiöldh»[1], gäller 200000 tegel, varav hälften skulle levereras före den 1 juni samma år.

Sedan kyrkobyggets första år hade några man arbetat med huggning av sockelsten. Utom den direkt levererade sandstenen togs även den som 1651 förts från Vätö till Kyrkholmen (ovan s. 136). Därifrån forslades densamma i augusti 1667 till Ladugårdslandet på holmamiralens befallning.

Sockelsättningen börjar samtidigt med tegelmurningen; i juni 1673 får en sandstenshuggare betalt för det han »huggit steen till infogningh i muren»[2]. I förteckningen på »Materialier och Pertsedler — — — tillgångne på närskrefne ruhm widh Ladugårdzlands kyrckan»[3] 1673 upptas 8 hörnstenar; åttkantens sockelhörn lades således först det året[4].

---

[1] A 1, 716, 734.

[2] A 1, 879.

[3] A 1, 1708.

[4] Samma år, 25 aug. 1673, anhåller amiralitetskollegiet hos magistraten å de tio murmästares vägnar, som då arbeta på kyrkan, och vilka hos kollegiet anhållit om befrielse från kontribution och inkvartering så länge de voro sysselsatta vid kyrkobygget, att denna deras begäran måtte bifallas, »så längie dee där widh brukas, efter dee ock, när dee utj Hennes Maijttz Wår Allernådigste Drottningz tiänst och arbete på Drottningehollm begrepne wore, hafue warit derföre frije och omolesterade, och jämwell dee, hwilke nu mura på Sahl. Kongl. Maijttz graaff af een sådan frijheet skohle wara deelachtige». Några månader senare, 19 dec. 1673, förnyas denna anhållan hos stadens myndigheter, enär murarna »inthet swar deropå ähnnu hafua bekommet, eij heller blifuer dem, som dee föregiffwe, uthan Molest af Mästarne här j stadhen tillåtet, at förtiäna sigh något till deres oppehälle, när dee inthet arbeta på bemte Nye kyrckiobygningh». Att arbetet ej var så regelbundet vid kyrkan framgår såväl av inlagan som av den bilagda skrivelsen från murarna: »— — — enär wij intet arbete hafwom på kyrkian, som nu i desse dagar, och så skier». De klaga också över, att de få »höra hädelige ordh medh Böönässar och annat», vilket de tycka är otillbörligt, då de arbeta i kronans tjänst; Rå. A., K. amiralitetskoll. brev 1657—1750.

De sista dagarna i september slutar årets arbeten; då lägges brädtak över de färdiga partierna[1].

1674 års säsong börjar i april. 9 murgesäller »kanta och hacka tegel till Listerna», troligen till portalerna. Längre fram på året utsmides platt stångjärn, som inmuras »till ankrarslutningar och i fönstren som gallrorne skole insättias uti»[2]. 1674.

Samtidigt muras på pelarna. Under 1674 inläggas i dessa 128 trappsteg (jfr planen i Suecia antiqua!), ungefär femtedelen av det antal som Claes Stjernsköld 1671—1672 beställt på Öland, och som nu till största delen anlänt till byggnadsplatsen.

I början på oktober lägges tak på murarna, där det sedan låg kvar i femtio år. Efter 1674 muras nämligen ej vidare på kyrkan under byggnadshistoriens första period[3]. 1674, OKTOBER, INBRÄDAS MURARNA.

1675 arbeta endast några stenhuggare, fortfarande under Schweitzers ledning. Dessa hugga omfattningar och taklist av »blåcksten», som föregående år ankommit från Öja på Gottland[4]: 3 portaler à 115 dlr kmt per styck och 4 runda fönster, 3 över portalerna, 1 i öster, à 95 dlr kmt per styck; detta arbete är halvfärdigt i juli. Efter »Borgemestarens Lavalles afritningh och förslagh» var det bestämt, att »en Lista skall huggas af blåcksteen som skall gå rundt om kring kiörckan och komer ofwan för fönstren», en längd på 240 alnar[5]; i december är listen halvfärdig. 1675.

---

[1] Amiralitetskollegiet anhåller 25 sept. 1673 hos magistraten, att »Såsom Eder gode herrar icke ähr okunnogt, at det kongl. Ammiralitetet hafwer j wärcket een kyrckiobyggningh på Ladugårdzlandet, hwilcken hans kongl. Maijtt wår allernådigste konung widh sin lyckelige heemkompst otwifwelachteligen lärer willia åskåda och besichtiga; Hwarföre och Emädan högstbemte hans kongl. Maijtt då lärer falla lägligast at låta läggia medh sin Jacht till den gränden, som löper Kongz- och Artolleriegården förbij op till kyrckiogården (nuvarande Sibyllegatan), hwilcken synes wara mycket obeqwämbligh och beswärligh at fara öfwer; Altså ähr härmedh Collegij begäran, at Eder gode herrar behagade den förordningh göra, det samma gränd må till den ände medh det forderligste behörligen fyld och steenlagd blifua»; Rå. A., K. amiralitetskoll. brev 1657—1750.

[2] A 1, 963, 973; 1009, 1037; 1069.

[3] I kyrko- och revisionskontorets memorial 1722 berättas angående Hedvig Eleonora kyrka, att byggnadsarbetet fortgick »in till högst sahl. konung Carl d. 11:te blef uti det danska kriget inwicklad, då bygnaden stadnade»; Rå. A., Kyrkorevisionsacta, memorialbok 1707—1738, fol. 17.

[4] Enligt kvitto av pastor loci, Laurentius E. Bonelius, på prånavgift för stens utförande med kyrkskutan Rosen; A 1, 1122. — Blåcksten = sandsten, av exportorten att döma.

[5] A 1, 1159.

Byggnadsmedlen, som aldrig varit rikliga, sinade de sista åren ofta ut. 1670 undrade man i amiralitetskollegiet, om kyrkobygget skulle fortsättas förrän man fått mera pengar[1]. 1672 skänkte kanslisten Gudmund Kåhre 5000 dlr (kmt?) till bygget[2]. Som redan är nämnt (s. 177) lånade man ur armbössan, men snart var det förbrukat som kunde fås ur den kassan. Efter ett räkningsutdrag[3] att döma synes det som om amiratetskollegiet 1674 beslutat nedlägga arbetet på kyrkan: »Af Ladugårdzlandz Kyrckans Materialer var effter ordres försålt förrän Kongl. Amtz Collegij skrifteliga befallning kom, i smt dlr 282: 1 ⅓. Anº 1674 komo Collegij ordres och sedan är försålt för dlr smt 786: 17 ⅔.»

1675 FÖRSÄLJES BYGGNADSMATERIAL.

Följande år, 1675, försäljes tegel till privatperson. Övriga kvarvarande materialier brädas in av vakten på stället, 4 man, och dödgrävaren. 1679 avyttras på kollegiets order gottlandssten för 93 dlr smt till k. stallbyggnaden på Helgeandsholmen, och 1681—1686 försäljas stora partier kalk och tegel[4].

Kollegiet förordnade 1676 f. d. amiralitetsproviantmästaren Hans Mårtensson Kanterberg till inspektor i Ladugårdslands-församlingen med redovisningsskyldighet för byggnadsmedlen[5]. Penningförvaltningen blev dock särdeles lindrig, inspektor fick mest mottaga kravbrev och stå till svars i processer för byggnadskassans räkning.

Hedvig Eleonora kyrka anlades i en ur ekonomisk synpunkt sett högst olämplig tid. Amiralitetet, som byggde kyrkan, hade ej tillräckliga medel ens till det som för detta kollegium borde ha varit det viktigaste, underhållet av sjödugligt manskaps- och skeppsmaterial. 1665, då kyrkans anläggande troligtvis definitivt bestämdes, räckte ej rikets inkomster till att bestrida statsutgifterna, och amiralitetet var ekonomiskt beroende av statskassan. Riksfinanserna försämrades än mer under Karl XI:s förmyndarregerings sista år. »Penningnöden växte nu till den grad, att statens mest trängande behof af brist på medel ej kunde tillgodoses. — — — Arbetet på skeppsvarfven stod stilla, soldaterna, som på fyra månader ej fingo ut sin sold, rymde för att ej svälta ihjäl»[6]. Att

[1] A. K. prot. 1670, 11 maj.
[2] A. K. reg. 1672, 29 mars.
[3] D 1, 82, u. å.
[4] A 1, 1433, 1452; U. B., Westin 1690.
[5] A. K. reg. 1676, 24 april; jfr ovan s. 140!
[6] E. Hildebrand, Sveriges historia, Sthlm 1903—1910, del 6, s. 50, 51.

under sådana förhållanden driva ett kostbart stenkyrkobygge till fulländning var ju omöjligt. Man fortsatte dock förvånansvärt länge med verksamheten. 1673 når den sin kulmen, året därpå sker regressen.

1676—1723 (stillståndsperioden).

Den ovan omnämnda försäljningen av material från stenkyrkobygget tyder på, att amiralitetskollegiet, som givit order om realisationen, åtminstone en tid hyst tvivel om sin förmåga att någonsin få den påbörjade kyrkan färdig. Sedan örlogsflottan stationerats i Karlskrona och kollegiet flyttat dit, 1680, fanns ej heller längre någon större anledning för kollegiet att i Stockholm bygga ny amiralitetskyrka. För de på Skeppsholmen kvarvarande båtsmännen räckte utrymmet i Holmkyrkan till; med dennas skröplighet fick man överse.

1680. Amiralitetet flyttar till Karlskrona.

Den hastigt växande förstadsförsamlingen behövde emellertid snarast utbyta sin trånga, provisoriska gudstjänstlokal mot en rymligare och mera varaktig. Att man hoppades på att med tiden få flytta in i stenkyrkan var ju helt naturligt. Vederbörande kyrkoråd såg därför med oblida ögon, hur det ena lasset sten efter det andra kördes bort från byggnadsplatsen. Den 12 januari 1681 »resolverades, att medh suppliq[ue] motte sökias hoss M:ten, att materialier till dhen Nya kyrckian icke motte borttag[as] här ifrån dhetta Nya wärcket och kyrckiobygnaden». Böneskriften, om den nu blev avsänd, hade dock ej åsyftad verkan, ty försäljningen pågick ännu många år.

Men snart blev situationen sådan, att församlingen nödgades fritaga sig från ansvaret för stenkyrkans tillkomst och färdigbyggande. Amiralitetet återfordrade å krigsmanskassans vägnar de medel som kassan utlånt till kyrkobygget. 1683 uppmanades församlingsföreståndarna av krigsmanskassans ombud att »der widh samma kyrckia befintlige materialier försällia»[1] för att få medel till skuldens gäldande. Härtill svarade föreståndarna, att de angående kravet med »församblingens ledamöter Communicerat, hwilckom, så wäll som oss sådant heel obekandt förekommer, emedan dhet kongl. Am:tz Collegium sielf samme kyrckia byggia låtit, dher öfwer directorium fördt, och dhe som subministri warit och medlen disponerat igenom dödhen afgångne ähro; Församblingen är och dhen tijden då giällen giordes, uthi wärcket till

[1] Rå. A., Kyrkorevisionsacta, bunt 2: 1683, 26 febr.

ingen beställningh admitterat worden; dher till medh synes een sådan kyrckebyggningz jnvention näppligen någon perfection winna kunna»[1]. Föreståndarna anhålla, att kollegiet måtte i böckerna undersöka, hur det förhåller sig med den föregivna skulden, »emedan kyrckwärden Pehr Jonsson berättar sigh intet mehra än dhe An:o 1673 oplänthe 1000 d. smt som till steenkyrckian anwände blefwo, afweta; Jämbwäll och dhe medel, som Församblingen låtit sigh berätta wedh pass An:o 1651, 1652 elr. och [1]653 till mehrbem:te kyrckia af heela kongl. Amiralitetz Staten till et anseenligit qvantum förährade, om hwilcke man ingen effterrättelse hafwer at dhe till dessinatum usum och locum kommit, dher icke beskedh uthur dhe dheröfwer håldne Rächningar widh dhet kongl. Am:tet till kyrckans nytta inhemptat warder»[2].

Vid kyrkostämman den 25 februari 1687 »Frågades om Församblingen tycker, at the någontjdh tänckia at sökia bringia dhenne upsatte steenkyrckia till Perfection? Dhertill then eena så well som then andre swarade, at the kunde om thess förfärdigande sig ingen tancke giöra, för dhess ofantligheet skull. och at hon [är] så ahnlagd, at hon icke uthan ganska store medel kunde förfärdigas, och dhess uthan dher aldrig skulle finnas någon treffwelig rumligheet för Församblingens ledemöther; wardt och uprepat, at Församblingen reda 1683. sig här öffwer förklaradt, dhet Kongl. Am:tet motte lämbnas frjtt sökia aff be:te steenkyrckia förnöijelse för sin fordring». Stenkyrkan var amiralitetets egendom, anlagd för bland sjöfolket insamlade pengar: »Föresteltes Församblingen om någon hade kundskap, om dhet icke i Drottning Christina tidh aff samptlige Am:tets stater woro een ahnseenlig Post pgr giffwne till een Am:tets kyrckia? ther till åthskillige wiste seya, at dheres fäder och antecessores dher till giffwit hwar sine twå månaders pgr, som hans Excell:en H:r herman Flemming sielff låtit emottaga, och dhet 1645, när Officerarne kommo heem ifrån danska krjget».

[1] Protokollet över församlingens överläggning i saken har ej påträffats i kyrkans arkiv. Ett utdrag ur detsamma finns i U. B., Westin 1690: Den 8 mars 1683 förklarade församlingens ledamöter, »det dhe aldrig tänckia dhen anlagda Steenkyrkian at perfectionera för dhes underliga och kostbara structur, för des ofanteligheet skuld, och at j dhen kyrkian aldrig skulle finnas några trefwelige rum för församblingen — — —».

[2] Rå. A., Kyrkorevisionsacta, bunt 2, avskrift av skriv. t. amiralitetskollegiet: 1683, 8 mars; jfr ovan s. 136!

Amiralitetskollegiets fiskal, Sven Löfman, bemöter i inlaga till slottskansliet föreståndarnas brev till samma verk: »1. är Samptlige kyrkioförståndarne nogsampt bekant, at dee höge herrar och Män som dispositionen widh den tijden uti Kongl. Ammiralitetz Collegio förde, hafua sielfua grunden af Ammiralitetz Parat folk låtit planera, Vppå huilken sedermehra Collegium uti Vnderdånigheet förmedelst Kongl. Maij:tz allernådigste tillåtelse förmått, een Steenkyrkia byggia, hafuandes Borgmästaren De La Walle uthritningen giordt, som af Kongl. Maij:t och Collegio är worden approberat och gillat, weet altså icke Jag huru kyrkioförståndarne kunna sigh Vnderstå at Judicera öfuer slijke måhl som af Kongl. Maij:tz och et Kongl. Collegio är ratificerat och för godt erkändt» — detta sista en förtrytsam protest mot föreståndarnas spydighet om kyrkans »invention». Amiralitetsfiskalen fortsätter vidare, att »huadh Brädekyrkian anbelangar så är den — — — af Ammiralitetz folk och medell Vpbygd — — —. 2. Huadh Ornamenterne widkomma så är den förgylte Silfuerkalken kiöpt, iämwähl klockorne för desse Armbössepeningar omgutne, dee öfrige äre een deel af Ammiralitetz Officerarne dijtskiänckte och kiöpte för deres löningar, Alt till den ända at enär Steenkyrkian komme till sin Fullkombligheet skulle alle Ornamenterne dijt transporteras — — —. 3. Hafue kyrkioförståndarne sedan kyrkiobygningen stannade bortsålt een stoor hoop Materialier — — —»[1], en försäljning, som dock amiralitetskollegiet var saker till.

Tvisten mellan församlingen och krigsmanskassan avgjordes ej definitivt förrän 1753 då dom föll i processen mellan församlingen och amiralitetskollegiet, vilket sistnämnda gjort kassans sak till sin (nedan s. 198). Enligt domslutet skulle det bli i överensstämmelse med k. m:ts tidigare resolutioner, att församlingen skulle utfå av amiralitetet ännu kvarhållna värdehandlingar, en dom som numera hade ringa betydelse för båda parterna; i domen låg också ett upphävande av amiralitetets dispositionsrätt över församlingen och kyrkan.

Församlingen ville dock gärna se stenkyrkan fullbordad samt få dispositionsrätt till densamma, oaktat »dess underliga structur». Protokollet för den 4 januari 1688 visar föreståndarnas strävan i det avseendet. »Då inkom hans Ehrwyrdigheet Magister Petrus

[1] Den 18 mars (?) 1687; original i U. B., Westin 1690. (Dålig) avskrift av samma inlaga i k:ans ark. D 1, 84.

Hambelius, hälsandes kyrckones föreståndare och heela församblingen ifrån hans grefl. Excell:z H. Gustaf Dela Gardie hwilken låter församblingens Ledamöter weta huruledes som hans Grefl. Excell:z har effter hans Ehrwyrdigheetz H. Primariens M:r Gravanders begiäran sig antagit bekymbret för församblingen och till een god begynnelse opwachtat hennes Maij:t Rijkz Enckedrottningen [Hedvig Eleonora] och recommenderat Ladugårdz Landz kyrckans interesse och wählstånd, och att hennes Maij:t det så nådigt optagit att hon icke alleenast nådigst låfwat sig willia wara een gynnarinna för bem^te gudz huus, uthan och så uthlåfwat sig willia så laga att kyrckan må blifwa perfectionerad, Och att hennes kongl. Maij:t till een god begynnelse tagit hans Excell:ce grefwe gustaf Dela Gardie med sig till hans kongl: Maij:t [Karl XI] och der kiörckones jnteresse recommenderat, då och hans kongl: Maij:t aldramildest sig utlåtit, att hans Kongl: Maij:t som sielf har disposition öfwer kyrckans och Ammiralitetz krigzmans Cassan, ophäfwer den pretention som krigzmans Cassan gör på kyrckan. så att kyrckian j ingen måtto der före hädan effter någon gravation hafwa skall äller meera krefd blifwa, begärede fördenskull [magister Hambelius] å hans grefl: Excell:z honom gifne ordres att församblingen wille med det förste och wed hans grefl: Excell:z lycklige hemkomst ifrån Eekholmen inkomma hoos deres Maiesteter med sine Suppliquer och tacksäielseskriffter. hans Ehrwyrdigheet h. Primarien swarede härpå med een ganska ödmiuk tacksäielse och låfwades med bem:te begiärte Suppliquer och tacksäielseskriffter behörigen att inkomma». Tillägget till protokollet redogör bäst för uppvaktningens resultat: »N. B. trenne Suppliquer förfärdigades af Kanterberg

1 till hennes Maij:t Rikz Enkiedrottningen
1 till hans kongl. Maij:t sielf
1 till hans Excell:z kongl. Rådet grefwe Gustaf Dela Gardie.

Men af alla swar befans det som förskrifwit ähr wara alldeeles af intet wärde, hwar öfwer wij Oss samptelige förundrade»[1].

Under den tid arbetet på stenkyrkan låg nere användes utrymmet inom murarna till likbod. År 1675 talas i räkenskaperna om »dhet rummet i steenkiörckan som Lijken bijsättias uti», och 1686 »Afftahltes at een Pelare i steenkyrkian skall förfärdigat warda

[1] Koncept till den »alldraunderdånödmiukeligaste» skrivelsen till k. m:t i D 1, 79.

till bjsättningsrum»[1]. I juli månad 1711 »Påminte kyrkoherden om de lijk som i så många åhr stå här och der uti steenkyrkian obegrafne, så at nu både kistor och annat woro förrutnade» och undrade, om de icke kunde begravas. Man beslöt anhålla om höga vederbörandes tillstånd att jorda kistorna[2].

Om stenkyrkans utseende under stillaståndsperioden upplysa föreståndarna i ett brev till amiralitetet i Karlskrona (omkring 1695): Kyrkan »står för ett Spectacel alldeeles obygd och utan taak»[3].

I brev 1691 (?) till konungen »hembäres af alldraunderdånigste hierta Edersz Kongl. Maij:t devoteste tacksäielsee»; kyrkan hade fått sig anslagna vissa bötespenningar, och tack vare dessa hade hon börjat »komma sig före och förkofrasz utj sin Cassa». Tyvärr måste föreståndarna nu beklaga sig över, att intäkten av så många kollekter fråntogs den, att inte de kollektpengar som tillföllo kyrkan själv räckte till att betala ringare, oblater och mässvin, än mindre ge överskott till kyrkobygge: »gudh må wetta huru eller enähr kyrkan kan blifwa opbygd och komma till perfection». Föreståndarna bådo därför, att »kyrkian må blifwa förskont för dhe icke längesedan j församblingerne här j staden begynte Fattighåfwornas kringgång i kyrkan, sampt att kyrkan må befrijas för hwariehanda extraordinarie collecter. — — — Om Edersz kongl. Maijtz allernådigste bönhörelse försäckrar Ladegårdz landz kyrkian i underdånigheet sig så mycket fastare, som Edersz kongl. Maijt äfwen nådh den i bygnad stående kongzholms kyrkan allernådigst bewijsat»[4].

1681 KONFIRMERAS AMIRALITETETS DISPOSITIONSRÄTT.

Den dispositionsrätt över Ladugårdslands församling, som amiralitetskollegiet fått 1672, konfirmerades den 15 oktober 1681 (ovan, s. 141), året efter kollegiets avflyttning från Stockholm. Kollegiet, som ej längre kunde ha så stort intresse för de kyrkliga förhållandena på Ladugårdslandet, fullgjorde sin dispositionsrätt medelst rigorösa föreskrifter: En obetydlig reparation av brädkyrkan eller ett svaromål i en testamentstvist kunde ej ske utan amiralitetskollegiets hörande och medgivande, och för krigsmanskassans räkning ansåg det sig böra behålla Ladugårdslands församling tillhöriga värdepap-

[1] A 1, 1202, 1746; D 13, 22. — Bisättningsrummet var mycket litet: 1698 klagar en perukmakare Galle hos kyrkorådet över, att hans »swägers Fyrwärckares Grjpenskölds ljk, hwilket sattz uth uhr bjsättningsrummet, för kongens hofftunnebindares hustrus ljk, och sedan blifwit förgätet uthi en trappa». D 13, 69, 70.

[2] D 13, 111.

[3] D 1, 350—351, koncept.

[4] D 1, 357.

per såsom gäld för lån samt, i egna intressen, dess böcker. Sedan kollegiet 1715 av det innehållna kapitalet gottgjort krigsmanskassan med 13568 : 11 $\frac{1}{6}$ dlr smt för de till stenkyrkobygget försträckta medlen, anhöll det 1717 hos k. m:t att »de i behåll varande medlen till Am:tetskyrkans uppbyggande på Ladugårdslandet» (1715 efter utbetalningen till krigsmanskassan: 25888 : 3 $\frac{5}{18}$ dlr smt) »måtte få disponeras till en Amiralitetskyrkas uppbyggande här å orten» (Karlskrona)[1]. Församlingen anhöll flera gånger hos k. m:t om rätt att själv bestämma över sina angelägenheter, så 1712 i maj »angående kyrkians upbyggiande och frije disposition» och i juni om att få en ny kyrka, antingen på samma plats, där brädkyrkan stod eller ock, att k. m:t ville »benåda» församlingen med den påbörjade amiralitetskyrkan, stenkyrkan, och tillåta, att församlingen för sina egna medel färdigbyggde denna[2]. Samma år i oktober skrev man till kollegiet och frågade, vad det hade för mening med stenkyrkan[3].

K. m:t hade dock just nu annat att göra än syssla med kyrkobyggnadsfrågor. Det stora nordiska kriget och de därav föranledda ekonomiska förvecklingarna inom landet krävde all uppmärksamhet. De nya förhållanden som inträdde med frihetstiden gåvo församlingsföreståndarna hopp om deras saks framgång.

1724—1737 (period B).

Den 9 september 1722 sammanträdde församlingens ledamöter i sakristian för att avhandla byggnadsfrågan. Föreståndarna redogjorde för vad som under de sista åren gjorts. Den 23 novem ber 1719 hade de till Ulrika Eleonora ingivit en supplik[4], »hwarutinnan hela sammanhanget angående nya kyrkiobygnaden författad är, med de skäl som klarligen wisa, at de samlade medlen äro til Ladugårdzlandz kyrkias bygnad anslagne». Som svar härpå hade hennes majestät den 11 januari 1720 resolverat, att amiralitetskollegiet skulle inkomma med förklaring, vilket dock kollegiet underlåtit, vadan föreståndarna gjort påminnelse den 25 oktober s. å. En månad senare, den 25 november, hade Fredrik I bestämt, att kollegiet ofördröjligen skulle inkomma med begärd förklaring. Ej heller detta hörsammades, och föreståndarna kla-

[1] 19 mars 1722; tr. Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 59, 61.

[2] D 13, 117; Rå. A., Kyrkorevisionsacta 2.

[3] D 13, 119.

[4] Avtryckt av Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 52—56 efter konc. i k:ans ark.

gade ånyo. Kollegiet fick ny nådig befallning, som lika litet åtlyddes. — Församlingen beslöt nu att försöka samla penningmedel på stamböcker för att åtminstone få till ersättning åt den man[1], som haft så mycket besvär i saken för dess räkning samt att bida tiden an[2].

Amiralitetet skall utlämna församlingens värdepapper.

Mot slutet av följande år, den 11 december 1723, utfärdade k. m:t en resolution, att amiralitetskollegiet skulle vidtaga åtgärder för de beslagtagna värdepapperens utlämnande till församlingen: »Kongl. Maj:t hafwer de i detta mål växlade skrifter och därvid åberopade dokumenter sig föreläsa låtit, och alldenstund däraf befinnes, att desse omtvistade kyrkomedlen dels genom Ladugårdslands församlings ledamöters, som i de framflutne tider bestått så af Amiralitetsstaten som andre ståndspersoner och borgare, gifmilde sammanskotter, dels genom bötespenningar, hvilka medels Kongl. domar denna kyrka blifvit anslagne, verkligen äro och varit sammanbragte till en Stenkyrkas uppbyggande på Ladugårdslandet, hvartill som allaredan för många år sedan en begynnelse med grund och väggmurarnes uppdragande är gjord: alltså finner Kongl. Maj:t billigt och rättvist, att de i Riksens Ständers Banco för Ladugårdslands kyrka insatte och eljest utlånte penningar endast och allena till denna kyrkobyggnadens fullbordande böra användas, åliggandes Amiralitetscollegio ej allenast till Ladugårdslands kyrkoföreståndare låta utleverera bankoattesterna, utan ock alla de dokumenter, obligationer och förskrifningar, som denna kyrkan tillkomma och Amiralitetsbetjänte haft under sin vård och förvar. Hvaremot kyrkoföreståndarnes skyldighet vara skall att med all flit och sorgfällighet bedrifva och sätta den återstående kyrkobyggnaden efter all möjlighet uti full gång, så att den redan nedlagda omkostnaden och arbetet ej må varda fåfängt och förgäfves, utan med tiden lända Guds namn till ära och församlingens inbyggare till hugnad och tjänst samt en oumgängl. för

[1] Sekreteraren Anders Lagerholm.

[2] D 13, 164. — Föreståndarna ha ännu icke, 9 september 1722, fått meddelande om amiralitetskollegiets brev till k. m:t 19 mars s. å. (jfr not 1, s. 190!). Sedan föreståndarna senare delgivits kollegiets brev, insände de, 17 januari 1723, memorial med anledning av detta (båda skrivelserna avtryckta av Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 57—61 och s. 62—66). — Amiralitetskollegiet utgår ifrån, att de insamlade och eljest anslagna penningemedlen avsetts till amiralitets-kyrka; församlingsföreståndarna påvisa, att medlen insamlats till kyrka på Ladugårdslandet — delvis oriktigt, enär insamlingen ursprungligen avsåg kyrka på Kyrkholmen; ovan s. 136). Förövrigt finns en hel del felaktiga uppgifter i båda skrivelserna.

mån och nytta. Det vederbörande till hörsam efterrättelse länder»[1]. Kollegiet rättade sig delvis (jfr nedan sid. 198) härefter och meddelade församlingens fullmäktige, sekreteraren Lagerholm, »at Collegium med denna påsten — den 22 maj 1724 — affärdar dess skrifwelse till framledne ÖfwerCommissarien och Ammiralitetz Krigzmans Cassa Räntemästaren Psilanderhielms efterlåtne änkia, ang:de de ladugårdz landz kyrckia tillhörige Banco Attesters, alla Documenters, Obligationers[!] och förskrifningars uthlefwererande»[2]. I juni samma år tillkännagavs på kyrkostämma, att föreståndarna utkvitterat bankattester på 12100: 231 karoliner och 12919: 16 ⅔ courent smt samt privata låne- och skuldhandlingar. Jämlikt k. m:ts resolution hemställdes till församlingen om bemyndigande för föreståndarna att snarast sätta i gång byggnadsarbetet å stenkyrkan. Församlingen beslutade detta, varpå kyrkoherden lovade anmoda justieborgmästaren Bunge och byggnadsborgmästaren Adelcrantz att besiktiga byggnaden[3]. Tre dagar senare, den 17 juni, »kommo kongl. justitiæ Borgmästar Bunge och Byggningz Borgmäst. AdelCrantz tillika med Förståndarne samt Murmästaren Fischer, och togo Stenkyrkian i besichtning, hwar effter de sedan i Sacristian något taltes wid der om, men kunde nu ingen wiss författning göra om sielfwa byggnaden förr än Borgmäst. och Stadz Architecteuren AdelCrantz författar en dessein der öfw[r], hwilken han påtog sig och utlofwade at upsättia förmodande sig kunna blifwa ferdig der med effter rötmånaden, då han sedan densamma med kyrkioförståndarne wil communicera»[4].

Församlingen beslutar bygga.

Adelcrantz d. ä. arkitekt.

1724, juli, återupptas arbetet.

I juli (1724) upptogs det sedan ett halvt sekel vilande arbetet. Man började med att bygga materialhus och ställningar, anskaffade virke, gottlandskalk och tegel (från Munsö)[5]. Först följande år började murningen. Bokföraren har överst på en dagsverkslista nedskrivit följande data och fromma önskan: »Anno 1725 den 14 Aprilis som war Tiburtij eller Sommardag begyntes att nederriffwas ock arbetas på den snart emot 70 åhr stående ock till en dehl förfallne Kyrckio Byggning i Stockholm ock Ladugårds lan-

[1] Avtryckt av Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 67—68, efter avskrift i k:ans ark.

[2] D 5, 60—64.

[3] D 13, 173—174.

[4] D 13, 175.

[5] Förmodligen kvarlåg en del material på kyrkogården. Vid inventeringen 1701 fanns bl. a. »Een stoor myckenhet af Ölandz Trapsteen. Portaller till kyrckiedörerne af Gåttlandz steen, tilhuggen. Något Gåttlandz blåcksteen otilhuggen. Een stoor hoper tilhuggen Roslagzsteen. Något otilhuggen dito steen. Något Gråsteen».

Fig. 101. G. J. Adelcrantz' (d. ä:s) förslag 1724. Oljemålning i kyrkans ägo.
Projekt des Architekten Göran Josuæ Adelcrantz 1724. Ölgemälde.

det, hwar till den högsta Guden för sins Nambns ock Husets ähra gifwe sin wälsignelse, lycka, fortgång ock fullbordan»[1].

Till byggmästare hade Adelcrantz kallat Nils Alm och till murmästare Niklas Fischer; förre kyrkvärden Stephan Hessling blev uppsyningsman[2].

ADELCRANTZ' BYGGNADSPLAN.

Vid arbetet följdes de av Adelcrantz utförda ritningarna. De äro samtliga förkomna, men en församlingen tillhörig oljemålning av kyrkoexteriören visar, hur Adelcrantz tänkt sig den de la valléeska anläggningen fullbordad (fig. 101). Byggnadskroppen, den nedre oktogonen, behöll han i stort sett oförändrad. Risaliterna markerades medelst från marken till takkrönet gående pilastrar — med baser och kapitäler — såsom ett mera väsentligt element. Ingångsöppningarna mellan pilastrarna fingo en rikare omramning än på de la Vallées utkast. Risaliternas gavlar kröntes med urnor. Fönsteröppningarna framhävdes genom släta, ljusare putsade murband. Överbyggnaden enligt Adelcrantz' skiss sköt avsevärt mera i höjden än vad den förste arkitekten avsett. På den ungefär dubbelt så höga kupoltäckta tamburen placerade Adelcrantz en kupoltäckt lanternin, stående på en balustradinhägnad platå och krönt av en arkitektoniskt uppbyggd spira. På tamburens takkant, runt dess kupol ställdes småtorn, ett för vardera av oktogonens hörn. Så i exteriören enligt Adelcrantz' aldrig till fullo utförda förslag. Interiören är i huvudsak den nuvarande. De åtta trappgenomdragna murpelarna i de la Vallées plan ersattes av Adelcrantz med smalare; kommunikationslederna till läktare och vindar förlade Adelcrantz till i de förstärkta yttermurarna inbyggda trapphus.

Innan den av Adelcrantz uppgjorda ritningen framlades för k. m:ts stadfästelse, »uppvistes (den) för Riks-Rådet m. m. Grefve Nicodemus Tessin, för att inhämta hans råd och höra hans omdöme: 'Grefven tyckte väl om denna Ritning, och biföll att den måtte verkställas samt lofvade att skaffa Kongl. Maj:ts adprobation' — — —»[3].

Då murningen avstannade 1674, hade man hunnit två à tre meter i höjden på murarna samt åtminstone på ett par av pelarna

[1] Räk. 1725, verif. 112. — Uppgiften »70 åhr» är felaktig, vilket framgår av granskningen ovan s. 175 o. f.

[2] D 13, 175 o. f.

[3] [C. F. Rothlieb], Stockholms tidning 1826, 30 aug.; Rothlieb hänvisar till kyrkorådets prot. 1725, som dock tyvärr ej nu (1914) påträffats.

(ovan s. 183). Under sommaren 1725 äro 16—23 manliga — »af Kongl. Artolleriet ock andra karlar» — samt 16—24 kvinnliga hantlangare sysselsatta med »att hugga på muren», bära och rensa sten etc. Först när detta nedrivningsarbete var klart, kunde man börja med nymurning. Av en arbetsstyrka på c:a 60 man 1727 äro ibland 20 murare sysselsatta vid kyrkan. Det året hinner man i juli upp till oktogonens taklist[1], och i augusti arbeta några stenhuggare 4 ½ dag »på listen»[2] — troligen fanns ännu kvar av den list av gottlandssten som höggs 1675 (ovan s. 183), och det krävdes endast komplettering.

ADELCRANTZ INLAGA 1729.

1729 diskuterades i kyrkorådet lämpligheten av att med de ringa medel som återstodo provisoriskt göra kyrkan användbar för gudstjänstbruk. De skriftliga invändningar som Adelcrantz gjorde mot detta förslag bevaras i original i kyrkans arkiv, av så mycket större värde som protokollen från denna tid äro försvunna:

»När jag sidst hade den ähran att wara med Härrar Kyrkio Råden tillsammans, giordes mig fuller den propositionen, att såsom af den nya Kyrkiobygnaden åm icke halfparten, dock likwäl en ganska stor del, medelst de många och kåstbara hwalfwens samt sielfwa Domens el:r Cupelens upförande, ännu återstode, till hwilkens fortsättiande Härrar Kyrkioråden nogsamt finna de nu wid handen warande Bygningzmedlen alldeles otillräckelige, och wore till befruchtandes, att där man i mangel här utaf, twingades att stadna i halfwa wärket, torde det ännu hända, äfwen som tillförende skiedt, att Kyrkiobygnaden till fast långliga tider kummo att utdragas; Imedler tijd tilltager dageligen den gambla Träkyrkians Bofällighet så märkeligen, att hon snart, och inåm få Åhr till Gudztiänsten alldeles blifwer obrukbahr: Altså skulle Härrar Kyrkioråden giärna se, det jag wille jämwäl yttra mina tankar, åm det icke skulle tyckias wara fördelachtigare att nu låta stenbygnaden till någon tijd hwila, och dessemedan de ringa medel som kyrkian ännu kan hafwa i händerna, till Middeldelens, el:r sielfwa Domens täckiande med ett duchtigt brädetaak samt gålfwetz förfärdigande med bänkiar och behörigt innanrede att anwända, så att man Gudztiänsten däruti hålla, och Träkyrkian, hwil-

[1] Räk. 1727, verif. 182: »een tafla om 5 ahl:s högd, 2 ahl:s bred til Schiamplun åth hufwudlisten på kyrkian».

[2] Räk. 1725, augusti.

ken (förutan bofälligheten) stundelig Eldzfahrlighet underkastad är, bårttaga kan.

Ehuruwäl nu detta föreställandet föll mig straxt så giörligit och plausibelt, att inga swårigheter, wärkställigheten härutaf tyktes kunna hindra, så förbehölt jag mig dock, att först jämte Murmästaren och Bygmästaren, få taga wärket uti behörigt ögnesichte och efftertänkiande, sedan jag med dem här öfwer confererat, hwilket och sedermera skiedt, hwarutaf Iag och blifwit föranlåten Högährewyrdige H:r Kyrkioherdens samt Edle och Högtährade Härrar Kyrkio Rådens, mogne åmpröfwande, fölljande mine oförgripelige wälmente påminnelser och Tankar wid dätta angelägna wärket, tiänsthörsamblingen att underställa. Såsom:

1:mo Åm icke det skulle meritera någon åtanka, att ett sådant stort Brädetak, hwilket för sin stora högd och widd skull, med långa och dryga Biälkar, måste underbyggias och förbindas, samt medelst en hög och kåstsam ställning mitt i kyrkian upsättias, torde stiga till halfparten af den åmkåstnad hwarmed teglet till hela Domens upförande och hwälfwande, kunde kiöpas och förskaffas, hwilket tak wore dock allenast provisionelt och förlorat, och måste bårttagas så snart man blefwe färdig det stora hwalfwet att upföra, då jämwäl en äfwen så kåstbahr ställning å nyo bör upresas, hwilket alt kunde besparas åm man nu med stenbygnaden finge fortfara, medan denna ställningen som nu upsätties, der till tiänligast kunde brukas.

2:do Åm det icke skulle stå att befruchtas, att sedan Gudztiänsten en gång uti de halfbygde stomarna blefwe inflytter, så torde kyrkian till församblingens största olägenhet i långliga tider få uti samma tillstånd förblifwa, utom att någon skulle sig åm dess fullbyggiande bekymbra, hälst man af många exempel, har sig nogsamt kunnigt att således tillförende händt; Men twärt emot, så länge man intet är nådt Kyrkiebygnadens ändamåhl, som är Gudztiänstens tillbörlige och bekwämlige hållande, så lärer hwar och en, både in- och utåm församblingen högst beflita sig åm, att så wäl siälf till kyrkians förfärdigande effter råd och ämne något bijskiuta, som igienom Gudälskande Härrars bemedlande och intercession, hos höga Öfwerheten, ansenligare hiälp och medel, här till att kunna utwärka.

3:tio Åm med hwalfwens uppförande uppå tiden skulle lämnas, och nu straxt uppå innanredet såsom gålf bänkiar läcktare Predikstohl altare och orgor giöras nödwändig åmkåstnad, så stode

ju alt sådant, äfwen som i Kungzhålms kyrkian samt tillförene i S:ta Catharina, icke allenast under stadigwarande olägenheter af dråpp, owäder och förrutnelse, utan jämwäl under stundelig skräck och fruchtan, hwar gång det liungade, el:r någon häfftig Eldzwåda uti neijden olyckeligen torde upkåmma; Hwaremot, åm hwalfwen först, tillbörligen blifwa upmurade, så kan man sedan med säkerhet, icke allenast siälfwa kyrkians inwändiga Structur, med cornicer och lister samt hwarjehanda ornamenter af Trä och Gipzwärk, såsom och det öfriga af innanredet, zirligen och som sig bör, förfärdiga, utan och dess utwändiga Architectur effter hand fullföllja.

4:to Åm det och icke bör besinnas, att såsom hwad sielfwa murningen anbeträffar, kyrkiebygnaden allaredan till tre fiärdedelar, igienom den Alldrahögstes millderika nåde och wällsignelse wäxt och befodrat blifwit, och således till hwalfwen, en fiärdedel därutaf i tegel och murning ungefehrligen, allenast kan återstå, så torde det af effterkåmmanderna, wid slättare tiders infallande, kunna tadlas och blameras, samt (fast än oförskylt) H:r Kyrkioherdens tillika med Härrar Kyrkiorådens Åmsårg och conduite tillräknas, att icke den sidsta och minsta delen, hwaruppå hela wärketz fasthet och säkerhet hwilar, nu straxt och emedan än, något litet af medel i händerna warit, blifwit i arbete ställd och förfärdigat.

5:to Torde det jämwäl wara bättre och redigare, att nu emedan lag lefwer, som desseinerna giordt, och alldrabäst wet, huru de rätteligen skola exeqveras, murningen och constructionen af Cupelen, såsom det laggrannesta, att i wärket ställa, än att det effter många åhrs förlåpp skie skall, då altsammans är kåmmit i glömskan, och ingen Architect el:r Murmästare, utaf de effterlämnade desseinerna (hwilka och torde förfaras el:r förkåmma) så noga som erfodras min mening och afseende finna kan; då och, där någon felachtighet sedan här wid torde begås, skullen och förseendet mig skulle tilläggias, hwarföre jag och härmed alldratiänstligast beder, att till förekåmmande af alt hwad mig med tiden så härwid, som all annan min häraf flytande skyldighet kunde tillskrifwas, denna min oförgripelige mening och rådh till murarbetetz fortsättiande, uti kyrkians protocoll måtte antecknas.

Stockholm d. [datum ej utsatt] A:o 1729.

Giöran Adelcrantz.»

Inlagan[1] upplästes — enligt påskrift — vid kyrkorådets sammankomst den 18 juni 1729.

[1] D 2

I april 1730 gjorde byggmästaren Alm upp förslag å ställningsvirke till stora valvet[1]. Man hade således fått murpelarna färdiga och kunde börja valvslagningen. Men i juli voro byggnadsmedlen slut, varför kyrkorådet beslöt att anmoda församlingens ledamöter att tillsammans med dem gå i borgen för penninglån »om de wilja hafwa sin kiörka hwälfd åck betäckt»[2]. Arbetet låg nere ett par dagar varefter det återupptogs och fortsatte sommarsäsongen ut, sedan i byggnadskassan influtit bortåt 25000 dlr kmt, dels upplånade mot 6 % ränta, dels på olika sätt insamlade[3].

Amiralitetskollegiet behöll ännu 13568 : 11 : 4 dlr smt, d. v. s. den summa som kollegiet gäldat krigsmanskassans fordran hos kyrkan med. Men enligt k. resolutionen den 11 december 1723 skulle kollegiet till Ladugårdslands församling utbetala alla kvarhållna medel. Nya k. beslut, att kollegiet skulle återställa det resterade beloppet med ränta[4], respekterades ej.

Penningbristen nödgade församlingens byggnadsnämd, kyrkorådet, att låta arbetet vila 1731; endast ett fåtal dagsverken utfördes. De båda följande åren hade Fischer 4—6 murare i arbete.

1731 gjorde församlingen ett mera ovanligt försök att skaffa hjälp i de ekonomiska svårigheterna. Då Fredrik I återkom från Hessen i november detta år, firades denna händelse allmänt i Stockholm. Ladugårdslands församling begagnade tillfället och lät uppsätta en transparang på den under byggnad stående stenkyrkan, vilken dekoration var försedd med en avbildning av det »halvbyggda» och »oklädda» templet, buret av en genie, och med en tiggardikt i tolv verser. Transparangens utseende framgår av ett

[1] D 2.

[2] D 14, 29 juli.

[3] Utom församlingens sammanskott och kollekt i huvudstadens kyrkor skänkte privatpersoner pengar: »En hederlig man» i Storkyrkoförsamlingen bidrog med 600 dlr kmt, »åtskillige skieppare» 123 dlr och 54 skeppstimmermän 210 dlr, en skeppare Plaat med sitt folk 110 dlr, en skeppare Turson 39 dlr, etc. — nu liksom ofta förr således en hel del sjöfolk som kyrkans gynnare; Räk. 1730, 1731.

[4] 8 juni 1730; 11 mars 1731 (»på det den återstående kyrckiobygnaden må kunna med all flit och sorgfällighet fullbordas»); 27 augusti 1733, 11 juli 1737 påbjöd k. m:t rättslig undersökning av tvisten mellan amiralitetet och Ladugårdslands församling. 1747 bestämdes, att kyrkans böcker (räkenskaperna 1665—1694; kollegii förklaring till k. m:t 19 mars 1722; Hernlund, Fattigkyrkogården, s. 61) skulle sändas från Karlskrona till kammarrevisionen. Utslaget, till förmån för församlingen, som således tilldömdes alla medel, föll 1 dec. 1753; 11 dec. s. å. fastställde k. m:t kammarrevisionens dom. — D 5, 66—67, 116, 120—121, 184, 192, 193, 245; Räk. 1753, 24, verif. 408, 409; Prot. 28 nov. 1757.

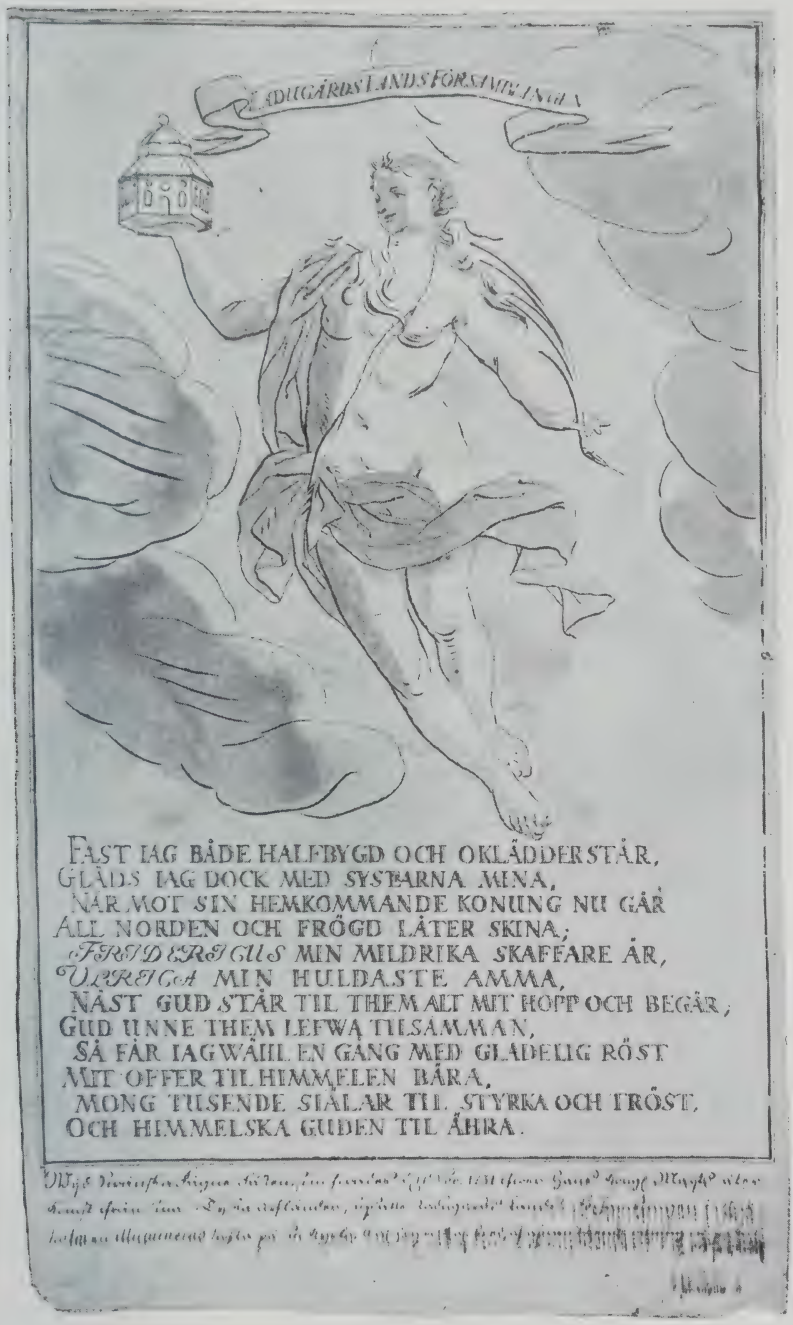

K. B.

Fig. 102. Transparang 1731. Efter kopparstick av Erik Geringius.
Illuminierte Tafel 1731.

färglagt kopparstick (fig. 102; 31,5 × 18 cm.; K. B.) utfört av Erik Geringius[1]. Verserna lyda:

»Fast jag både halfbygd och oklädder står,
gläds jag dock med systrarna mina,
när mot sin hemkommande konung nu går
all Norden och frögd låter skina;
Fridericus min mildrika skaffare är,
Ulrica min huldaste amma,
näst Gud står til them alt mit hopp och begär,
Gud unne them lefwa tilsamman,
så får jag wähl en gång med gladelig röst
mit offer til himmelen bära,
mong tusende siälar til styrka och tröst,
och himmelska Guden til ähra.»

Kopparsticket har till underskrift: »Wijd Swänska Fägne Fästen, som firades d. 14 Nov. 1731 öfwer Hans Kongl. Maijts återkomst ifrån sina Tyska Arfländer, upsatte Ladugårds Lands Församblingen i Stockholm en illuminerad tafla på sin kyrka, 6 al. hög och 4 al. bred, af åfwanstående ritning och påskrift.»

I juni 1734 tjärades kyrkans nu sent omsider pålagda brädtak, men eljest låg det året allt arbete på kyrkan nere.

Församlingen hade hos rikets städer anhållit om penninghjälp till kyrkobygget[2]. Sådan beviljades också med ett öre smt pr matlag i hela riket enligt k. brev 5 december 1734[3].

1735, Valvmurning. I början av 1735 ankommo de första försändelserna av de beviljade matlagspengarna. Arbetet återupptogs. Vid kyrkorådets sammankomst den 19 mars voro Adelcrantz, Fischer och Alm närvarande.

»Frågades herr Fischer, hwad först skall begynnas? Rs: hwalfwen. dock muren, om portarna, för styrkan skull, och som hr Borgmästaren Adlercrantz det nödigt fant, blef det fastställt. kyrkoherden påminte, hur nödigt det är, at hwalfbogarna först

[1] Kopparstickare, präst; f. 1707, d. 1747.

[2] D 14, 29 maj 1734.

[3] Räk. 1735. — 7 maj 1735 upplästes i kyrkorådet ett brev från överste Taube till överståthållaren, i vilket anhölls om tillstånd för de av Upplands regemente till slottsbyggnaden kommenderade att hålla sin gudstjänst i Ladugårdslands kyrka, »hwilket så mycket mindre kunde afslås, som wij söka landetz understöd till wårt Gudzhus»; D 14.

borttagas, at taga folcket uhr fruchtan och otro, det blef och för godt funnit. Frågadess huru snart begynnes? Rs: i Jesu namn effter materialerne äro till hand, så kan man begynna wekan effter Påsk.»

Alm skulle slå träbågarna, och genast det var klart skulle Fischer mura.

Längre fram på året anmärkte Adelcrantz på, att Fischer gått ifrån hans valvritning, vartill Fischer invände, att han ansvarade för valvens styrka. Då Adelcrantz tillfrågades, om gravar skulle anläggas i kyrkan, svarade han, att man »för hwarjehanda ordsakers skull» ej borde anordna mer än bisättningsrum; dock skulle man vidare rådgöra i saken[1].

I augusti blev stora valvet färdigt och man började den invändiga rappningen. Listen runt om ini kupolen åtog sig Fischer att göra av tegel lika hållbar och prydlig som om den gjordes av kalksten samt dessutom billigare. Bildhuggaren Petter Norberg[2], som 1735 gjort modeller till »Nijo stycken Festoner och Zirater Til Kyrkio Hwalfwet med bildhuggarearbete» gjorde också »Modeller och gippsarbete till listen»: »25 st. Modeller som består af Palmqwistar, Blomor, Karnicher, Krakstenar, Fästoner, Kapitäler med löf, som ännu intet[3] är afformat hoos Muhrmestaren. Dº En stoor Skiöld utarbetat af Gipz»[4]. På listen lade målaren Christopher Christman[5] inskription med »ächta ducat guld[6]». »Conterfeijaren herr Sträng»[7] utförde utan ersättning målning i stora valvet[8]. Rüdling beskriver Strengs arbete sålunda:

»Mitt i thenna berörde Kyrckia, up uti Hwalfwet, står en skiön Målning, hwarpå afbildad är then samme Ängel, som St. Johannes (uti sin Uppenbarelse=Boks 14. Capitel och 6. vers) beskrifwer, hafwandes i högra Handen en Zedel, på hwilken samma Ord stå VALVMÅLNING.

[1] D 14, 14 maj. — Adelcrantz' inskränkning ifråga om gravar skedde säkerligen med tanke på den svaga grunden. 1735 anskaffades flera hundra lass gråsten, som tydligtvis behövdes till förstärkning av grunden; Räk.

[2] Ibland stavat: Nor*d*berg; d. 1745; Rå. A., Bouppt. 1746, I, 149.

[3] I september 1736.

[4] Räk. 1735, verif. 50; 1736, 32; verif. 87.

[5] Christopher Christman d. y., målareålderman; d. 1743.

[6] Räk. 1736, 32; verif. 86.

[7] Johan Joachim Streng, porträttmålare; f. 1707, d. 1763.

[8] Räk. 1737, gåvoförteckn. s. 37. Streng hade, utom »Conterfacies uppe uti hwalfwet» till ett värde av 180 dlr kmt, även skänkt ett halvrunt fönster över södra kyrkodörren, värt 70 dlr kmt.

skrifne, som uti berörde Capitels 7. vers finnes, så lydande: Fruckter GUD och gifwer honom Ähro / ty Stunden är kommen til hans Dom / och tilbeder honom / som hafwer giordt Himmel och Jord / Haf och Wattu=Kiällorna»[1].

På de fyra sköldarna eller kartuscherna skulle sättas följande inskriptioner: Över östra eller altarvalvet Ps. 51 : 19; över norra valvet, intill predikstolen Luk. 11 : 28; över södra valvet Joh. 16 : 23; över västra eller orgelläktarvalvet Ps. 150 : 6[2]. Endast kartuschen över östra valvet gjordes emellertid i ordning; ej förrän 1865 blevo de tre övriga färdigställda.

Vid 1736 års riksdag beslöts utanordna 1 öre smt pr matlag i riket till Ladugårdslands och Karlskrona kyrkors färdigbyggande[3]. Detta nya riksunderstöd till bygget var dock ej tillräckligt, och 1737 pantförskrevs kyrkoherdegården vid Seved-Bååthsgatan för ett kyrkans lån, 6000 dlr kmt, av handelskollegium[4].

21 AUGUSTI 1737 INVIGDES KYRKAN.

Kyrkan var nu emellertid så pass färdig — med valv, brädtak och en enkel inredning — att man ansåg sig kunna inviga densamma för gudstjänstbruk. Detta skedde den 21 augusti 1737, elfte söndagen efter trefaldighet.

Vid invigningen var kyrkans yttre orappat; ovan sandstenssockeln vidtog den röda, fogstrukna tegelväggen under det tjärade brädtaket, vars topp kröntes av en oljemålad träkula. Invändigt voro väggar och valv vitlimmade, golvet var delvis belagt med tegel samt en och annan överbliven trappsten. De åtta kolonnerna voro ej färdiga, de saknade baser och kapitäl, till vilka dock Petter Norberg gjort modeller. En del bänkar hade tagits från brädkyrkan, andra voro nygjorda. Dessa senare voro utvändigt kanstanjebruna, invändigt grå, predikstolstrappan grå; på väggen framme vid det provisoriska altaret var målat en »gardin», korskranket var grått. På väggarna hängde epitafier och tavlor, som tillika med ljuskronor och -stakar inflyttats från brädkyrkan. På en läktare i väster stod orgelverket.

MÅLADE FÖNSTER.

Interiören livades upp av dagern genom målade glasfönster. Som dessa fönster äro spårlöst försvunna återges här Rüdlings skildring av dem[5]:

---

[1] Suppl. 1740 till Thet i Flor stående Stockholm, s. 164—165.

[2] D 3; D 14, 30 januari 1737.

[3] K. br. 10 december 1736. Flot. ark. B 1640—1740.

[4] D 3, 31 mars 1737.

[5] Suppl. 1740, s. 165—166.

»På mästedelen af Fönsterna i thenna Nya Kyrckian stå the Personers Namn med gyllene Bokstäfwer, som them til Kyrckian skiänckt hafwa; Men Sex stycken äro med följande inscriptioner utzirade:

1.

För tin GUDz Ähra intet spar /
Gif willigt tu / som kan och har.
Titt alt är hans / ty pryd hans Tempel;
Se! Här är Mönster och Exempel.

2.

Ach kiäre Bröder skynder fort!
Fölg efter snart / som jag har giordt;
På enigt Sätt snart byggs wår Kyrckia /
Ther wi få GUD samhälligt dyrckia.

3.

GUD låte oss så här in och ute gå!
At wi ther ett ewigt Lif ärfwa må.

4.

Min GUD! Tu til titt Hus af mig ett Fönster fått /
Ett litet bräckligt Glas / emot så mycket Godt.

5.

Jag gifwer helt förnögd /
Emedan jag är wärdig /
Min Glädie och min Frögd /
Se Kyrckian blifwa färdig.

6.

Af thet Gud nådigt mig beskiärdt /
Blir thetta til hans Hus förärt.»[1]

Bland givarna upptas (i gåvoförteckn.) bagarämbetet, vinskänkssocieteten och bryggarämbetet. Fönstren målades av Petter Thun-

[1] Prot. 1736, 4 maj omtalar· »Hr Möller (assistent Henrik Möller) wiste sina Versser at muntra op gifware, til Fenstren, som approberades».

berg[1] med röd oljefärg, gröna rosor och förgyllda bokstäver.

Om inredningens anordning och utstyrsel i dess helhet gällde nog, vad Adelcrantz sade 1735 på tillfrågan angående portarna, »at de först giöras slätt och rätt, som sedan kunna brukas, at i framtiden widare utzira, som man will»[2].

1738—1754 (period C).

Brädtaket började snart läcka och församlingen nödgades redan året efter kyrkans invigning vidtaga åtgärder för anskaffande av pengar till tak av bättre material. Föreståndarna anhålla hos ständerna om »ännu en Riksdags bewilning à Ett öre Silfr^mt på hwart matlag, sådan som den förra, dermed wi kunde afbörda oss kyrkones gäld, och det, som är angelägnast af alt, få något tilförlåteligit Tak öfwer wåra dyra hwalf, hwilcka elljest omögeligen kunna under detta widlyfftiga bräd Taket achtas för dropp, kyrkan til en altför stor och nästan obotelig skada. Den prydnad, som Kongl. Residence Staden äger af wår kyrka, må här wara det minst bewekande skälet, effterwerlden sörje för hwad som kommer effter kyrckans dessein, at lända til prydnad och pracht, wi stannom med wår omsorg innom de högsta nödwändigheter — — —»[3].

Som svar härå resolverade k. m:t den 5 december 1738, att »ehuruwäl Kongl. Maij:t hållit betänkeligit till den begiärte bewillningen at samtycka, så har dock Kongl. Maij:t uppå Riksens Ständers tillstyrkande — — — welat i nåder lemna dem tillstånd at eij allenast inrätta ett Lotterie, emot wisse procents åtniutande, såsom wid de härtills håldne Lotterier skiedt, utan ock derjemte at få uprätta Stamböcker, och låta dem, så wähl här i Stockholm, som alle andre Städer i Riket till några Medells insamlande om kringgå — — —»[4].

Medan man avvaktade resultatet av insamlingen, gjordes de nödvändigaste reparationerna av brädtaket. 1740 blevo sidoläktarna (norra och södra) färdiga; de pryddes med gesimsverk och marmorerade fyllningar[5]. 1744 gjordes sakristian färdig; den ovanpå denna liggande kyrksalen (nu arkivrum) var nödtorftigt färdig vid kyr-

[1] Eller också Tunberg; tapetmålare bl. a.

[2] Prot. 1735, 14 maj.

[3] 6 juli 1738, D 3, koncept; U. B., Westin 1079

[4] D 3.

[5] Räk. 1740, verif. 443, 450.

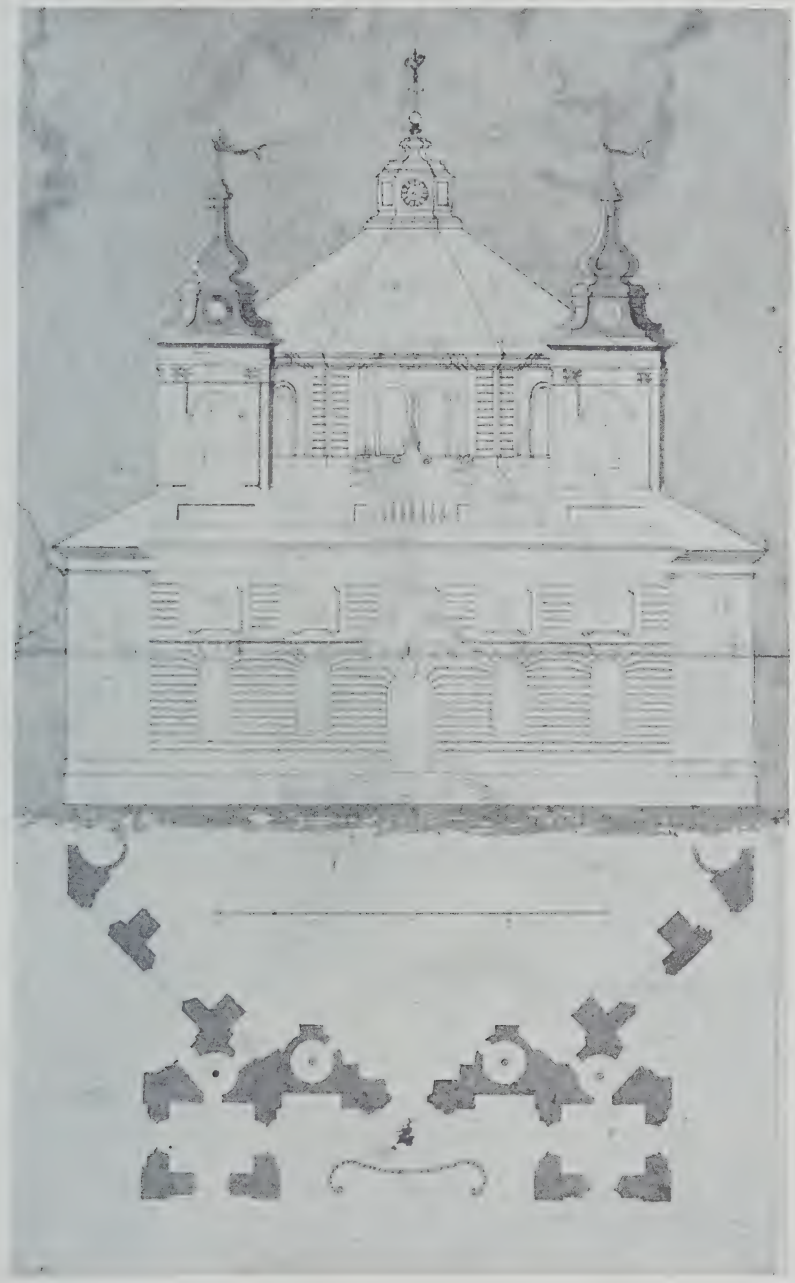

Fig. 103. C. F. Adelcrantz' (d. y:s) förslag till västtorn 1755.
Entwurf des Architekten Carl Fredrik Adelcrantz 1755 zu zwei Westtürmen.

kans invigning. Det provisoriska altaret ersattes 1747 med ett nytt på ordentlig stengrund. Detta år blev också den av Adelcrantz d. ä. ritade altaruppsatsen färdig. 1753 belades kyrkans golv på en del ställen med ölandssten, och ett par år senare inlades tegelgolv »på norra planen i kyrkan»[1].

1755—1762 (period D).

I anseende dels till kyrkans halvfärdiga utseende dels till klockstapelns dåliga skick, var det nödvändigt att få torn till kyrkan, vari klockorna kunde upphängas. Men det ansågs ej rådligt att vid det påtänkta tornbygget följa Adelcrantz d. ä:s förslag till klocktorn ovanpå kyrkan. »Förklaringen är antagligen att finna i den obetydliga, dock likformiga sättning, som visat sig å den nya byggnaden, och hvilken förorsakats af kupolhvalfvets tryck på de färska murpelarne, och hvalfhjessans utåtverkande spänning»[2]. Möjligt är ock, att smaksynpunkter gjorde sig gällande (jfr protokollsutdraget 24 oktober 1767, nedan!). Carl Fredrik Adelcrantz, som anmodades inkomma med förslagsskisser, avlämnade 1755 utkast till tvenne torn på ömse sidor om en trappanläggning vid kyrkans västra ingång (fig. 103)[3]. Ehuru det icke framgår av de knapphändiga protokollsuppgifterna, torde det likväl ha varit arkitektens mening, att sidotornens byggande skulle efterföljas av (ytter)kupolbygge; kyrkan hade ju ännu kvar sitt provisoriska tjärade brädtak med träkula på toppen. De båda tornen, som hade nästan liksidig plan, skulle nå upp till övre takfallets list och avslutas med i utbildad rokoko hållna spiror; genom murytornas rikare utsmyckning och en förbindande balustrad med fyrfat och fronton skulle kyrkans västsida komma att framträda som dess huvudfasad, dess skådesida. Församligen fann förslaget tilltalande, och sedan k. m:t godkänt ritningarna, började grund-

ADELCRANTZ D. Y:S FÖRSLAG TILL VÄSTTORN.

[1] Räk. 1753, verif. 381; 1756, verif. 538.

[2] Malmberg s. 36.

[3] Prot. 1755, 13, 14 juni. — Fig. 103 ger ett oriktigt intryck. Förslagsställarens skiss — eller samtida kopia av densamma —, som här reproducerats, har av Malmberg fodrats upp i ritningssaml. i k:ans ark. och bättrats på, där den var bristfällig. Tyvärr har Malmberg också ritat in kyrkans konturer på samma skiss (obs. att Malmberg tagit med urverkslanterninen, som ej tillkom förrän 1769!), varigenom en helt annan effekt än den av Adelcrantz d. y. beräknade åstadkommits. Denna senare hade nämligen redan nu, efter vad det vill synas, i tanke ett förslag till kupol, antingen i direkt anslutning till faderns, Adelcrantz d. ä:s, förslag 1724 (fig. 101, s. 193) eller ock mera självständigt, något som också blev fallet 1768.

Uppritn. av B. C. Malmberg 1868; kyrkans arkiv.

a b

Fig. 104. Orgelfasad (b) enligt ritning av C. F. Adelcrantz (d. y.) 1762. Pedalverk (a) av G. J. Adelcrantz (d. ä.) 1737.
Pedalwerk (a) von Adelcrantz d. Ä. 1737; Manualwerk (b) von Adelcrantz d. J. 1762.

läggningen till tornparet 1755.[1] Man arbetade ett par år på nyanläggningen men måste av ekonomiska skäl sluta, sedan man fått torngrundvalarna och ett stycke mur samt trappan färdiga. Till trappan gjordes 1761—1762 ett järngaller, som målades grönt i överensstämmelse med de olivgröna kyrkportarna. Sistnämnda år fick kyrkan ny orgel med av Adelcrantz d. y. ritad fasad (fig. 104).

1767—1769 (period E).

1767 upptogs ånyo tornbyggnadsfrågan. Man synes då ha hyst planer på att ej vidare fortsätta med tornbygget i väster utan om

[1] Räk. 1755; 1756. — Samma år beslöts, att församlingen skulle till Adelcrantz överlämna en guldmedalj à 20 dukaters vikt för att på så sätt betyga sin tacksamhet; Prot. 19 juni.

möjligt få ett torn ovanpå kyrkan, tillräckligt kraftigt att bära de trenne klockorna. Då man skulle rådfråga Adelcrantz d. ä:s utkast, upptäcktes, att de fyra »tabeller», som 1739 inlagts i kyrkans skåp, voro borta,[1] endast oljefärgstavlan efter Adelcrantz d. ä:s utkast fanns kvar i sakristian. I kyrkorådet hade kyrkoherden 1767[2] uttalat som sin mening, att en ritning som gjorts för mer än 30 år sedan — Adelcrantz d. ä:s — nu torde »wara mindre lämpelig, i anseende dels till smak som med tiden sig förändrar; dels till tornets högd, som i samma tider befunnits wara äfwentyrlig; dels till den särskildte tornbyggnad, hwartill i samma tider en början blifwit gjord, så at den förra tanken, at sätja klåckorne i sielfwa kyrkotornet, nu mera wore öfwergifwen» — året därpå återgick man emellertid till den »förra tanken» —; han ansåg därför, att man borde låta göra en ny ritning och försöka få den godkänd. Adelcrantz d. y. fick även detta uppdrag.[3]

ADELCRANTZ D. Y:S FÖRSLAG TILL KUPOLTORN.

1768 avlämnade han ett förslag, som finnes bevarat i original i Nat. M., signerat C. F. Adelcrantz (fig. 105). Kupolen, som skulle rymma klockorna, var i likhet med i faderns förslag en skenkupol, som ej hade så stor radie som innerkupolen eller följde denna. Enligt 1724 års förslag (fig. 101, s. 193) stod på den lågvälvda huvud(ytter)kupolen en kupol- och lanterninavslutad lanterninbyggnad; denna — på balustradplatå stående — lanterninbyggnad har i 1768 års förslag förstorats och blivit huvudkupol med tambur;

[1] Prot. 7 maj 1768. — Prot. 28 november 1739 omtalar, att kyrkoherden tillsammans med en av kyrkvärdarna varit i Adelcrantz' sterbhus och där fått fyra »tabeller» hörande till kyrkans dels redan färdiga byggnad, dels dessein, av vilka tvenne, nämligen kyrkans grundritning och face, voro med hans majestäts egenhändiga påskrift approberade. Dessa fyra ritningar inlades i kyrkans skåp.

[2] Prot. 24 oktober 1767.

[3] Prot. 18 maj 1768. Då ej prot. för 1768 påträffats, ha uppgifterna för detta år hämtats från Malmberg. Enl. honom (s. 43) anmodades Adelcrantz d. y. 1768 »om ritning på takbyggnaden med urkammare och spira samt taklister, och hvarvid Öfver-Intendenten upplyste, att han innehade ritningen till de båda tornbyggnaderna, den han uttagit från Slottsbyggmästare Frömans sterbhus» (vilken senare hade bygget 1755 om hand). Vid sammanträde 18 maj 1768 gingo kyrkorådets medlemmar och Adelcrantz upp på kyrkans valv och undersökte murarnas och pelarnas beskaffenhet, »hvarvid Herr Kyrkoherden (Stenbeck) förklarade Kyrkorådets önskan att få sätta klockorna i tornet ofvanpå Kyrkan (s. 44). Wid nederkomsten uti sacristian aflemnade Herr Öfver-Intendenten originalritningar på den nya tornbyggnaden, samt besåg tillika den första ritningen öfver Kyrkan, som hänger i sacristian.»

Nat. M.

Fig. 105. Förslag av C. F. Adelcrantz (d. y.) till centraltorn 1768.
Project von C. F. Adelcrantz 1768.

en avsats i två steg förmedlar övergången från den åttasidiga med parfönster genombrutna tamburen (från 1724) till den med ljudöppningar försedda nya kupoltamburen. Kupolen, med ljusgluggar i välvningen, avslutas uppåt med lanternin för urkammare och slagklocka[1].

Man ansåg sig dock ej nu kunna sätta i gång ett större tornbygge. Men träknoppen ersattes 1769 med en kopparklädd lanternin (fig. 106), vari ett tornur med slagverk placerades. Lanterninen kröntes med fyra sammanbundna S, ovanpå dessa ett större och ett mindre klot, kors och tupp, allt av koppar; det mindre

[1] Osvald Sirén uppger felaktigt i Gamla Stockholms-hus, Sthlm 1913, II, fig. 24, att detta förslag är av Adelcrantz d. ä.

Litografi av A. Hårdh.

Fig. 106. Kyrkans utseende omkring 1840.
Die Kirche 1792—1865.

klotet och tuppen förgylldes. Samtidigt belades tamburens tak med koppar.

1773—1784 (period F).

Södra kyrkportstrappan uppmurades 1773. 1775 påbörjades ny predikstol efter ritning av J. E. Rehn[1] (fig. 107), som blev färdig för invigning 1784. 1783 lades plansten på en del av kyrkans golv, södra sidan.

1789—1791 (period G).

Först 1789—1791 kunde återstoden av kyrktaket, den nedre avsatsen, beläggas med koppar (som av församlingen fått tullfritt införas). Samtidigt reparerades kyrkan ut- och invändigt. Taklisten, som till stora delar nedfallit, ommurades. Johan A. Göthe[2] högg

[1] Jean Erik Rehn, arkitekt, gravör; f. 1717, d. 1793.

[2] Johan Adolf Göthe, kapten och slottsstenhuggare; fader till den mera bekante bildhuggaren Erik Gustaf Göthe.

åtta kornisch-hörnstycken, vartdera i fyra delar, av gottlandssten.[1] Murarna voro mycket förstörda av väta, stora stenstycken hade lossnat; ytterväggarna rappades nu.[2] Inventarier och inredning restaurerades. Efter fullbordad taktäckning och reparation invigdes kyrkan 1791, den tjuguförsta söndagen efter trefaldighet.

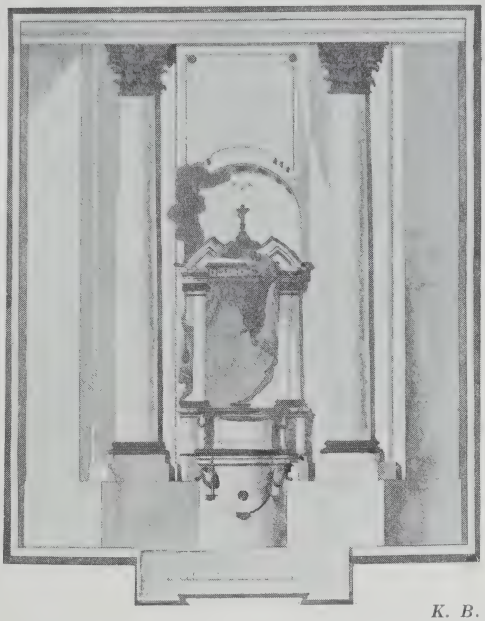

K. B.

Fig. 107. Ritning till predikstol av J. E. Rehn 1775.
Entwurf v on Jean Erik Rehn 1775.

J. C. Linnerhielm återger i »Bref under resor i Sverige»[3] sina intryck från ett besök i den nyrestaurerade kyrkan (1794): »Jag gick in och betraktade med nöje ämnet till en ganska vacker Kyrka. Huru vida den mycket vunnit i storhet och anseende utvärtes genom dess hvitlimning, i stället att Teglet förr var obetäckt och blott fogarne hvitstrukna, törs jag ej afgöra; men skada är uppenbarligen att Kyrkan inuti aldrig blifvit färdig. De Pelare, som äro det, äro rätt vackra, och hela anläggningen har värdighet och täckhet. Prädikstolens brokighet och kindpustade Cherubiner är våra sednare tiders arbete. Dock detta behöfver ej sägas för den, som någonsin ser den ädla simpliciteten i sjelfva Kyrkans byggnad. Huru gerna skulle jag vilja glömma, att Prädikstolen sades vara efter en ganska qvick och af många ganska ansedd Mans ritning och under dess inseende?» (Jfr fig. 107.)

1792 (period H).

Medan man ännu höll på med taktäckningen, »uppstod åter fråga om verkställigheten av den tillärnade tornbyggnaden, som,

[1] Räk. 1789, verif. 426, 476; 1790, verif. 461; 1791, verif. 127.

[2] Prot. 22 oktober 1791.

[3] Sthlm 1797, s. 178.

efter ånyo anställd undersökning ansågs med säkerhet å kyrkan kunna uppföras. En av församlingens ledamöter, statssekreteraren m. m. Elis Schröderheim åtog sig icke allenast därtill förskaffa konungens tillstånd utan ock ett understöd i penningar. Men Gustaf III:s tragiska död år 1792 och Schröderheims avlägsnande från affärerna vållade, att hela projektet upphörde»[1]. Schröderheim kom då på en annan idé.

1792 meddelade han kyrkorådet[2] »sin föresatts at nu begynna med grafinredning åt sig: och som han ibland flere desseinner stadgat sitt wal, hwilket också öfwerensstämde med högstsalig hans Maijst:s yttrande, at utsigten blefwe wackrare för kyrkan om grundläggningarne til tornbyggnad utanför stora kyrkdörren, nedsänktes til gråstensfoten, taket giordes platt, betäckt med koppar, och rummet sedan inreddes til grafwar», så ville Schröderheim själv bekosta ändringarna, vilket erbjudande antogs. Den norra torngrunden inreddes nu till gravkapell och sattes i direkt förbindelse med kyrkan genom en dörr i östmuren. Sedermera övertogs en grav i detta kapell av Timmermansorden (vidare därom under rubriken gravar och gravstenar i avdelningen Stenkyrkans inventarier). Den södra torngrunden blev mera provisoriskt iordningställd. Ehuru med felaktiga proportioner ger dock fig. 106 (s. 210) en föreställning om kyrkans utseende under tiden 1792—1865.

1824—1830 (period I).

Men 1824 är frågan om kyrkans fullbordande åter före i kyrkorådet.[3] »Innuti densamma äro af dess fyra pelare blott en enda fullfärdig, derjemte det från början påtänkta torn för klåckor ett ännu ofullbordadt verk.» Det sistnämnda var kanske det nödvändigaste, enär klockstapeln var illa förfallen och utgjorde en vanprydnad, »då i stället en påbyggnad med torn för klåckor skänker jemte värdigheten af sitt utseende och prydnad äfven gagnet och ett bestämdt uppfyllande af sitt ändamål». Följande år[4] beslöt kyrkorådet anhålla hos överintendentsämbetet om besiktning av kyrkan för att få utrönt, huruvida den skulle kunna uppbära torn. Efter

[1] Stockholms tidning 1826, 27 sept.
[2] Prot. 26 juni.
[3] Prot. 19 november 1824.
[4] Prot. 7 maj 1825.

verkställd avsyning underrättades kyrkorådet om, att kyrkans grund, murar och valv befunnits äga den soliditet och form, att de tillåta en tornbyggnad, därest densamma uppföres av trä och ej av sten; hela kyrkans soliditet och utseende komme dock att bero av den form som gåves tornet. Med anledning härav beslöt kyrkorådet förelägga församlingen tvenne alternativ: Ny klockstapel av sten eller torn på kyrkan[1]. Överstelöjtnanten Fredrik Blom gjorde kostnadsberäkningar till dessa båda alternativ samt till västtorn »efter ett från äldre tider upprättadt projekt».[2] Enligt Bloms beräkningar skulle en tornbyggnad av trä på kyrkan, klädd med koppar, kunna uppföras för 10000 rdlr bko, medan tvenne västtorn skulle kosta ungefär dubbelt denna summa.

Kyrkans arkiv.

Fig. 108. Förslag till västtorn av F. Blom 1825.
Entwurf von Fredrik Blom 1825.

Bloms eget förslag till västtorn (fig. 108)[3] är hållet i en mera blygsam karaktär än Adelcrantz d. y:s och mera underordnande sig den förutvarande arkitekturen än detta. Själva tornkroppen tänkte sig Blom utförd i sten och i höjd med kyrko-åttkantens taklist; tornet skulle krönas med en lanternin av trä och plåt, tillräckligt stor att rymma en klocka, och med det avslutande korset ungefär i jämnhöjd med tamburens taklist.

En stor del av församlingen protesterade å kyrkostämmor och i tidningar mot klockstapelns rivning och torns uppförande på kyrkan. I en inlaga till överståthållarämbetet[4] kräves, att vederbörande skola åläggas att göra noggranna undersökningar och beräkningar innan, frågan avgöres slutgiltigt. Dessutom anklagades överintendentsämbetet för att ej tillräckligt omsorgsfullt hava

[1] Prot. 19 augusti 1825.

[2] Prot. 2 september 1825.

[3] Ännu ett förslag av Blom, liknande det avb., finnes i ritningssaml. i k:ans ark.

[4] Avtryckt in extenso i Stockholms tidning 1826, 31 maj, 3, 7 o. 10 juni. Svarsinsändare i följande n:r.

Kyrkans arkiv.

Fig. 109. Scholanders kampanilförslag 1856.
Entwurf eines Glockenturmes von F. W. Scholander 1856.

behandlat den viktiga saken. De 47 undertecknarna erinrade om de misstag som begåtts vid Kungsholms, Jakobs och Maria kyrkors tornbyggen.

Kyrkorådet bemöter klagandenas »sjelfförnöjda» anmärkning, »att man nemligen med projektet om Tornbyggnaden velat trycka på kyrkan en stämpel af nutidens Architectoniska konstfärdighet», med att kyrkorådet vet »med den fullkomligaste säkerhet, att det vore att trycka på kyrkan en stämpel af forntidens mästarehand, den tids nemligen då arc. Adlercrantz och Thesin lefde och hedrade fäderneslandet med sina vidtfrägdade och odödlige namn. — Namn, som, om man skulle våga någon gissning, troligen skola blifva ofördunklade af nutidens anmärkare.»

Vad klagandenas erinran om misslyckade tornbyggnader beträffar, så menar kyrkorådet, att det vore illa, »om man för ett och annat misslyckadt försök i konsten att bygga och reparera kyrkor skulle upphöra [att bygga] och reparera kyrkor». Överståthållarämbetet ogillade besvären,[1] vilka då fullföljdes hos k. m:t, som dock likaledes ställde sig oförstående för klagomålen.[2] De klagande lyckades dock utverka, att det beslut församlingen förut fattat om att till tornbyggnad upptaga en årlig avgift av församlingens ledamöter upphävdes av k. m:t 1828. 1830 gick församlingen i författning om, att sex kopior av tidigare tornbyggnadsförslag anskaffades.

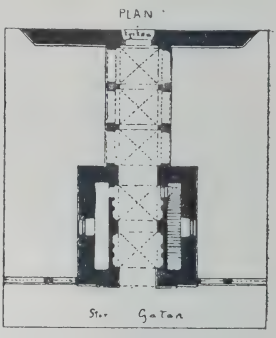

Kyrkans arkiv.

Fig. 110. Plan till Scholanders kampanil och arkad.
Grundriss eines Entwurfes von Scholander 1856.

[1] 27 juni 1826, bilagt prot. 1 juli 1826.

[2] 12 september 1827.

1854—1864
(period K).

Kyrkans arkiv.

Fig. 111. Scholanders förslag 1856.
Entwurf des Architekten Scholander 1856.

Frågan var dock ej därmed slutbehandlad. 1854 anhöll kyrkorådet hos överintendentsämbetet om nytt utlåtande angående torn. Dylikt avgavs på ämbetets uppdrag av F. W. Scholander året därpå. Denne avstyrkte torn på kyrkan: »— — — att ofvanpå den vackra och ordentligen afslutade stenkyrkan börja ett högst dyrbart arbete med ytterligare en träkyrka torde i alla afseenden vara mindre rådligt».[1] Beträffande två torn väster om kyrkan — Scholander trodde, att västtornen projekterats av samma »skicklige konstnär» som planlagt kyrkan — så är ej Scholander gärna med om dem heller. »Hade församlingen öfverflödiga tillgångar, vore allt skäl för verkställandet af denna från kyrkans byggmästare utgångna idé — — —.» Efter att sålunda ha avrått från centraltorn och västtorn föreslog Scholander uppförandet av en fristående kampanil vid Storgatan, vartill han lämnade ritningar 1856 (fig. 95, s. 153 samt fig. 109, 110, 111). Enligt förslaget skulle klocktornet byggas i tre våningar av sten med en överbyggnad av trä och plåt; lanterninen skulle bära en spira, som sköt över kyrkans kors och tupp. Medelst ett arkadsystem skulle tornet stå i förbindelse med kyrkans norra ingång. Det Scholanderska förslaget vann dock ingen förståelse. Byggmästaren C. Hallström, som för Scholanders räkning ritat upp kampanilförslaget, kom då med ett annat projekt, nämligen att på de befintliga soubasementen i väster uppföra torn som voro lägre än kampanilen. Scholander tog upp Hallströms plan, om- och utarbetade hans förslag (fig. 112, 113[2]) samt satte det som kontraförslag till

[1] Malmberg s. 69.
[2] Perspektivbilden, fig. 113, utförd i färger av E. Joh. Magnusson.

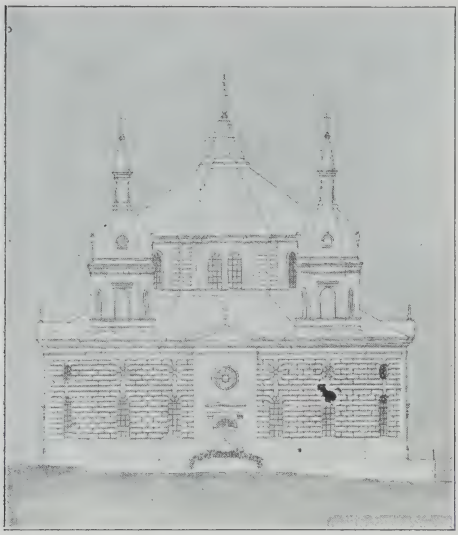

Kyrkans arkiv.

Fig. 112. Hallström—Scholanders förslag 1857 till västtorn.

Entwurf 1857 zu zwei Westtürmen (vgl. Fig. 113!).

sitt eget. Hallströmska idén mottogs med största intresset, vadan Scholander gav upp sitt eget och omarbetade västtornsförslaget, till dess det antogs och stadfästes av k. m:t, 1857.[1] Entreprenad å byggandet utbjöds, och det återstod endast församlingens antagande av anbud. Men vid ett par stämmor 1858[2] upprevs beslutet om tvenne västtorns uppförande.

Församlingen utlyste nu pristävlan om torn på kyrkan. Bland andra inkommo I. F. Åbom och P. G. Sundius med förslag, 1858; den senare tillerkändes det utsatta priset, 50 dukater. Överintendentsämbetet avstyrkte dock Sundius' förslag och gav företräde åt det Åbomska. Enligt det senare (fig. 114) skulle på en kupol av trä byggas en kupoltäckt lanternin för klockorna, enligt det förra (fig. 115, 116) skulle på tamburen uppföras en dombyggnad med T-järnkonstruktion, betydligt vidlyftigare än konkurrentförslaget: på den förutvarande tamburen ställdes innanför en balustrad ett lanterninkrönt kupoltorn med två våningar runda gluggar i kupolen; klockorna skulle hänga i tornet under denna. I sitt utlåtande[3] säger ämbetet, att det avstyrker det Sundiuska förslaget såsom oskönt och opraktiskt, men att det icke skulle tveka att ge företräde åt det Åbomska, som har fördelen av någon likhet med den byggnad som synes hava tjänat till motiv för Ladugårdslands-kyrkan, eller S. Maria della salute i Venedig. Men då det sistnämnda förslaget avviker från kyrkans äldre stil samt även det ger för stor betydenhet åt kyrkans övre del, kan ämbetet icke heller förorda detta förslag. Däremot rekommenderar ämbetet 1857 års förslag, tvenne västtorn.

[1] 30 maj.

[2] 21 febr., 14 mars.

[3] 1860, 28 dec.

Kyrkans arkiv.

Fig. 113. Hallströms förslag omarbetat av Scholander.
Der Entwurf von C. Hallström zu zwei Westtürmen, von F. W. Scholander weitergeführt.

Då ej ämbetet tillstyrkte, kunde ej det av församlingen prisbelönta förslaget komma till utförande, och man måste därför infordra nya förslagsritningar. Av de ytterligare inlämnade är det särskilt ett förslag, som är mera originellt än vackert, det av P. J. Ekman 1862 uppgjorda (fig. 117): en rokokoartad lökformad kupol för klockor. Detta avvisades dock av ämbetet genom Scholander, som ej fann den »österländska» stilen lämplig. Själv utarbetade Scholander samma år ett förslag till centralbyggnad, som äntligen förde frågan ett gott stycke närmare lösningen, sådan den nu blev. Fig. 118 visar en kupol, som, vad höjden beträffar, är ett mellanting mellan de Åbomska och Sundiuska förslagen, vilken ej är avsedd att rymma klockor, och ställd på den tambur som Adelcrantz d. ä. uppförde för den av honom planerade tornbyggnaden. Ovanför varje fönsterpar i tamburen satte Scholander i kupolen en rundbågig ljudöppning och ovanför denna en rund glugg. På kupolens hjässa ställdes en spirkrönt lanternin med rum för brandvakt och urverk. Klockorna skulle hängas upp i västtorn. Till dylika hade B. C. Malmberg samma år inlämnat nya ritningar, utarbetade i anslutning till Hallströms förslag. Scholander är således nu inne på Adelcrantz d. y:s tretornsidé.

Kyrkans arkiv.

Fig. 114. I. F. Åboms förslag 1858.
Entwurf von I. F. Åbom 1858.

Året därpå, 1863, inlämnades av Malmberg, vilken var designerad till byggnadsledare, en ritning till mitt-torn (fig. 119) uppgjord med ledning av Scholanders förslag 1862, endast avvikande i ett par viktiga detaljer — mansardöppningarna placerades högre upp, de runda gluggarna gjordes mindre, lanterninen bredare och kraftigare —, som näppeligen förbättrade totalintrycket. Malmbergs förslag innebar klockornas upphängande i kupolen samt som följd därav slopande av planen med två västtorn. Enligt båda ritningarna gjordes trämodeller.[1] Ämbetet ville dock ej gå med på något av förslagen, utan gav sin ledamot J. A. Hawerman i uppdrag att inkomma med en ritning utarbetad i anslutning till de kyrkor med »tempeltorn» som ämbetet ansåg tjänat som förebilder till kyrkan.

I juni 1864 hade Hawerman sin ritning färdig (fig. 120): En klassiskt enkel lanternin på kyrkan, vars takkonturer lämnats orörda. Den harmoniska måttfullheten i hans förslag förstods dock tyvärr ej av de bestämmande i församlingen. Hawermans ritning förordades av ämbetet, som föreslog, att klockorna uppsattes i ett fristående torn, vilket då kunde byggas mera oberoende av kyrkans stil. Församlingen vidhöll dock sin 1863 uttalade önskan om torn på kyrkan; församlingen hade också förklarat, att frågan om tvenne västtorn borde förfalla.

Till slut gav ämbetet efter och lämnade bifall till ett kupolbygge enligt Scholanders program 1862, men utan västtorn och reviderat därhän, att klockorna skulle få inrymmas i kupolen på vissa villkor. »Arbetsritning till Kupoltorn för Ringklockorna, att uppföras å Hedvig Eleonoræ Församlings Kyrka» gillades av k. m:t den

[1] I kyrkans arkiv, där också modeller finnas av några andra tornförslag.

28 oktober 1864. På ritningen finnes en påskrift: »Projekt af Intendenten och Riddaren m. m. Herr F. W. Scholander — Stockholm i December 1864. B. C. Malmberg.» Denna anteckning, gjord av Malmberg själv, har ett visst värde, då ju bara av den tydligt framgår, vem som rätteligen kan tillskriva sig äran av kupolens utseende. Med tiden började nämligen Malmberg själv anse sig som kupolens arkitekt. På någon arbetsritning ändrade Malmberg utan ämbetets tillstånd några detaljer samt kupollinjen. En ritning (fig. 121), daterad den 5 december 1864, kopierad efter ritningen av den 28 oktober samma år, är av Malmberg påskriven: »Förslagsritning till Kupol på Hedvig Eleonora Kyrka efter B. C. Malmberg», men samma ritningskopia har sedan av ämbetets ledamot Hawerman försetts med följande anmärkning: »Redigerad av J. A. Hawerman till närmare öfverensstämmelse med Prof. Scholanders origin. ritning.» Malmberg synes ha glömt bort »redigeringen».[1]

Kyrkans arkiv.

Fig. 115. P. G. Sundius' förslag 1858.
Entwurf von P. G. Sundius 1858.

[1] 1876 protesterar Malmberg i skriv. till kyrkorådet mot att i Nord. fam.-bok (1:a uppl.) på art. Adelcrantz, G. J., uppgives, att kyrkans kupol tillkommit efter ritning av Scholander. Han påminner samtidigt om sina tjänster åt församl. och hoppas, att kyrkorådet, om det visade sig, att Malmberg »till församlingens belåtenhet ombesörjdt de till Kyrkans fullbordan hörande arbeten — — — då behagade vidtaga åtgärder för uppfyllandet af församlingens i åberopade protokollet (22 jan. 1865) afgifne löfte, att mitt minne skall 'vid sjelfva det storartade arbetet för alltid förblifva fästadt'»; Prot. 19 jan. Malmberg, som med anledning av sin skriv., inlämnad till kyrkorådet 19 jan. 1876, fått i uppdrag att inkomma med förslag till skrivelse till Vitterh., hist. o. ant. akad. angående inskrift å kalkstenstavlan på korväggen, inlämnar sådant å sammanträde 31 jan. 1876 jämte förslag till skrivelse till Nord. fam.-bok. Kyrkorådet beslöt emellertid uppskjuta avgörandet om dessa skrivelser. Vid följande kyrkorådssammanträde framlade Malmberg förslag till inskr., vilket beslöts skulle cirkulera bland kyrkorådsledamöterna. Den 12 mars 1877 beslöts att översända till Nord. fam.-bok en utförligare framst. ang. församl. kyrka. Prot.

G. Scheutz, Illustr. Sthlm 1860.

Fig. 116. Sundius' förslag.
Das Projekt von P. G. Sundius 1858.

1865—1868 (period L).

Följande år, 1865, började arbetet på tornbyggnaden. Malmberg lät då, mot den fastställda ritningen, höja kupoltrummans gesims och likaså kupolens översta del, vilket också, åtminstone beträffande tamburgesimsen, framgår vid en jämförelse mellan fig. 85 (s. 131) och fig. 121. Tillstånd att hänga upp klockorna i kupolen erhölls först sedan »hr Malmberg föreslagit tillämpning af den på sednare tid mera allmänblifna anordningen, att klockorna upphängas på sådant sätt, att de svänga kring en, tyngd-

punkten närmare belägen axellinea, än förr brukligt, hvarvid skakningen vid ringningen betydligt förminskas»[1].

Under Malmbergs[2] ledning uppfördes kupolen av byggmästaren A. P. Nilsson, reparerades och omändrades portalerna, nyinreddes gravkoren och försågos med de nuvarande taken. Kupolen täcktes med kopparplåt[3]. Det gamla golvet av »träd, tegel och plansten» sänktes i genomsnitt 2 fot. Härpå lades sedan gas- och värmeledningsrör, som gömdes under ett nytt trägolv. Nya fönsterramar av gjutjärn insattes. Träinredningen i kyrkan ändrades och nygjordes (av snickarmästaren F. U. Aspengrén), läktarbröstningar, kolonner och pilastrar under norra och södra läktaren, altarring etc. H. Nerpin gjorde ornering till läktarfasaderna, fyra evan-

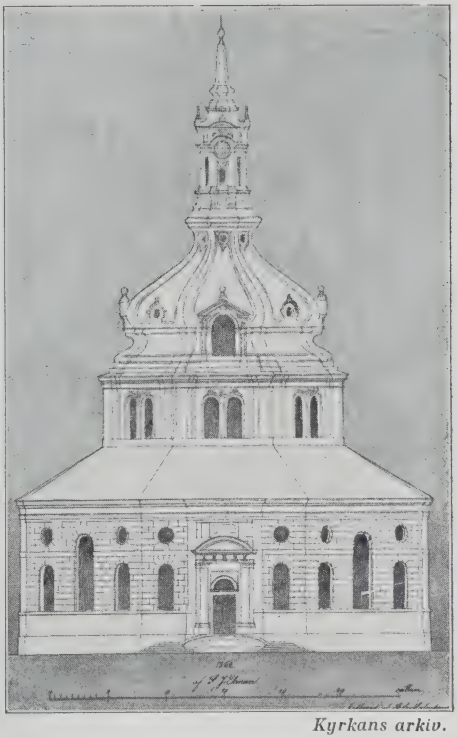

Kyrkans arkiv.

Fig. 117. Förslag av P. J. Ekman 1862.
Entwurf von P. J. Ekman 1862.

[1] Tidskrift för byggnadskonst 1867, s. 29—30; å pl. IX o. X finnas följande ritningar av kyrkan reproducerade: Plan, elevation av k:an sedd från Storgatan, olika skärningar, plan av kupolen med dess charpente, planer av kupoltrumma och lanternin.

[2] Församlingen lät prägla en medalj, graverad av Lea Ahlborn, 56 mm., med en exteriörbild av kyrkan (med kupol) på framsidan samt data: »Grundlagd 1658. Invigd 1737. Fullbordad 1868.» och på baksidan en eklövskrans och följande inskription: »Till Bror Carl Malmberg af Hedvig Eleonoræ församling 1868 — aktnings och tacksamhets gärd.» Två ex. i brons, infällda i passepartouten till en konstlös fotografisk förstoring (44×36 cm.) av Malmberg, finna i sakristian.

[3] I kyrktuppen finnes inlagd en kopparplåt, på vars ena sida är graverat: »Adolp Fredric war konung M. Joh. Stenbeck Kyrkoherde Er. Westman och E. Saxenberg Kyrkowärdar Då jag wardt förfärdigad och förgyld samt på Hedvig Elionora Kyrka upsatt af Anders Bergudd Kopparslagare, som skedde den 10 November 1769. A. M. Schenbeck om detta besörgt». På den andra sidan står: »Carl XV var Konung Pehr Lindsten Kyrkoherde A. T. Isaksson och C. G. Littorin

Kyrkans arkiv.

Fig. 118. F. W. Scholanders förslag 1862.
Entwurf von F. W. Scholander 1862.
(vgl. Fig. 119!)
(Centralturm mit zwei Westtürmen für die Glockne.)

gelistfigurer med konsoler, två nummertavlor, rosetter kring ljusarmarna över dörrarna samt lämnade förslag till ändrad ornering å inskriftskartuscherna över läktare- och korvalv, vilka ornerингar utfördes av W. Hoffman. Då endast de båda kolonnerna på ömse sidor om predikstolen förut voro färdiga med baser och

Kyrkovärdar Då under året 1866 Kupoltornet på Hedvig Eleonora Kyrka uppfördes enligt ritning och under ledning af Hof Arkitekten B. C. Malmberg.» Utrycket »enligt ritning» är en upplysning, som ej får fattas alldeles efter orden, efter vad ovan i texten visats.

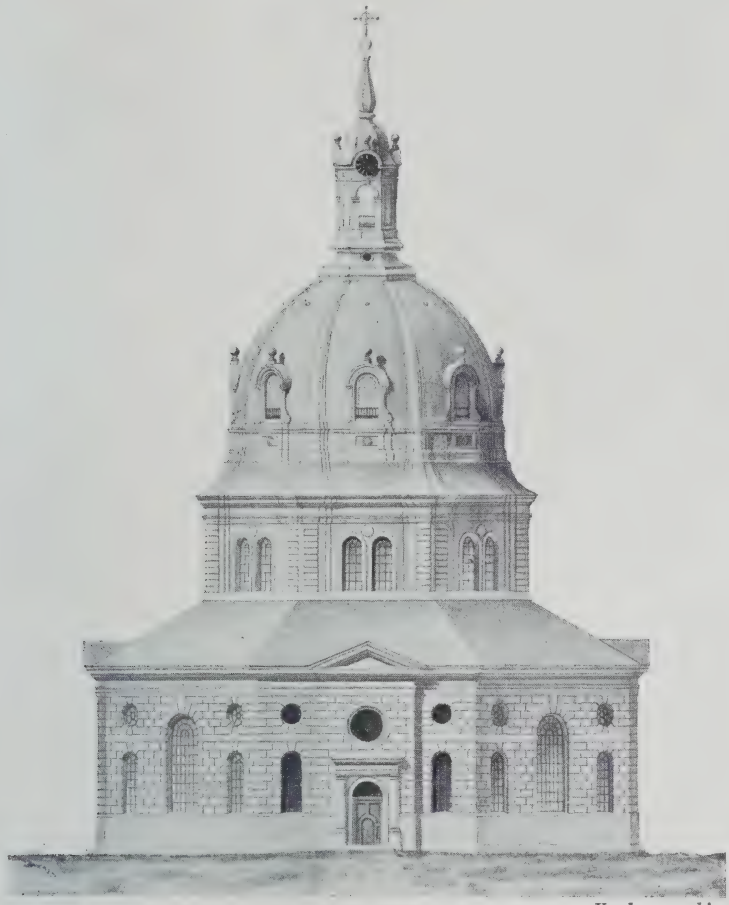

Kyrkans arkiv.

Fig. 119. B. C. Malmbergs omarbetning 1863 av kupolen i Scholanders förslag 1862.
Bearbeitung von B. C. Malmberg 1863 des Entwurfes Scholanders vom J. 1862 (vgl. Fig. 118!).
(Zentralturm für die Glocken; keine Westtürme.)

kapitäl, iordningställdes nu de övriga sex kolonnerna i likhet med dessa[1]. Kornisch och arkitrav i kupolen kompletterades. Inredningsföremål, såsom bänkar — de i de inre kvarteren fingo be-

[1] På en planritning av kyrkan från 1797 (i B. St.), utförd av Carl Rijf, äro fundamenten till kolonnerna betecknade med annan färg, vilket möjligen får tydas så, att fundamenten ej äro ursprungliga utan tillkomna senare, troligtvis då under perioden 1789—1791. Som kolonnskaftens proportioner ändrades av Malmberg, kan man ej av skaftens nuvarande utseende sluta till, huruvida kolonnbaserna av Adelcrantz d. ä. placerats lägre än nu är fallet.

Kyrkans arkiv.

Fig. 120. Förslag av J. A. Hawerman 1864.
Entwurf von J. A. Hawerman 1864. (Die Glocken in einem freistehenden Turme).

hålla sina dörrar —, stolar, grindar o. d. målades i ekfärg. Interiören marmorerades i limfärg, väggarna nedtill målades med oljefärg. Altare och ring, läktarkolonner, -pilastrar och -barriärer målades med vit oljefärg, likaså orgelfasaden, som i samband med ombyggnad av verket förändrades av Malmberg. Kupolen invändigt överströddes »med gyllne stjernor på ultramaringrund» och försågs av Josef Malmberg med »en fresk föreställande Guds allseende öga, omgifvet af englar, inom en arabeskartad omfatt-

ning»[1]. På kyrkogården, som lades om, flyttades 42 gravstenar. På utsidan av korets östmur uppsattes en kalkstenstavla, avsedd för data om kyrkobyggnaden. Den 13 september 1868 invigdes kyrkan ånyo.

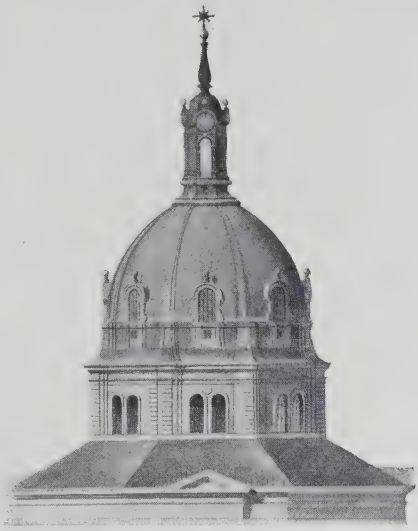

Kyrkans arkiv.

Fig. 121. Förslagsritning 1864 av Malmberg, redigerad av Hawerman. Variant des Entwurfes Scholanders von Malmberg; von Hawerman 1864 redigiert.

1892 (period M).

Under denna period dekorerades kupol, valv och väggar av Carl Grabow efter kartonger av Agi Lindegren. Restaurationen i övrigt leddes av A. E. Melander, delvis efter ritningar av F. G. A. Dahl. Dekorationen, i barock, finns ännu kvar (beskriven s. 175), renoverad under följande period. Nya bänkar, utan dörrar, i moderniserad förenklad barock, anskaffades; dessa målades rödbruna. I kupolfönstren insattes målat, blyinfattat glas (av Neumann och Vogel), huvudfärgen rött; i de runda fönsteröppningarna över altaret samt över norra och södra läktarna insattes målade fönster (utförda av F. X. Zettler, München).

1914 (period N).

Värmeledningssystemet från 1865 ersattes nu med ett modernare, mera effektivt dylikt. Golven lades om, i mittpartiet sänktes det — med lutning mot koret — ned till det underliggande gravstensgolvet (gravstenar endast i huvudgångarna öster—väster, norr—söder, samt några i sydöstra omgången). Valv- och väggdekoration renoverades. Altarbordet och ringen utbyttes mot andra av marmor och brons. Bänkkvarteren lades om; nya bänkar anskaffades och målades i blått och guld. Det målade glaset i kupolfönstren ersattes med katedralglas; likaså i omgångens stora fönster, av vilka tre dessutom försågos med målade kartuscher efter

[1] Märkligare svenska kyrkor, Sthlm 1872—1874, s. 40.

kartonger av Yngve Lundström, föreställande Kristi födelse (fig. 122), Kristus i templet och Kristi dop. Tavlor och textilier konserverades. Sakristian och arkivrummet försågos med ny inredning; till den förra anordnades — genom insättande av panelvägg mellan norra porten och sakristidörren i norr — ett förrum.[1] Restaurationen leddes av arkitekt Gustaf Lindgren. Kyrkans nuvarande utseende (fig. 98, s. 171, fig. 99, s. 173) beskrives närmare s. 172 o. f. samt dess inventarier och inredning i en efterföljande avdelning.

Tillhör Y. Lundström.
Fig. 122. Kartong till fönsterdekoration av Yngve Lundström 1914.
Glasgemälde von Y. Lundström 1914.

C. Översikt av kyrkans arkitekturhistoria.

Jean de la Vallées[2] plan 1665 till Hedvig Eleonora kyrka tillhör den orientaliska oktogontypen, som i Västerlandet främst representeras av San Vitale i Ravenna, Italien. Denna typ upptogs sedermera i olikartade bearbetningar av renässansarkitekterna i Italien och förmedlades genom dessa ut till Västerlandet i övrigt. Det är denna renässanstyp, som varit Jean de la Vallées närmaste förebild.

Vad som utom den åttasidiga planformen är särskilt anmärkningsvärt på förslaget i Suecia (fig. 87, s. 138 ovan) är place-

[1] I en artikel i Stockholms dagblad 1915, 7 febr. (Lundmark, Hedvig Eleonora kyrka . . .) specificeras restaureringsarbetet och förtecknas de medverkande. — Jfr ock rapport ang. restaureringen från riksantikvariens ombud, mars 1915 i A. T. A.

[2] JEAN DE LA VALLÉE, f. 1620 i Frankrike, d. 1696 i Stockholm; hov- och stadsarkitekt, ämbetsborgmästare.

ringen av altare och predikstol. Dessa båda huvudinventarier ha fått plats i det åttasidiga mittrummet, predikstolen i centrum och altaret strax öster därom. En dylik centralisering möjliggjorde det fullständiga utnyttjandet av de djupa utsparningarna i det proportionsvis tjocka murverket. I sju av utsparningarna anordnades bänkrum icke bara på bottenplanet utan även på läktare, till vilka trappor i de triangulära murpartierna ledde. Den åttonde utsparningen reserverades för sakristia; läktaren ovanpå denna — om sådan avsetts, vilket är troligt — skulle förmodligen bli orgel- och körläktare.[1]

Den för svenska förhållanden ovanliga placeringen av altaret och predikstolen finner Sirén[2] i och för sig vittna om, att de la Vallée väl känt till de nybyggda evangeliska kyrkorna i Holland. Men icke blott dispositionen av kyrkorummet utan även det de la Valléeska förslagets arkitektur, anser Sirén, kan återföras på holländska förebilder. Han hänvisar särskilt till Marekerk i Leiden (uppförd 1639—1649 efter ritningar av Aerent van s'Gravesande) samt till mönsterkyrkorna i Hendrick Dankertz' Architectura moderna (1628). En jämförelse mellan Marekerk och mönsterkyrkorna å ena sidan och Hedvig Eleonora kyrka av de la Vallée å andra visar emellertid, att de av Sirén framhållna likheterna endast äro skenbara. Vad planen till Marekerk beträffar, så äro yttermurarna proportionsvis tunna och de åtta kolonnerna, som uppbära taket, synnerligen smäckra; kolonnerna äro ställda på lika stort avstånd från varandra och på ungefär halva avståndet mellan yttermurarna och centrum. I de la Vallées förslag däremot är den på planen synliga yttre skalmuren och de strax innanför denna stående triangulära stöden att betrakta som delar av en tjock mur, en yttermur, som omsluter ett åttasidigt mittrum. Det inre utrymmet har förstorats genom de urtagningar i murmassan som gjorts åt åtta håll. Den smala omgången är närmast ett slags tunnel i murverket, vilken tjänstgör som kommunikationsled. En plansektion högre upp, t. ex. något nedanför

[1] I sitt förslag 1654 till Katarina kyrka, Stockholm, hade de la Vallée placerat utom altare och predikstol även dopfunt och orgel i mittrummet. Då ej någon plats avsetts för instrument i Hedvig Eleonora kyrkas mittrum, är det därför mycket antagligt, att de la Vallée beräknat orgelläktare ovanpå sakristian. Dopfunten kunde gott få plats innanför det skrank, som å planen är markerat från predikstolen och till bänkskärmarna norr och söder om denna.

[2] Osvald Sirén, Gamla Stockholms-hus, Sthlm 1913, II, s. 24 o. f.

taklisten, skulle tydligare visa detta än den i Suecia reproducerade bottenplanen. Ej heller i fråga om exteriören äro de schematiska likheterna annat än tillfälliga. På ett första tak med obetydlig lutning har Marekerk en tambur, som är nästan lika hög som kyrkans nederparti. Tamburen, som stödes av strävor, är genombruten av högt uppskurna rundbågiga fönster och täckt med en åttasidig (något mindre än halv-) kupol med reslig lanternin. De la Vallées exteriör har en låg kalott-täckt uppbyggnad — denna kan knappast kallas tambur — ovanför ett med stark lutning lagt tak. Marekerks huvudfasad betonas genom en triangulär fronton, som döljer det bakomliggande låga första avsatstaket. De la Vallée har en obetydlig fronton på skådesidans risalit, mera tillkommen för att accentuera huvudportalen än för att på något sätt dölja första avsatsens branta tak.

De smäckra kolonnerna i de holländska oktogonkyrkorna, såväl de utförda som de av Dankertz ritade, tyda på, att i allmänhet träkupol avsetts i det inre, ej stenkupol. Läktare mellan kolonnerna funnos icke. Av plan och exteriör till Hedvig Eleonora kyrka framgår däremot: de la Vallée avsåg en murad innerkupol. Denna skulle välvas så hög, att ljuset genom de åtta runda fönsterna på första avsatsens tak kunde strömma in i kupolen, vars hjässa troligen skulle ha kommit i höjd med den å bilden synliga urtavlans underkant. De trappgenomdragna murpartierna skulle mellan sig bära läktare, övervälvda med tunnvalv förmodligen. Övergången till kupolen kunde de la Vallée ha tänkt sig förmedlad medelst pendentiv, så framt han icke ämnat slå åttasidig innerkupol.

Siréns antagande, att de la Vallée känt till de holländska evangeliska kyrkorna, är förmodligen riktigt. Som ovan visats tyder dock icke i detta fall arkitekturen därpå. Men har de la Vallée fått uppslaget till centralkyrka i polygon form från holländskt håll, t. ex. genom en mönsterbok, så röjer likväl byggnadskroppens arkitektur italienska studier och taksilhuetten fransk påverkan.

Den likformigt uppdelade de la Valléeska planen får av Adelcrantz d. ä.[1] en annan figur, den nuvarande, delvis beroende på altarets orientering (pl. I). I stället för en tjock mur bygger kyrkans andre arkitekt en svagare yttermur med stöd och — skild

[1] Göran Josuæ Törnquist Adelcrantz, f. 1668, d. 1739; slotts- och stadsarkitekt.

Nat. M.

Fig. 123. Klosterkyrkan Madonna della Superga vid Turin. Studieteckning av Adelcrantz d. y.
Zeichnung von C. F. Adelcrantz (d. J.) nach der Kirche Madonna della Superga bei Turin.

från denna genom en jämförelsevis bred omgång — parvis grupperade pelare.

Planfiguren påminner om Bramantes—Michelangelos planer till Peterskyrkans i Rom centralrum.[1] Exteriören (fig. 101, s. 193) får samma lätta franska karaktär som Katarina kyrka i Stockholm, enligt av samma arkitekt, Adelcrantz d. ä., ungefär samtidigt uppgjorda förslag. Innerkupolen välvdes enligt 1724 års förslag något högre än enligt 1665 års. Som motsats till de la Vallées hoptryckta kyrka med betonat nederparti och med en takbyggnad, som så att säga håller sig inom nederpartiets periferi, står Adelcrantz d. ä:s i höjdriktningen utdragna, krokanliknande centraltornsanläggning med sina genom tydlig våningsindelning starkt framhävda tre huvuddelar: kropp, kupol och lanternin. Ehuru den vid tamburerna hårt hopsnörda konturen i viss mån

[1] C. R. Berch har beträffande Hedvig Eleonora kyrka enligt Adelcrantz d. ä:s plan gjort följande anmärkning (Anvisningar till Suecia 1770; hskr. i A. T. A.): »Borgmästar Adelcrantz torde hafwa giort bättre om han blifwit wid förra ritningen, sådan som den war projecterad af La Vallée och står i Svecia-wärcket; men han gick derifrån; ändrade och qwarteren inne i kyrckan.»

talar däremot, kan man dock spåra likheten mellan Adelcrantz d. ä:s tornbyggnadsförslag och Jaques Lemerciers kupol på Sorbonnekyrkan i Paris (uppförd 1635—1659).

1724 års förslag, så i strid med 1665 års, var helt i tidens smak. Det vann ju också Tessin d. y:s[1] bifall: »Greven tyckte väl om denna ritning och biföll att den måtte verkställas» (jfr ovan s. 194).

Adelcrantz d. y:s[2] förslag till tvenne västtorn (fig. 103, s. 205) innebar utan tvivel mera än vad 1755 års ritning anger, nämligen även ett tredje torn, ett centraltorn. Om Adelcrantz d. ä. utmärker fyra sidor av oktogonen lika mycket — de la Vallée hade framhävt endast en — så vill Adelcrantz d. y. genom sitt förslag åstadkomma något annat. Partiet mellan västtornen får en med tornen enhetligt behandlad fasad, som för övrigt sedan (1767 o. f. å.) går igen i ett par av samma arkitekts förslag till Adolf Fredriks kyrka, Stockholm, mellanpartiet. 1768 först får Adelcrantz d. y. tillfälle att inkomma med förslag till det centraltorn (fig. 105, s. 209) utan vilket de av honom föreslagna västtornen, om de blivit utförda, varit så gott som en estetisk omöjhet. Centraltorn jämte västtorn betydde visserligen en grundlig förändring av kyrkans ursprungliga karaktär. Men då församlingen önskade ett mitt-torn eller två sidotorn, och Adelcrantz d. y. ansåg alternativen var för sig mindre tilltalande, sökte han få igenom tretornsidén. Att han syftat därhän blir klart vid en jämförelse mellan 1755 och 1768 års förslag å ena sidan och den studieteckning av Filippo Juvaras klosterkyrka Madonna della Superga vid Turin (uppförd 1717—1731), som Adelcrantz d. y. under en av sina resor i Italien utfört (fig. 123). Juvaras kyrkoanläggning, centralkupol med flanktorn, har icke bara som helhet påverkat honom, utan även detaljer sådana som fasadindelning och lanterninkonturer (synligt även på ett par av förslagen till Adolf Fredriks kyrka) ha fängslat hans öga. Intrycket av den ståtliga Superga-exteriören har förmodligen förstärkts vid åsynen av besläktade anläggningar, t. ex. S. Karl-Borromäus, Wien (1716—1737, av Erlach och Martinelli). Realiserandet av Adelcrantz d. y:s förslag skulle ha givit den enkla kyrkan en åt torget vänd

[1] Nikodemus Tessin d. y., f. 1654, d. 1728; slotts- och stadsarkitekt; Adelcrantz d. ä. var Tessins medhjälpare vid slottsbygget.

[2] Carl Fredrik Adelcrantz, f. 1716, d. 1796; son till Adelcrantz d. ä.; arkitekt, överintendent vid slottsbyggnaden.

huvudfasad, genom vars öppnade portar man kunde ha sett in mot altarets frontonuppsats, som varit väl värd denna inramning.

Det storstilade projektet utfördes dock ej. Men då kyrkan skulle ha något annat krön än en träkula, ritade Adelcrantz d. y. den låga lanternin (fig. 88, s. 142, fig. 106, s. 210), som sedan fanns kvar i nära hundra år, och som egentligen passade så bra i stil med de la Vallées kyrka.

Kyrkans arkiv.

Fig. 124. Förslag till portal av L. Hallén 1849.
Entwurf von L. Hallén 1849.

Om anspråkslös anpassning efter byggnaden sådan den var vittnar ock — jämte den sist nämnda lanterninen — Bloms[1] förslag 1825 till västtorn (fig. 108, s. 213). Detta innebär ej något absolut krav på ett mitt-torn som komplement. Det sist sagda gäller även om Scholanders kampanilförslag 1856 (fig. 95 s. 153, fig. 109, 110, 111, s. 214, 215); detta vill snarare behålla kyrkans tälttak och låga lanterninkrön. Ett par av de Scholanderska vyerna påminna om anblicken av sydeuropeiska kyrkor med kupol över korkvadraten samt västtorn; måhända är det också just den effekten som åsyftades.

Nästa steg i tornbyggnadsfrågan kan ej sägas vara lyckligt: Hallström-Scholanders[2] västtorn (fig. 112, 113, s. 216, 217). Den stilfullhet som är betecknande för Adelcrantz d. y:s tretornsidé eller den anspråkslöshet varom Bloms förslag talade — båda dessa värden äro främmande för 1857 års förslag.

Åbom[3] återgår med sitt mitt-tornsförslag 1858 (fig. 114, s. 218) till Adelcrantz d. ä:s uppslag. Att överintendentsämbetet ger företräde åt denna kupolbyggnad med dess kärva kontur, som på sitt sätt är hållen i den första anläggningens — den de la Valléeskas

[1] Fredrik Blom, f. 1781, d. 1853; arkitekt, överste vid flottans mekaniska kår.

[2] Fredrik Wilhelm Scholander, f. 1816, d. 1881; arkitekt, professor i byggnadskonst vid Fria konst. akademi.

[3] Johan Fredrik Åbom, f. 1817, d. 1900; arkitekt.

— anda, kan man väl förstå. Motförslaget av Sundius[1] (fig. 115, 116, s. 219, 220), återgående på berömda förebilder, S. Andrea della Valle och S. Agnese, båda i Rom, samt Invaliddômen i Paris, måste avgjort betraktas såsom alltför ståtligt. Det Sundiuska förslagets antagande av församlingen visade emellertid, i vilken riktning denna önskade tornfrågan löst.

Ekmans[2] kyrkmodell 1862 (fig. 117, s. 221) är anmärkningsvärd för sin kombination av lökkupol och rokokospira med Halléns klassicistiska portal från 1849 (fig. 124) insatt på den rusticerade oktogonfasaden.

Scholanders förslag 1862 (fig. 118, s. 222) är ett tretornsprojekt sådant som Adelcrantz d. y:s. Den Malmbergska[3] överarbetningen av dettas kupol (fig. 119, s. 223) i syfte att undvika de båda västtornen gillades aldrig av Scholander. Han var av den meningen, att »ifrågavarande dombyggnaden hade alltför obetydliga dimensioner för att dess silhuett på avstånd sedd» skulle göra sig, ännu mindre — vilket Malmberg höll före — kunna jämföras med S. Peterskyrkan i Rom eller Invaliddômen i Paris. Ett kupolbygge på kyrkan krävde sidotorn, framhölls av Scholander.

Ej ens den av Hawerman[4] 1864 omredigerade upplagan av centraltornsförslaget (fig. 121, s. 225), som sedan, 1865, kom till utförande, kan värdesättas annat än som ett icke i alla avseenden lyckligt kompromissförslag. Om också kupolsilhuetten fördelaktigt bryter stadsdelens enformiga takkontur, har dock icke den av de la Vallée påbörjade byggnaden fått en efter dess mått och karaktär helt avpassad betäckning. Kupolbyggnaden har blivit det mest betonade partiet, till förfång för kroppen.

På riktigare väg var överintendentsämbetet, då det, underkännande kopian av Peterskyrkans etc. kupoler, gav de direktiv, efter vilka Hawerman 1864 utarbetade ett förslag med »tempeltorn» (fig. 120, s. 224). Scholander synes också ha understött detta förslag. På det fig. 125 avbildade bladet har han hopfört några representanter för kupolkyrkor med rätliniga tak. Om han än icke därmed har riktigt angivit Hedvig Eleonora kyrkas genesis, så har han dock riktigt framhållit den karaktär som borde ha fått göra sig gällande i tornbyggnadsfrågan.

[1] Petter Georg Sundius, f. 1823, d. 1900; arkitekt.
[2] Petter Johan Ekman; f. 1816, d. 1884; arkitekt.
[3] Bror Carl Malmberg, f. 1818, d. 1877; arkitekt.
[4] Johan Adolf Hawerman, f. 1812, d. 1885; arkitekt.

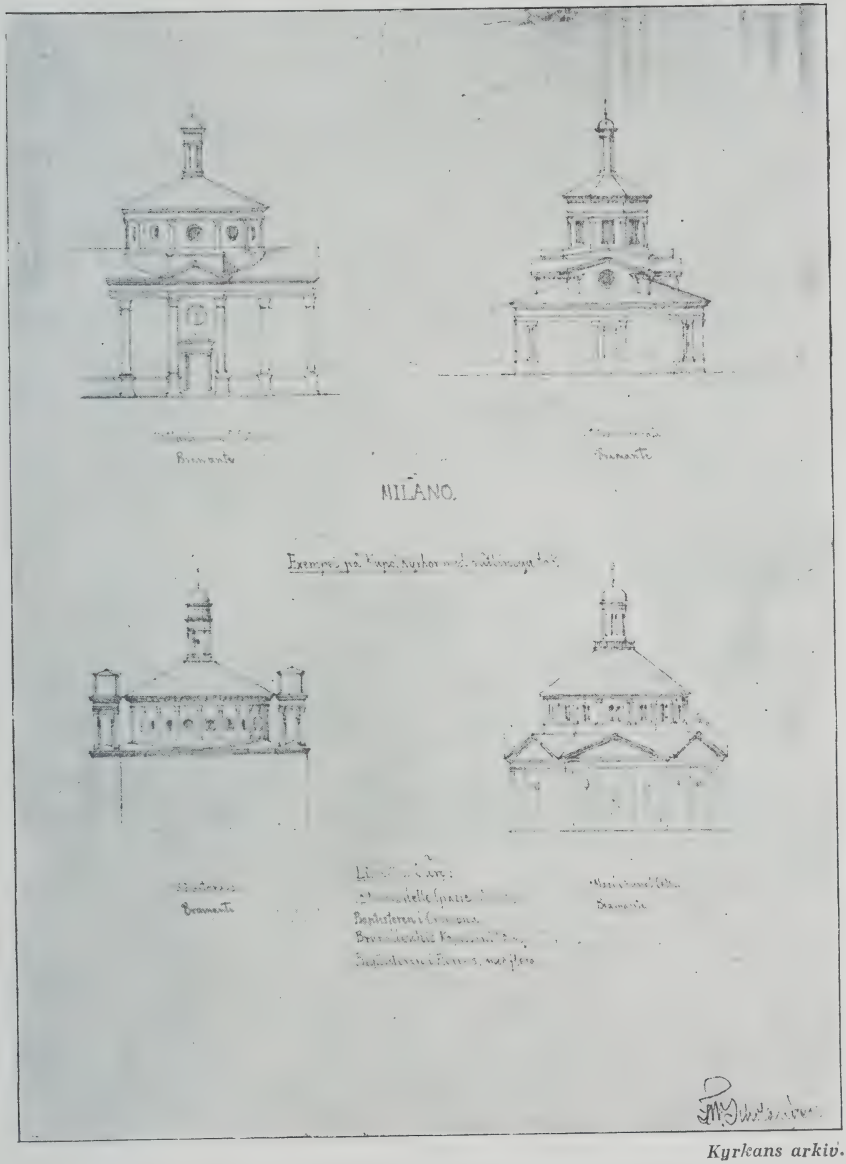

Kyrkans arkiv.

Fig. 125. Exempel på kupolkyrkor med rätliniga tak; ett blad teckningar av Scholander.

Beispiele von Kuppelkirchen mit Zeltdach; gez. von F. W. Scholander.

Foto. Almberg & Preinitz 1913.

Fig. 126. Altaruppsats efter ritning av Adelcrantz d. ä. 1737.
Altaraufsatz nach Entwurf von G. J. Adelcrantz (d. Ä.) 1737.
(Siehe Fig. 98, S. 171, das Innere gegen Osten 1914!)

D. Inredning och lösa inventarier.

ALTARE. Altaret (fig. 126), vartill två trappsteg av vit marmor leda, står intill östväggen, inbyggt mellan baserna till uppsatsens båda kolonnpar; H. 130 cm., B. 277 cm. Skiva och frontal äro av vit marmor. De på framsidan synliga stöden, två konsoler, samt mittfältets inramning och dekorering, lister, palmkvistar och lidandesemblem, äro gjutna i brons efter den ursprungliga altarbeklädnadens ornament. Den nuvarande altarbeklädnaden är från 1914, då den ursprungliga skivan jämte tillhörande frontal, båda

av trä, marmorerade i grågrönt, med de i ek skurna konsolerna och ornamenten, flyttades in i sakristian och byggdes upp under därvarande fönster. Träskulpturen på altaret (detalj fig. 127) och på altaruppsatsen (fig. 128, 129) är utförd av Petter Norberg[1] 1737—1738 efter G. J. Adelcrantz' (d. ä:s) ritning 1737[2] till altare och uppsats. Denna senare, helt av trä, består av tvenne par korintiska kolonner i grå-grön-brun marmorering, som uppbära en bruten fronton, varpå två vitmålade änglar knäböja, en på vardera sidan om en rund dageröppning i kyrkans östmur; öppningen inramas av förgyllda strålar och moln med änglahuvuden. På väggfältet mellan kolonnparen hänger en tavla (fig. 130), oljemålning på duk, H. 397 cm., B. 208 cm., signerad och daterad »G. Engelhard Schröder[3] pinxit 1738», med i ek skuren förgylld ram (detalj fig. 131). Tavlan är målad i mörka färger; den korsfäste blåaktig hudfärg, den knäböjande kvinnan stålgrå dräkt med gul mantel, den stående kvinnan himmelsblå mantel över karminröd dräkt, den manliga figuren synlig till hälften har gulbrun dräkt; bakgrundens figurer i grumliga färger; gråblå-brun himmel. — Dageröppningens målade glasfönster, duva, strålar, moln och änglahuvuden, utfördes 1892 av Hofglasmalerei F. X. Zettler i München.

ALTARUPPSATS.

ALTARTAVLA.

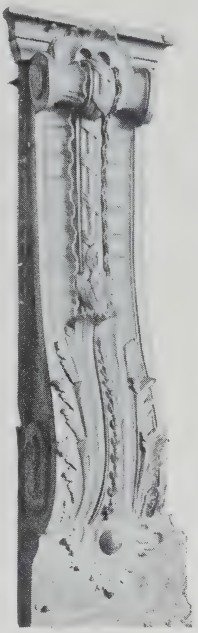

Foto. E. Lundmark.
Fig. 127. Detalj av altaruppsatsen.
Detail des Altaraufsatzes (siehe Fig. 126), in Eichenholtz von P. Norberg geschnitten.

Till kyrkans invigning 1737 uppfördes ett provisoriskt altare. Runt om på väggarna målades en »gardin». Ett år senare, i oktober 1738,[4]

[1] Ang. Norberg ovan s. 201, not 2.

[2] Prot. 1737, 23 april.

[3] Georg Engelhard Schröder, porträtt- och historiemålare; f. 1684, d. 1750. Schröder fick av församlingen gravplats i kyrkan, men efter hans död återköptes graven för 200 dlr kmt på änkans begäran, som behövde pengarna; Räk. 1750, verif. 396.

[4] Räk. 1739, verif. 389: »Förfärdigat en Altaretafla med Bilthuggeriarbete uppå till en summa Dr 550. —» 27 jan. 1739, Petter Norberg. — Uttrycket »Altaretafla» avser icke endast ramen kring Schröders målning utan även övrigt bildhuggeriarbete på uppsatsen såsom änglafigurerna. Jfr summan 550 dlr kmt med 250 dlr kmt, vilket senare belopp Norberg fick för bildhuggeriarbetet till orgelfasaden, vartill hörde bl. a. utförandet av två änglar. — I Norbergs bouppteckning 1746 upptas bl. a. »En altaremodell med figurer», värderad till 72 dlr kmt; förmodligen modellen till Hedvig Eleonora kyrkas uppsats.

Foto. Generalstab. lit. anst. 1914

Fig. 128. Skulptur på altaruppsatsen (jfr fig. 126).
Skulptur des Altaraufsatzes (siehe Fig. 126).

blev Norbergs arbete på uppsatsen färdigt, men denna ställdes ej genast upp i sin helhet i kyrkan, enär det provisoriska altarets grund ej tillät detta. 1747 ombyggdes altaret på ny stengrund av slottsbyggmästaren Georg Fröman,[1] och uppsatsen fullbordades med kolonnställning och änglar.[2]

Altaruppsatsen, i typisk barockstil, hör till den grupp uppsatser, som influerats av Andrea del Pozzos altare i Il Gesù, Rom, och som här i Sverige främst representeras av Burchard Prechts altaruppsats för Uppsala domkyrka (invigd 1731; nu i Gustav

[1] I Räk. 1747 finns en räkning, daterad 1 juni, på 8 : 24 dlr kmt till »Siu stycken karlar som burit Cherubimerna ifrån Staden till Kyrkian».

[2] Claessonska sterbhuset bidrog med 1000 dlr kmt till arbetets utförande (Prot. 1747, 31 nov.). — Jfr J. G. Hallman, A. O. Rösten Af Det Gyllene Altaret..., Sthlm [1747]; predikan vid invigningen av altaret allhelgonadagen 1747.

Foto. Generalstab. lit. anst. 1914.

Fig. 129. Skulptur utförd av Petter Norberg 1737—38 (jfr fig. 128).
Von Petter Norberg geschnitten 1737–38.

Vasa-kyrkan, Stockholm). Närmast lik Hedvig Eleonora kyrkas uppsats är den i Katarina kyrka, Stockholm, som också utförts efter ritning av G. J. Adelcrantz. I synnerhet en förslagsskiss från 1732 (B. St.) visar stor överensstämmelse, särskilt då beträffande de knäböjande änglarnas ställning. I Hedvig Eleonora kyrka har dock uppsatsen bättre komponerats in i arkitekturen än i Katarina.

Altartavlan har flera gånger restaurerats. 1792 blev den »uphjelpt och reparerad tillika med marmoreringen nerikring» av Johan Wilhelm Wångberg,[1] 1820 restaurerades den av Anders Lundmark, 1827 av E. Limnell, 1868 av Vilhelmina Lundmark, 1873 av C. G. V. Carleman; 1914—1915 överflyttades målningsytan på ny duk och renoverades av konservator C. W. Jansson.

[1] Räk. 1794, verif. 339.

Foto. Generalstab. lit. anst. 1915.

Fig. 130. Kristus på korset. Oljemålning av G. E. Schröder 1738.

Altarbild. Ölgemälde von G. E Schröder 1738.

Altarringen (jfr fig. 98, s. 171), vars platta, klädd med röd sammet, vilar på svarvade balusterdockor, inställda mellan fyra bredare mellanstycken, är av vit marmor. H. 90 cm. I mellan-

Foto. E. Lundmark 1914.

Fig. 131. Detalj av ramen kring altartavlan.
Detail des Aufsatzes von P. Norberg geschnitten.

styckena äro infällda rektangulära bronsplaketter, framställande de fyra evangelisternas symboler; plaketterna ha modellerats av artisten J. A. Vetterlund; 1914.

Till den första altarringen, 1737, som kläddes med rött kläde, skänkte svarvaren Johan Fried. Heidz »10 st. Pelare som står wid altaredörren». 1794 reparerades och målades altarringen: Balusterdockorna »som hvit marmor», sockel och platta »som grön marmor»; fotpallen grönmarmorerades; golvet framför altaret målades »som sten i rutor inlagdt, omgifvit med en vit fris». 1817 målades golvet vid altaret med brun färg och rutades; balusterdockorna målades i pärlfärg; den gröna marmoreringen vid altaret bättrades på. — 1821 förgylldes de »nedra afsatserna på de 4 Pelarne wid Altaret», d. v. s. baserna på altaruppsatsens fyra kolonner. — 1865 uppsattes den altarring, som borttogs 1914. Den bestod av schaggklädd platta på svarvade dockor, förenade med rundbågar (fig. 126, detalj fig. 132); av trä, vitmålad med förgyllning.

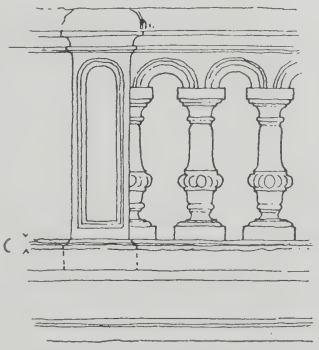

Rit. Westerberg 1914.

Fig. 132. Altarring 1865.
Altargitter 1865.

Till altaret hörde förmodligen de två krucifix och fyra andra skulpturer av alabaster, som skänktes till kyrkan 1736. Vid kyrkorådets sammanträde den 19 juli d. å. »opwistes de bilder af Alabast, som skiepz timmerman Holm i smala gränden gifwit,

PREDIKSTOL.

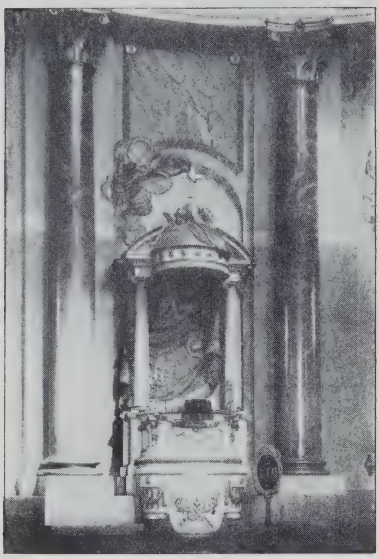

Foto. Almberg & Preinitz 1913.
Fig. 133. Predikstol enligt ritning av J. E. Rehn 1775.
Kanzel nach Entwurf von J. E. Rehn 1775.

som med hugnad ansåges, och skola förwaras uti lådor (tills stenkyrkan blivit färdig), 1. st. Crusefix af 5 quarter, 1 st. af 3 quarter, 4 andra bilder». De äro nu försvunna. 1830 fanns ännu kvar »Ett Crucifix af alabaster, till större delen förderfvadt».[1]

Predikstolen (fig. 133): En halvrund korg med fyllningar å utsidan, emblem av trä och gips — vädurshuvuden, lagens tavlor, bibeln, samt, å fundamentet, palmkvistar och symbolerna för tro, hopp och kärlek —; korskrönt kupolformigt ljudtak med änglahuvuden, upphängt i en bruten bågig fronton, som uppbäres av fyra släta kolonner med joniska kapitäl; från ljudtaket nedhänger ett i trä och gips arbetat draperi, som täcker väggytan bakom predikstolen; vitmarmorering och förgyllning; uppgången till predikstolen är från sakristian. Predikstolen är utförd efter teckning 1775 av J. E. Rehn; ett arbete i klassicistisk stil, i skissen väl anpassat efter kyrkans barockarkitektur men i utförandet avvikande från arkitektens plan: Predikstolen flyttades för långt in i kyrkan.

1775 uppdrogs åt snickaren Johan Niclas Eckstein att göra en ny predikstol. Början gjordes med trappan, som byggdes inuti sakristian, varifrån uppgången till den nya predikstolen skulle anordnas. Efter Ecksteins död 1776 åtog sig Carl Forssten 1777 snickeriarbetet. Först följande år, 1778, blev modellen (av trä och modelleringsmassa) färdig enligt Jean Erik Rehns[2] ännu bevarade skiss[3] (fig. 107, s. 211). »Modellen till Praedike Stolen Uti

[1] A. T. A., Inv. 1830.

[2] Ang. Rehn ovan s. 210, not. 1.

[3] K. B., Skön konst, byggn. — Enl. bil. till prot., dater. 21 dec. 1813, överlämnade arkitekten professor O. S. Tempelman »Original-Conceptet» till kyrkans predikstol till kyrkorådet. Ritningen hade han köpt från Masreliez' ateljé för c:a 20 rdlr för att bruka den »för Elevernes eftersyn»; ej i k:ans ägo; möjligen identisk med teckningen i K. B.

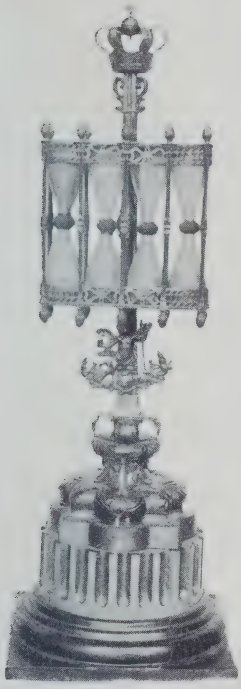

Foto. Almberg & Preinitz 1913.
Fig. 134. Timglas av silver.
Silberne Sanduhr. 1791.

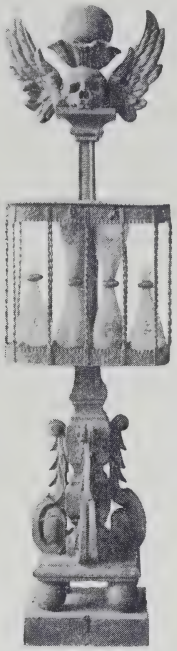

Foto. Almberg & Preinitz 1913.
Fig. 135. Timglas av trä.
Sanduhr aus Holz. 1737.

Ladugårds Lands-Kyrkian upsat 1778, I: E: Rehn. inv:» finns i kyrkoarkivet. H. 47,5 cm. Ornamenten utfördes av Adrien Masreliez[1] 1778—1779 för en summa av 1200 dlr kmt.[2] Angående färgen å predikstolen rådgjorde kyrkoherden med hovintendenten Rehn och bildhuggaren Sergel;[3] dessa föreslogo vit färg, marmorerad. Målningen och förgyllningen uppdrogs åt Lars Bolander[4] (1784—1786). Juldagen 1784 invigdes predikstolen.

Skissen till kyrkans första predikstol gjordes 1737 av Adelcrantz d. ä.[5] Om denna predikstols utseende meddelar inv. 1756: »Klädd med rödt kläde, uppe i taket en Duwa med Sohl, bak

[1] Jacques Adrien Masreliez, ornamentsbildhuggare, f. 1717, d. 1806.

[2] Räk. 1778, verif. 394, 394 1/2, 405; 1779 verif. 401.

[3] Prot. 1779, 28 juli.

[4] Lars Bolander, djur- och blomstermålare, dekorationsmålare vid k. teatern, d. 1795.

[5] Prot. 1737, 23 april.

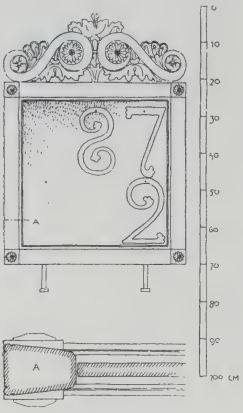

Rit. Westerberg.
Fig. 136. Nummertavla.
Tafel für die Gesangbuchnummern.
1822.

öfwer dörren en Sohl», den senare skänkt av Petter Norberg. Av räkenskaperna framgår, att predikstolstrappan och dörren till denna målades med grå färg till kyrkans invigning 1737. Trappan, som låg inne i kyrkan och till hinder för bänkarna, ändrades senare.

TIMGLAS. Timglaset (fig. 134) på predikstolen är av silver, delvis förgyllt. Det står på en träplint, ovanpå en avskuren jonisk kolonn. Ståndarens fot, i plan fyrpassliknande, är dekorerad med punsade akanthus- och andra bladmotiv; ståndaren krönes av kunglig krona, vars ring och byglar äro försedda med punsad ornering. Stället, som rymmer fyra glas, är sammansatt av gjutna delar med bandrosett-, blad- o. a. motiv. Under stället, på ståndaren, är fäst en svävande ängel, med lie och timglas, ovan en kartusch; gjutet arbete. Samtliga gjutna delar äro dåligt efterarbetade. Timglaset är enligt inskription »Gifwit Den 1 Januari 1792» av »L. S. G.» (»en fru Sjögren»[1]). Stämplar: Riksäpple[2] (= Upplands vapen) — tre kronor — I 2 (= 1791) — Yttraeus. H. 71,5 cm., »Wäger 218. Lod.» (enligt inskription).

Det timglas (fig. 135), som nu står i sakristian, skänktes av Petter Norberg till kyrkans invigning 1737, som också skurit detsamma. Ståndaren, av förgyllt och försilvrat trä- och gipsarbete, profilerad, stödes av fyra voluter och är intappad i träplatta på fyra kulfötter samt krönes av bevingad dödskalle och kula. Stället, för fyra glas, är av mässing. H. 100 cm. Ståndaren omförgylldes och omförsilvrades 1914, då också nya glas anskaffades i st. f. de söndriga.

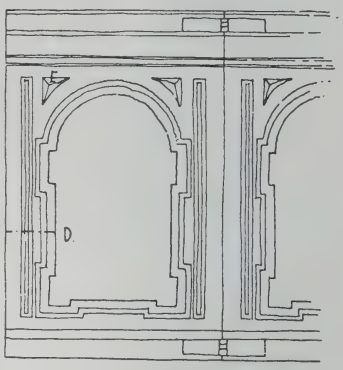

Rit. Westerberg.
Fig. 137. Bänkdörr från 1737, borttagen 1865.
Tür des früheren Gestühls, aus d. J. 1737.

NUMMERTAVLOR Utom de enklare, rektangulära nummertavlor, som äro uppsatta

[1] A. T. A., Inv. 1830.

[2] Looström, s. 92, uppger felaktigt S:t Erik.

Kyrkans arkiv.

Fig. 138. Förslag till orgelläktarefasadens dekorering av C. F. Adelcrantz 1762.
Entwurf einer Westempores des Architekten C. F. Adelcrantz (d. J.). 1762.

på skilda platser i kyrkan, finnas tvenne ovala nummertavlor, utförda 1865 av H. Nerpin[1], med snidade, förgyllda rokokoiserande ramar på svarvade, snidade ståndare, H. 88 + 100 cm., uppställda i omgången i öster, norr och söder om altaret; de båda sistnämnda nummertavlorna stodo till 1914 längre in i kyrkan, framför de båda östra pelarparen. Samtliga nummertavlor äro av trä.

1758 gjordes en nummertavla, »hwar på Psalmerna skola uptecknas som effter wanligheten upläsas i aftonbönstunderna». I sakristian förvaras nu den nummertavla (fig. 136), som 1822 anskaffades till orgelläktaren; den är av mahogny, med »stolpar af Jern», skulpterat överstycke, åtta rosetter på ramen, förgylld. H. 76 cm.

Bänkarna nere i kyrkan äro öppna (synliga å fig. 99, s. 173), målade i blågrönt med förgyllda, kransliknande ornament å gavlarna; utförda efter Gustaf Lindgrens ritning 1914. Bänkarna på läktarna äro enklare, likaledes öppna, målade i blå-grå marmorering. BÄNKAR.

Kyrkans första bänkinredning gjordes efter Adelcrantz d. ä:s

Kyrkans arkiv.

Fig. 139. Förslag till läktaredekorering av Lars Kingren 1762.
Entwurf des Bildhauers L. Kingren. 1762. (Siehe Fig. 138).

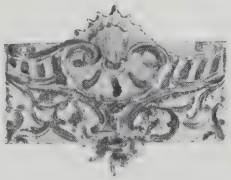

Kyrkans arkiv.

Fig. 140. Alternativ av Kingren (jfr fig. 139).
Alternative von Kingren (Siehe Fig. 139).

[1] Herman Nerpin, ornamentsbildhuggare, f. 1834, d. 1908.

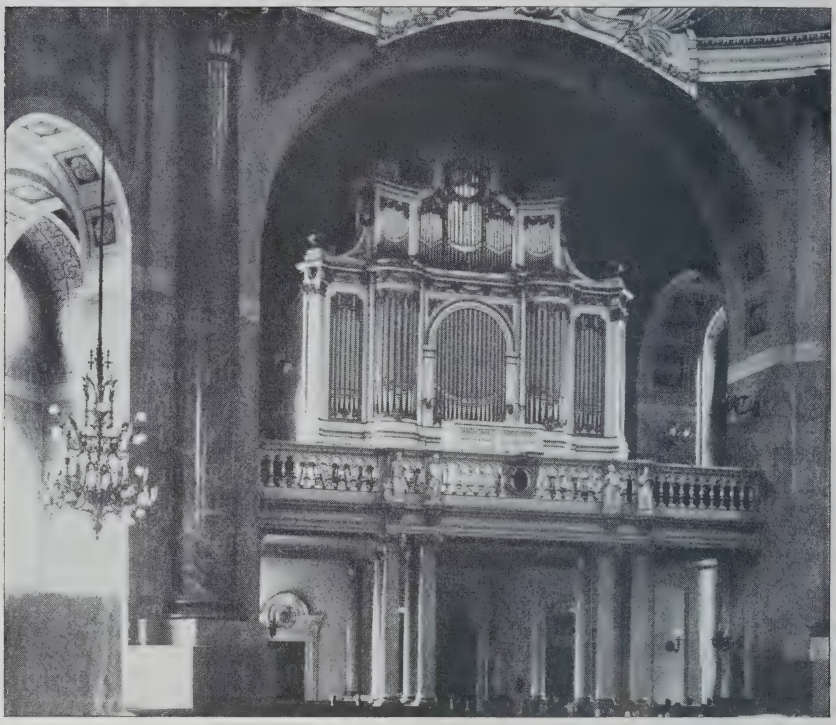

Foto. Almberg & Preinitz.

Fig. 141. Interiör mot väster 1913.
Das Innere gegen Westen 1913. (Siehe Fig. 99, S. 173, das Innere gegen Westen 1914!)

ritning.[1] Kontraktet med snickarna 1736 anger: »dörr (fig. 137), pelare, sittbräde, fram- och bakfyllning, arm- och bokbräde, knä- och fotpall». På läktarna ställdes en del bänkar från brädkyrkan. — 1760 omtalas »Siungarebäncken» i koret. — Bänkarna målades 1737 utvändigt med ljus kastanjefärg samt numrerades med vita siffror; invändigt voro bänkarna gråmålade. 1780 ommålades delvis i kyrkan: En bänk med brunt, en annan, »pastorens», med grått. 1792 målades bänkarna — troligtvis utvändigt — gråa, med ljus pärlfärg. 1808 köpte församlingen 50 bänkar, som tillhört Artillerikyrkan. 1821 gjordes 16 större och 2 mindre bänkar, vilka målades med »ljus oljefärg». 1892 ersattes de slutna bänkarna med öppna i förenklad barockstil, som målades i mahognybrunt; dessa bänkar slopades 1914.

LÄKTARE. Läktarna (pl. II) i norra, södra och västra korsarmarna upp-

[1] Prot. 1735, 30 juli.

bäras av joniska kolonner och pilastrar av trä (till 1914 utgjordes kolonnkärnorna av trästolpar, som detta år ersattes med järnbalkar), vitmarmorerade, med förgyllda baser och kapitäl. De vitmarmorerade bröstningarna på norra och södra läktarna äro uppdelade i trenne fält, med förgyllda, i trä skurna rankornament och symboler på helvit botten; orneringen är utförd av H. Nerpin 1865. Västra läktaren, på vilken orgelverket är uppställt, har bruten, bågig front (fig. 99, s. 173); bröstningens symmetriska rankornament, förgyllda, på vitmålad botten, uppdelad i fält, äro från 1914. På bröstlänningen stå fyra vitmålade trästatyer, H. 88 cm., evangelisterna Matteus, Markus, Lukas och Johannes; dessa äro skulpterade 1865 av H. Nerpin.

Foto. Almberg & Preinitz 1913.
Fig. 142. **Dopfunt** av kalksten. 1678.
Taufstein aus öländischem Kalkstein. 1678.

Ovanpå passagen mellan sakristian och torntrappan i östra muren anordnades 1914 en läktare, vilken huvudsakligen är avsedd för responsoriekörer och liknande.

1737 gjordes västra läktaren samt läktarna i norr och söder provisoriskt i ordning. Ovanför orgelläktaren fanns en mindre gråmålad läktare, som hade »utskurit pelarwärcke framman före».[1]

Adelcrantz d. y. inlämnade 1762 förslagsritning till ny bröstning på västra läktaren, säkerligen i överensstämmelse med det förslag till orgelfasad han tidigare gjort upp (ang. detta nedan). Adelcrantz' förslag till läktarefasadens dekorering synes fig. 138. Bildhuggaren Lars Kingren inlämnade ett par andra förslag till läk-

[1] Byggd av Henrik Möllers egna materialier, kallades den lilla läktaren vanligen »Hr Assistentens läcktare».

Foto. Almberg & Preinitz 1914.

Fig. 143. Dopskål av silver. 1685.
Silberne Taufschale. 1685.

tarens prydande (fig. 139, 140). Av kostnadsskäl gjordes emellertid bröstningen slät samt målades (1770) i ek och dekorerades med målade blomsterfestoner och förgyllda lister (jfr nedan, s. 248!). 1779 lovade K.M:t kyrkan sex pelare från slottsbyggnadsdirektionen; dessa skulle uppsättas, så att man skulle få se, om de passade (till orgelläktaren troligen). Adelcrantz hade nämligen lovat inkomma med förslagsritning till orgelläktarens ombyggnad.[1] 1790 målades läktaren med pärlfärg och förgylldes listerna på densamma. Året efter nygjordes de tio fristående kolonnerna och de sex pilastrarna under orgelläktaren samt oljefärgsmarmorerades och (baser och kapitäler) förgylldes; i övrigt vitlimmades under läktaren. 1865 ersattes den släta bröstningen å orgelläktaren med barriär — med rak fasad, något framflyttad; jfr föregående fasadplan, fig. 104, s. 207 —

[1] Prot. 1779, 28 juli; 1784, 16 april.

av svarvade, vitmålade och förgyllda, trädockor, förbundna med rundbågar (lika den altarring som uppsattes samma år); på konsoler på barriärens framsida ställdes de ovan nämnda fyra evangelistskulpturerna (fig. 141); barriären borttogs 1914 och ersattes med annan fasad samtidigt med att läktaren utvidgades inåt kyrkan; de fyra konsolerna uppsattes på olika ställen i kyrkan och användas nu till att ställa vattenkaraffiner och dricksglas på. De Nerpinska bilderna flyttades upp på bröstlänningen (fig. 99, s. 173).

Foto. Almberg & Preinitz 1914.
Fig. 144. Nattvardskalk av silver; foten från omkr. 1670, skålen från 1737.
Silberner Kelch 1670 und 1737.

1865 ersattes de konkava norra och södra läktarbröstningarna med dylika med rak plan, vilka, som nämnt, ornerades av H. Nerpin.

Ovan läktaren i norr, i den igenpanelade västra valvbågen, fanns till 1865 en mindre läktare med plats för endast ett par, i längdriktning norr—söder ställda bänkar; den igenmurade dörröppningen till denna syns i läktartrappans förlängning.

Orgelverket, bestående av 37 stämmor, är byggt 1866 (då 26 stämmor) av P. L. Åkerman och ombyggt av firman Åkerman & Lund 1908; fasaden (fig. 141), i huvudsak efter Adelcrantz ORGEL.

Foto. Almberg & Preinitz 1914.
Fig. 145. Vinkanna av silver. 1737.
Silberne Kanne. 1737.

Foto. Almberg & Preinitz 1914.
Fig. 146. Kanna av silver. 1777.
Silberne Kanne. 1777.

Foto. Almberg & Preinitz 1914.

Fig. 147. Oblatask av silver. 1685.
Silberner Hostienbehälter. 1685.

d. y:s ritning 1761—1762, är vitmålad med förgyllda girlander, kartuscher, masker, emblem, urnor med flammor och en krönande musicerande ängel.

1736—1737 uppsattes i kyrkan av orgelbyggaren Olof Hedlund ett orgelverk, som inköpts från Maria kyrka för 1000 dlr kmt. Hedlund ombestyrde icke blott nedtagning och uppsättning utan även »förbättrande och uthwidgande».[1] Efter ritning av Adelcrantz d. ä. gjorde Petter Norberg 1737 till fasaden »Åtskilliga Zirater och ornamenter med Twenne Englar och Bassuner i händerna».[2] Detta orgelverk (utan fasad) såldes 1760 till Medåkers kyrka, Västmanland, för 1200 dlr kmt. Nytt verk uppsattes av orgelbyggarna Jonas Gren och A. Petter Stråhle enligt kontrakt av 1760. Adelcrantz d. y. gjorde ritning till ny fasad 1761—1762. Enligt detta skulle delar från den förutvarande fasaden ånyo användas, troligen de framme vid läktarbarriären stående båda pedalverken (den ljusa rektangeln till vänster, nedtill, a å fig. 104, s. 207, med pedalverkets fasad ovanför). Mittpartiets, manualverkets, fasad ritades av Adelcrantz d. y. Fasadens bildhuggeriarbete utfördes av Lars Kingren 1764—1766, en del förgyllning av Adam Flodin, övrig förgyllning och målning av Lars Bolander 1770. Enligt räkningen har Bolander »Målat Des orgewärk som Ek samt Rehauserat öfversta Couppen med ägta gull — — —. Dito Bröst wärn Frammanföre berörde Läctare, med Ek färg, och målat blomster Festoner Rehauserat samt. listorne i kring Fyllningarne med ägta gull — — —.» 1865 förändrades fasaden något av Malmberg, då också ekfärgen övermålades med vit färg.

Den i B. St. förvarade originalritningen, daterad 1762, påminner mycket om Adelcrantz' förslag till

Foto. Gen. lit. anst. 1916.

Fig. 148. Sked av silver. Omkring 1690.
Löffel, Silber, um 1690.

[1] Räk. 1737, gåvofört., verif. 80—81.

[2] Jfr not. 4, s. 235!

Foto. Almberg & Preinitz 1914.

Fig. 149. Ljuskrona av kristall och mässing. 1700-talet.
Kronleuchter aus Kristall und Messing. 18. Jahrh.

orgelfasad för Adolf Fredriks kyrka, Stockholm (i Nat. M.). Adelcrantz' orgelfasad 1774 för Maria Magdalena kyrka, Stockholm, återgår på båda dessa nämnda förslag, Hedvig Eleonora och Adolf Fredriks kyrkors.

Dopfunten (fig. 142), av röd öländsk kalksten, H. 96 cm., står mellan de båda sydöstra pelarna. Foten och skålen äro åttasidiga, den senare liksom halsen dekorerad med växtmotiv i låg relief; de försänkta ytorna matta, övriga plan blankslipade. På en av skålens sidor finns följande inskription: »Erich Pehrson Psilander Brita Andersdotter Dühre Anno 1678». FUNT.

Funten hör till den grupp kalkstensfuntar, som Carl R. af Ugglas antager vara av östgötskt ursprung med traditioner från stenhuggarhyttorna vid Vadstena slottsbygge (1545—1620).[1] Säkert

[1] Carl R. af Ugglas, Två dopfuntar från 1600-talet (Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910, II, s. 45), funtarna i Grödinge och Bettna kyrkor i Södermanland; funten i Hedvig Eleonora kyrka, som är mycket lik den i Grödinge (från 1655), omnämnes ej i uppsatsen.

Foto. Generalst. lit. anst.

Fig. 150. Lampett av silver från 1711, »tillökt och förbättrad» 1737.
Wandleuchter aus Silber. 1711 und 1737.

är dock, att dylika funtar huggits även på orter närmare Stockholm, troligtvis också i själva staden av de talrika portalskulptörer, som arbetade i till staden infört material.

Årtiondena närmast före 1914 stod funten i ett hörn i kyrkan i närheten av norra ingången, där den tjänade som förvaringsplats för kvarglömda psalmböcker o. a. Som podium för den vanligen använda dopskålen, en av gjutet glas, brukades ett svartmålat bord av nattduksbordstyp. Vid sista restaureringen flyttades dopfunten fram till sin nuvarande plats men uppställdes så osäkert, att den vid kyrkans rengöring blev omkullstött och skadad, bl. a. bräcktes halsen av.

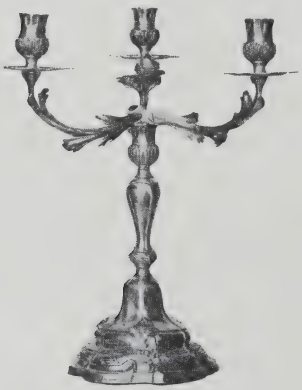

Foto. Generalst. lit. anst. 1914.

Fig. 151. Ljusstake av silver. 1773.
Silberner Leuchter. 1773.

Dopskål.

Dopskål av silver, delvis förgylld, (fig. 143) har i botten en (mycket nött) gjuten och ciselerad medaljong, framställande Jesu dop, samt på foten en krans drivna frukter och blad. På skålens utsida är graverat: »Diderich Ståhle[1], Ewa Liefländer Anno 1685». Inga stämplar. H. 10,5 cm.; Diam. 32,7 cm. Vikt 88 1/4 lod (enl. Inv. 1709).

[1] Kommissarien Didrik Ståhle.

Foto. Generalst. lit. anst. 1914.

Fig. 152. Detalj av antependium; italienskt arbete från 1600-talets början.

Detail eines Antependiums; italienische Applikationsarbeit auf Seide. Anfang d. 17. Jht.

Looström, s. 91: »Att döma af medaljongen är arbetet af P. Öhr».

Kalk av silver, förgylld (fig. 144); foten i åttpass, skaftet åttasidigt med rund knapp, ornerad med stjärn- och bladformiga bucklor, skålen slät, något vidare upptill. I botten graverat: »förbättrader A^{o} 1737. 74 1/2 lod» och (med yngre stil) »Wigt 810 gram». På skålen graverat med nutida skrivstil: »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka.» Stämplar på foten (på yttersta kanten, översidan): Krona (= Stockholms vapen) — N B (= *N*icolaus *B*reijman); stämplar på fotens undersida: I S — I S (= *J*ohan *S*tarin[1]); stämplar på skålen : a (= 1737) — S:t Erik (= Stockholm vapen) — I S och åldermansranka. H. 29,5 cm. — Patén hörande till kalken, av silver, förgylld, har på övre sidan nutida gravyr: »Tillhör Hedvig Eleonora NATTVARDSKÄRL.

[1] Johan Starin Anderson, guldsmed, f. omkr. 1698, d. 1755; Rå. A., Bouppt.

Foto. Generalst. lii. anst. 1914.

Fig. 153. Detalj ur antependium (jfr fig. 152).
Detail (siehe Fig. 152).

kyrka», på undre sidan: »Wigt 160 gram» samt stämplarna: a (= 1737) — S:t Erik — I S (= Johan Starin) och åldermansranka. Diam. 17,5 cm.

Som förut nämnts (ovan s. 163) upptas i Inv. 1671 en förgylld kalk med patén, vägande (enl. Inv. 1709) 54 lod, vilken kalk är identisk med den nyss beskrivna, som enligt stämplarna försågs med ny skål 1737 av Starin. Att kalken köptes ny 1671 eller året före, då brädkyrkan anlades, således ej lånades från Holmkyrkan på samma sätt som ett par andra föremål, därför talar en passus i armbössans inlaga till slottskansliet 1687 (ovan s. 187): »— — — den förgylte Silfwerkalken kiöpt — — — för desse Armbössepenningar — — —»; citatet i sitt sammanhang gör det klart, att det var för de pengar som lånts till brädkyrkan, och ej möjligen till Holmkyrkan, som kalken köptes. Av de ovan upptagna stämplarna på foten, krona — N B, båda förbisedda av Looström[1], kan då mamnstämpeln med sannolikhet tydas som Nicolaus Breijmans[2] signatur; kronan är ju Stockholms vapen.

Kalk av silver, förgylld; foten rund, godronerad, knappen med bucklor, på skålen kors, bok och palmkvistar i blankstickning. På foten graverat: »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka — Wäger 505 gram»; i botten: »118,60». Stämplar: C F C (= *C. F. C*arlman) — tre kronor — S:t Erik — F 6 (= 1884). H. 27,5 cm. — Patén

[1] Looström antager: »Kalken är i sitt ursprungliga skick från 1500-talet» (s. 90).

[2] Mästare 1670; Looström, s. 61.

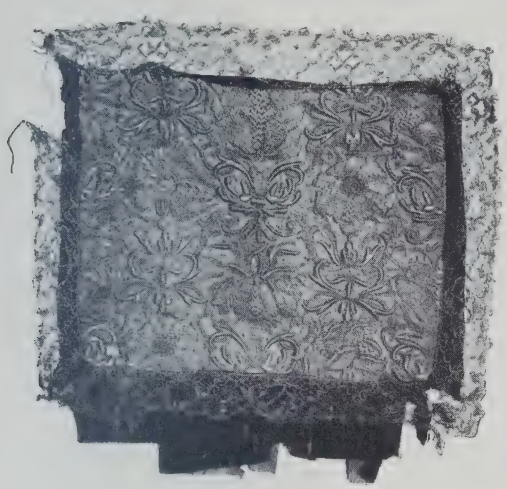

Foto. Almberg & Preinitz 1914.
Fig. 154. Bokdyna, silverbroderi. 1600-talet.
Buchkissen aus Seide, mit Silber. 17. Jht.

hörande till denna kalk, av silver, förgylld. På undersidan graverat: »Vikt 234 gram — 1894»; — på översidan: »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka». Stämplar: I. Sundström — tre kronor — S:t Erik — Q 6 (= 1894). Diam. 17,7 cm.

Kanna av silver förgylld (fig. 145); päronformig med handtag och pip, på rund fot, lock krönt av lamm med korsfana. Under pipen graverat inom uppstucken kartusch: »Denne Kanna är Hedwig Eleonorae Försambling till tiensts gifven af åtskillige Herrar Handlande, som frivilligst har tillsammanskutit, hvilkas Namn finnas i Den lista Handels Mannen hr: Petter Hultman, Assistenten hr: Henrich Möller tilstält och vid Kyrkans Protocoll af d. 15 Novbr inhäftadt är. Juhle-dagen åhr 1737 först brukad; väger 174 lood giord af hr Ioh. Starijn». I botten graverat: »Wigt 2250 gram». Stämplar: *a* (= 1737) — S:t Erik — I S (= Johan Starin). H. 46,5 cm.

Kanna lik den föregående, av silver, förgylld. I kartusch under pipen graverat: »Tillhör Hedvig Eleonoræ Kyrka i Stockholm 1865». I botten graverat: »Wigt 2350 gram — v. 551 ort». Stämplar: C. G. Hallberg — tre kronor — S:t Erik — L 5 (?; = 1865) — C G (?). H. 46,5 cm.

Kanna av silver (fig. 146); päronformig med handtag och pip, som räcker från kannans vidaste del och upp

Foto. Almberg & Preinitz 1914.
Fig. 155. Bokdyna, silverbroderi. 1600-talet.
Buchkissen aus Seide, mit Silber. 17. Jht.

Foto. Almberg & Preinitz 1914.
Fig. 156. Mässhake. 1913.
Messgewand aus Seide, mit Seide bestickt. 1913.

till den kannan avslutande girlandkanten, trenne bladliknande fötter, lock med blad-, blom- och fruktknippe, på kannan och på pipen drivna blad- och blomkvistar. I botten graverat: »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka» — »Wäger 1030 gram». Stämplar: T (?; = 1777) — S:t Erik — tre kronor — Ström[1]. H. 30 cm.

Oblatask av silver, invändigt och delvis utvändigt förgylld (fig. 147); rektangulär form med avskurna hörn. På framsidan ett grovt gjutet förgyllt krucifix fastnitat. Askens sockel och locket profilerade. På locket graverat: »Lars Balck[2] — Christina Hans Dotter Aº 1685» samt med nutida skrivstil: »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka. Wäger 350 gram». På bottensidan: »förbättrader Aº 1737 26 1/4 lod». Inga stämplar. H. 8,5 cm.

Sked av silver, förgylld (fig. 148), har på bladet graverat ett spegelmonogram C T S G inom palmkvistar med friherrlig (eller adlig?) krona över samt: »Wäger 25 gram». På skaftet stämplarna: Hand med krönt yxa (= Norrköping) — H R (= *H*enrik *R*eimers[3]) i sköld; graverat: »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka». Omkring 1690. L. 15,8 cm.

Sockenbudstyg av silver, förgyllt, enkel form med oproportionerligt stor, päronformad skaftknapp på kalken, två fullständiga satser, kalk, patén (med oblatbehållare) och vinflaska av glas. På kalkarnas skål i blankstickning lamm med korsfana och »Si Guds Lam Som Borttager Werldenes Synder» — »St. Hedvig Eleonora' Kyrckas år 1758». I botten stämplarna: ɾ (= 1758)

[1] A. Ström omnämnd för ett par arbeten från 1774 och 1782 av Erik Wennberg, Guldsmedsarbeten i Västernorrlands läns kyrkor (Utställningen af äldre kyrklig konst i Hernösand 1912, s. 161, 166).

[2] Bankkassör Lars Balck.

[3] Mästare 1683 eller strax efter; levde ännu 1706. Enligt benäget meddelande av dr G. Upmark.

Foto. Almberg & Preinitz 1914.

Fig. 157. Brudpallsöverdrag av sammet med guld- och silverbroderi. 1737.
Überzug eines Brautstuhles, aus Gold- und Silbergesticktem Samt. 1737.

— tre kronor — S:t Erik — N L (= *N*ils *L*und[1]) — åldermansranka. H. 13,5 cm.

Kyrkan upplyses artificiellt med elektriskt ljus och — som reserv — gasbelysning, som är inmonterat dels i fem kronor av mässing: En i vardera öppningen mellan kolonnerna i sydöst, sydväst och nordväst samt en över vardera läktaren i norr och söder, dels i tvenne ljusarmar av mässing i koravdelningen: en på södra och en på norra sidan, dels i ljusarmar av bronserad gjuten metall, som äro uppsatta på ett flertal platser i kyrkan. Innerkupolen belyses även av en elektrisk ljusramp med reflektorer, som är lagd på det framskjutande murpartiet under kupolfönstren. Altaret belyses av ljusramper med reflektorer; på altaret stå tre trearmade ljusstakar, som till 1914 voro apterade för elektriskt ljus; numera användas stearinljus i stakarna. På

BELYSNINGSARMATUR.

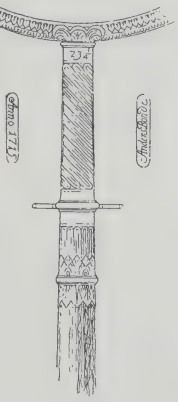

Rit. Westerberg 1914.

Fig. 158. Håvbeslag, silver. 1715.
Silberner Beschlag eines Klingelbeutels. 1715.

[1] Räk. 1758, verif. 571: Nils Lund. — Mästare 1747; Upmark 1904, s. 55.

Foto. Almberg & Preinitz.
Fig. 159. Kristus på korset. Oljemålning av Petter Lang. 1696.
Ölgemälde von Petter Lang. 1696.

Foto. Almberg & Preinitz.
Fig. 160. Kristi gravläggning. Troligen målad av Petter Lang.
Ölgemälde von Petter Lang (?). Um 1695.

predikstolen stå två trearmade stakar av bronserad gjuten metall, monterade för elektriskt ljus.

All den nuvarande armaturen är tillkommen i samband med ombyggnaden 1865—1868 och restaurationen 1892, ommonterad 1914. De gjutna stakarna i konstlöst rokokoiserande stil på altaret, på predikstolen samt väggarmarna runtom i kyrkan äro utförda efter ritningar av Herman Nerpin 1868. Innan mässingsstakkronorna samt väggarmarna i koret tillkommo 1892, funnos på kolonnparen trepipiga ljusarmar, lika de ännu kvarvarande Nerpinska (enl. foto. från 1880-talet i Sta. A.).

Ljuskrona. I kyrkorådets rum, Jungfrugatan 7 B, hänger en tiopipig ljuskrona av mässing med slipade glas (fig. 149). Enligt muntlig uppgift skänkt »för något tiotal år sedan». 1700-tals.

Lampett. Bland kyrkans silver finnes en trepipig lampett av silver, gjutet arbete (fig. 150); kartusch hållen av två putti, som stödja ljusarmarna; de tre pipornas manschetter med punsade renässansartade ornament; romersk barock i sin helhet. På kartuschplåten graverat: »Gifwen Af Öfwer Visiteurn Carl Bergman [o]ch des K. Hustru Magdalena Höök Aº 1711. Stor till wickten 63 lod. Sedermera igenom åtskillige Her. Handlandes Sammanskått tillökt och förbättrad Åhr 1737 med 154 lod ut in protocollo». På baksidan av kartuschen åldermansranka och in-

Foto. Generalst. lit. anst. 1916.

Fig. 161. Porträtt av Hedvig Eleonora målat av D. K. Ehrenstrahl. Omkring 1680.
Königin Hedvig Eleonora. Ölgemälde von D. K. Ehrenstrahl. Um 1680.

skription (nutida): »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka», »Wäger med skrufven 2050 gram». Stämplar: a (= 1737) — S:t Erik — I S (= *J*ohan *S*tarin). H. 31 cm. B. 50,5 cm.

I sakristian förvaras en trepipig ljusstake av silver (fig. 151); på foten drivna och ciselerade girlander samt blom- och bladmotiv; armarna i form av akantusblad; piporna ha form av blomkalkar. På foten graverat: »36 $\frac{5}{8}$», »Tillhör Hedvig Eleonora kyrka — Wäger 1320 gram». Stämplar på foten: P (=1773) — tre kronor — S:t Erik — ÅKERMAN; på andra delar av staken upprepas stämplarna men med guldsmedens initialstämpel P E Å (= *P. E. Å*kerman[1]). På det löstagbara armpartiet finns dessutom graverat: »63 $\frac{7}{8}$». H. 36,5 cm. LJUSSTAKE.

Looström, s. 92: »Svenskt arbete 1773. Lika med de av I. Ronander gjorda stakarna i Klara kyrka».

[1] Petter E. Åkerman, mästare 1754; Upmark 1904, s. 62.

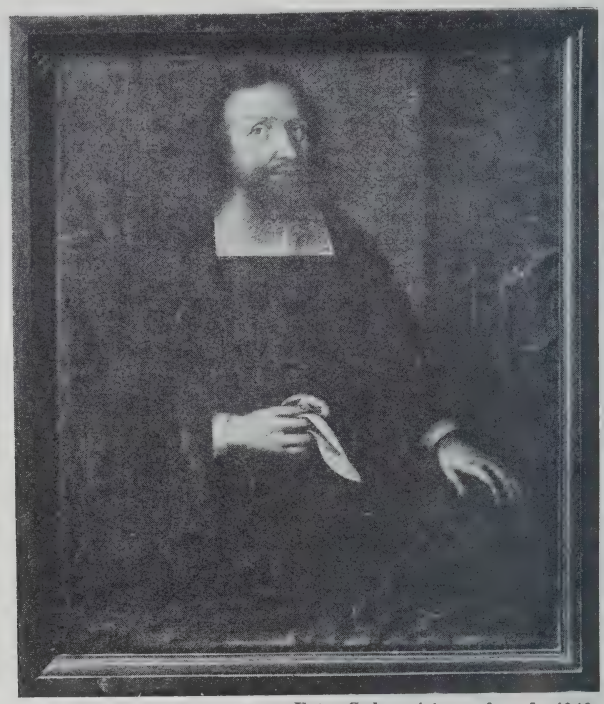

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 162. Porträtt av Johan Acrelius målat av Petter Lang. 1684.
Johan Acrelius. Ölgemälde von Petter Lang. 1684.

Utom detta har kyrkan ägt ett flertal mycket värdefulla ljuskronor och andra belysningsföremål. Så gott som all belysningsattiralj, som förtecknas i brädkyrkans Inv. 1716 (ovan s. 166—167), fanns i behåll 1737 och flyttades då över till stenkyrkan. Kronorna hängdes upp på följande sätt, enl. Inv. 1740: I koret en 30-pipig krona (fig. 97, s. 165), på norra läktaren en 16-pipig (gjord av Erik Näsman 1737), på orgelläktaren en 18-pipig, på södra läktaren en 16-pipig (gjord av Erik Näsman 1737), under norra läktaren en 6-pipig, under orgelläktaren en 6-pipig, under södra läktaren en 6-pipig. På altaret ställdes en 10-pipig stake, på vardera sidan om altaret en 1-pipig stake; på murpelarna och på läktarna armar och lampetter som funnits i brädkyrkan samt nytillkomna, t. ex. två ljusarmar gjorda av Erik Näsman och en trepipig lampett gjord av J. Norling, båda av mässing från 1737 samt två ljusplåtar skänkta 1739 av styckgjutaren Gert Meyer. 1771 köptes en 8-pipig ljusstake av malm (för 550 dlr kmt).

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 163. Porträtt av Jonas Gravander målat av Petter Lang. Omkring 1694.

Jonas Gravander. Ölgemälde von Petter Lang. Um 1694.

I Octavia Carléns beskrivning av kyrkan och dess inredning 1864, således året innan de av Malmberg ledda genomgripande förändringarna vidtogo, funnos i kyrkan »sju vackra messingsljuskronor». »Årtalet 1673 står på den största» (jfr ovan s. 165 och fig. 97). I dåvarande kyrksal, det nuvarande arkivrummet ovan sakristian, fanns ock »en stor, vacker, antik ljuskrona af glas»,[1] denna senare skänkt 1818, då den hängdes upp framför orgelläktaren.[2]

I anslutning till Nerpins, av kyrkorådet infordrade utlåtande försåldes tyvärr dessa ljusredskap — jämte andra inventarier,

[1] Oct. Carlén, Stockholms kyrkor, Sthlm 1864, s. 251.

[2] Räk. 1818.

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 164. Porträtt av Abraham Alcinius målat av Petter Lang. 1694.
Abraham Alcinius. Ölgemälde von Petter Lang. 1694.

bänkdörrar etc. — 1871.[1] Malmberg hade vid restaureringen av kyrkan nedtagit den ursprungliga armaturen och låtit Nerpin, som

[1] På anmodan av kyrkorådet besiktigade Herman Nerpin »de från Hedvig Eleonora Kyrka nedtagne och i vinden å Skolhuset vid Riddaregatan N:o förvarade Ljuskronor, Väggarmar, Ljusstakar samt 2:ne större armkandelabrar, allt af messing, för utlåtande huruvida någon af dessa articklar egde något egentligt konstvärde och af denna anledning kunde förtjena att för framtiden förvaras. Och får jag efter tagen kännedom och granskning af dessa effekter afgifva det utlåtandet att jag ej funnit ofvannämnde articklar ega något sådant konstvärde som skulle gagna att förvaras till minne eller mönster för den tids konstverk då dessa pjeser blifvit verkställda. Stockholm den 29 September 1870»; bil. t. Prot. 1870, 24 okt. 27 dec. 1870 beslöts i kyrkorådet, att metallkronorna skulle försäljas till minst 1 rdlr skålp.; glaskronan för minst 25 rdlr; vidare beslöts, att de glaskronor, som för tillfället förvarades i skolhuset å Djurgården, skulle flyttas till den övriga för realisation ordnade samlingen.

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 165. Porträtt av Georg Wahlberg målat av M. Mytens d. ä. eller hans skola. Omkring 1715.

Georg Wahlberg. Ölgemälde von Martin Mytens d. Ä. oder seiner Schule. Um 1715.

ovan nämnts, komponera de ännu bevarade gjutna väggarmarna och altarstakarna.

Inv. 1716 upptar »1 st. Altarkläde af hwitt atlask sytt af Pärlstickararbete» samt »1 st. Dito af samma slag med gullgasie omkring till disken», vilka anskaffades 1715 för skänkta medel (jfr ovan s. 168). Enl. Räk.[1] köptes »Sjelfwa tyget bestående af 2ne wåder som sönderkliptes och jämkades både till altaret och disken», ävenså »20 ¾ all. grönt Franskt lärfft», »gröna band», »guldspetzar», »silke och tråd». Både antependiet, »altarklädet», och diskklädet tillvaratogos vid inventariseringen för detta arbete (i januari 1913), ehuru illa medfarna. Materialet är vit sidenatlas med färgrikt applikationsbroderi av siden, guld- och silketråd i

Textilier.

[1] 1715, verif. 62—64.

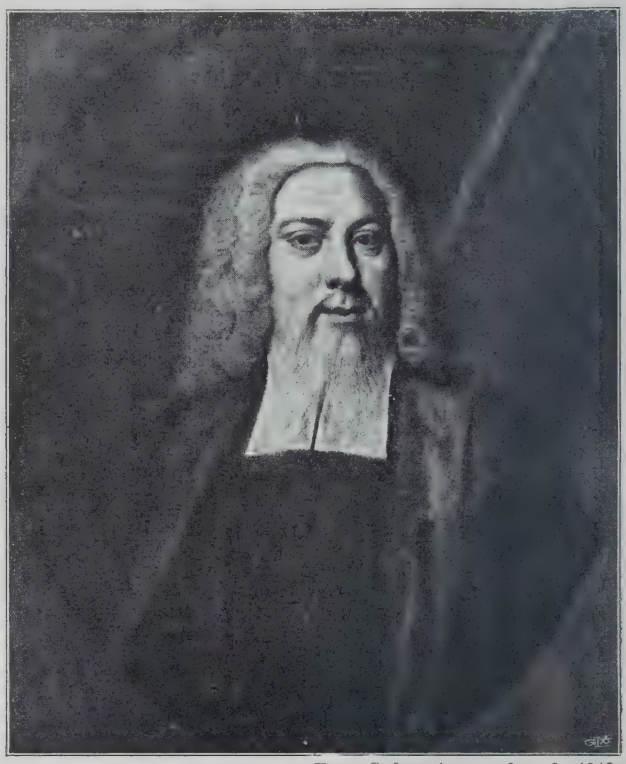

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913

Fig. 166. Porträtt av Johan Holm målat av Johan Joachim Streng. 1729.

Johan Holm. Ölgemälde von J. J. Streng. 1729.

storblommigt, bladrikt grenverksmönster uppstigande ur tvenne vaser, i grenverket papegojor. Antependiet (fig. 152) H. 90 cm., B. 160 cm., var hopsytt av två stycken, diskklädet (fig. 153), H. 54 cm., L. 455 cm., av fem; diskklädets ena långsida och ena kortsida voro kantade med 1,5 cm. bred knypplad guldtrådsspets; utefter ena långsidan funnos hällor för klädets upphängning; både antependiet och diskklädet fodrade med grönt lärft. 1914 fick föreningen Pietas i uppdrag att konservera de båda textilierna, vilka av fröken Agnes Branting bestämdes som typiskt italienskt arbete från 1600-talets början, sannolikt avsett till sängtapeter. Efter riksantikvariens hörande sprättades de olika styckena isär och hopfogades i ursprunglig ordning. Den ena tapeten: H. 189 cm., B. 112 cm.; den andra samma mått. Nedtill felas dock mindre

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 167. Porträtt av Mikael Hermonius målat av J. J. Streng. 1729.
Mikael Hermonius. Ölgemälde von J. J. Streng. 1729.

stycken i båda tapeterna. Dessutom finnes ett stycke, som ej kunnat inpassas: H. 54 cm., B. 77 cm.

Antependium av svart siden, slätt, invävt med guld, utan ornering. Foder svart lärft. H. 85 cm., B. 258 cm.

Antependium av svart kläde med applikation och silkesbrodyr, utfört av Handarbetets vänner, Stockholm, 1893.

Bokdyna av vitt siden med reliefbroderi av silvertråd och paljetter, kantad med 5 cm. bred knypplad silvertrådsspets (fig. 154); stoppningen borta; rester av undersidan visa, att denna varit av grön sammet utan brodyr. 35 × 44 cm. Material till denna dyna inköptes 1715 (jfr ovan s. 168): »1 st. hwitt atlask med uphögt arbete borderat», »1 all. grönt sammet», »1½ al. Canfacs», »guldgaloner och Crepiner».[1] 1600-talsarbete.

[1] Räk. 1715, 62—64.

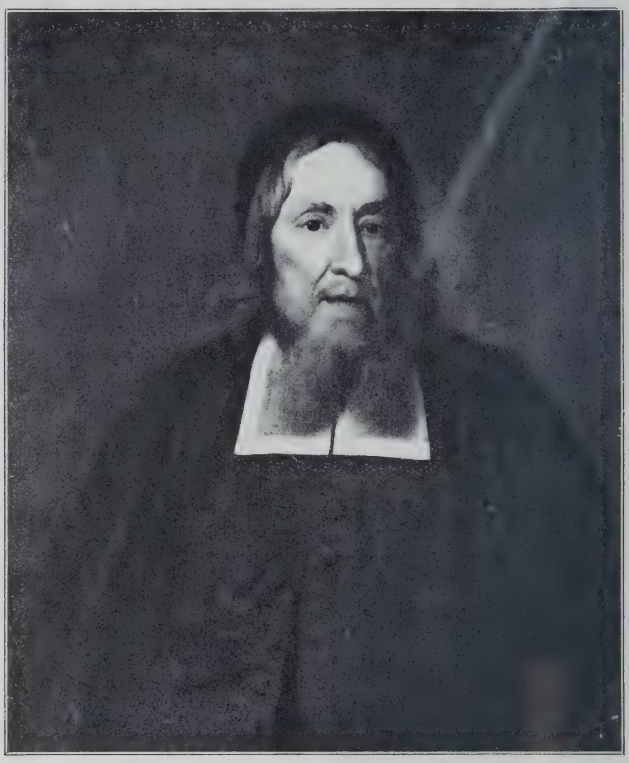

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig 168. Porträtt av Olof Hökerstedt målat av J. J. Streng. 1745.
Olof Hökerstedt. Ölgemälde von J. J. Streng. 1745.

Bokdyna av ljusblått siden med reliefbroderi av silvertråd, kantad med bård av blått siden överlagd med 2 cm. bred silvertrådsspets, däromkring en 1,5 cm. bred silvergalon; två (ursprungligen fyra) tofsar av silvertråd i hörnen (fig. 155); undersidan av samma slags siden utan brodyr men med bokstäver och siffror lagda av 0,3 cm. bred platt uddig silverträns: »HACLAC ANNO 1737» (*H.* Ankar *C*rantz och *L.* Ankar *C*rantz). 44 × 34 cm. Översidan 1600-talsarbete.

Bokdyna av vit sidenatlas med silver och silkestrådsbrodyr, blommotiv, kantad med 2 cm. bred knypplad silvertrådsspets; undersidan, lika tyg, delad i tre fält av två silvertrådsspetsar, ytterfälten med silvertrådsbrodyr. 33 × 21 cm. 1700-talet.

Bokdyna av röd (nu bleknad) sammet med törnkransbehängt kors på Golgata-kulle av guldgalon och träns, kantad med 3,5

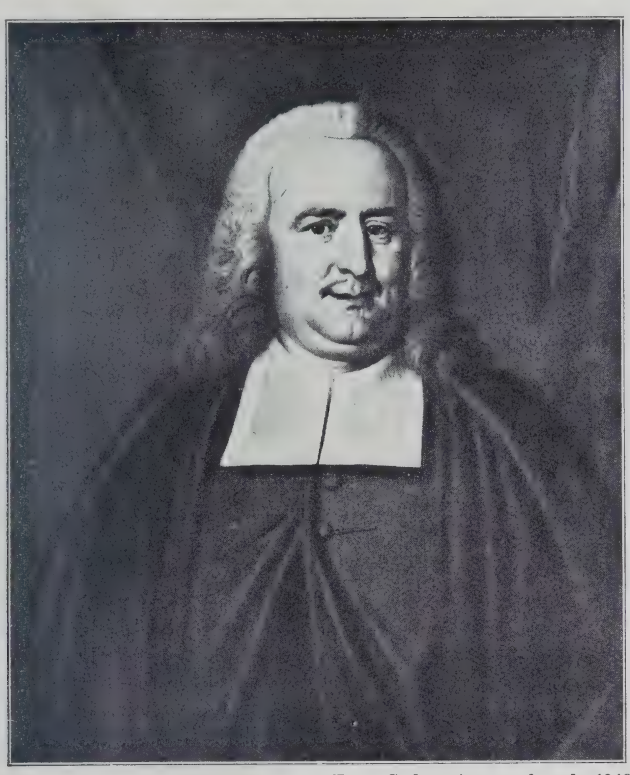

Foto. Cederquists graf. a. b 1913.

Fig. 169. Porträtt av Johan Gustaf Hallman målat av J. J. Streng. Omkring 1745.
Johan Gustaf Hallman. Ölgemälde von J. J. Streng. Um 1745.

cm. bred frans; undersidan av svart sammet med bok, kors, ankare och palmkvist i guldtrådsbrodyr. 46 × 35 cm. Översidan 1700-talet, undersidan troligen 1800-talet.

Bokdyna av svart (nu bleknad) sammet med kors och silvergaloner, kantad med 4 cm. bred frans av guldtråd; undersidan av röd plysch med I H S och kors ovan korslagda kvistar i guldtrådsbrodyr. 48 × 36 cm. 1700-talets senare del.

Bokdyna av purpurfärgad sammet med kors av guldgalon och guldtråd, kantad med 4,5 cm. bred guldtrådsfrans; undersidan svart sammet med I H S, kors och törnekrans av guldtråd och paljetter. 47 × 37 cm. 1800-talet.

Bokdynor, 2 st., av purpurfärgad sammet med gult silkesbroderi; runt kanten 1,3 cm. bred guldgalon, i hörnen tofsar. 48 × 35 cm. Utförda av Handarbetets vänner på 1890-talet.

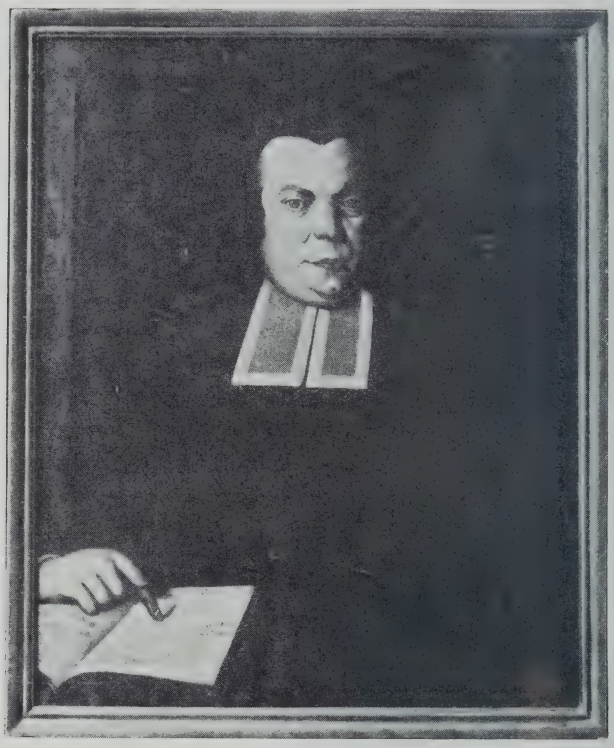

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 170. Porträtt av Peter Murbeck målat omkr. 1760.
Peter Murbeck. Ölgemälde um 1760.

Kalkkläde av guld- och silverbrokad med guldtrådsfrans. 61 × 51 cm. 1600-talsvävnad.

Kalkkläde av sidenbrokad, i mitten krans av silvergalon, i kanten silvertrådsfrans. 55 × 53 cm. Detta jämte föregående kalkkläde torde vara två av de trenne kläden, som gåvos av handelsmannen Arvid Arvidsson 1737.[1]

Kalkkläde av vit sidenatlas med i olikfärgat silke broderade blomkvistar, sparsamt strödda över ytan; knypplad guldtrådsspets runtom; hörntofsar. 50 × 47 cm. Förmodligen identiskt med det kalkkläde som Maria Sundenia sydde 1715 av det siden, som inköptes detta år samtidigt med sängtapeterna till antependium och diskkläde och broderiet till bokdyna.[2]

[1] Prot. 1737, 17 aug.
[2] Räk. 1715, verif. 36.

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 171. Porträtt av Anders Carl Ruthström målat av Anders Eklund. Omkring 1775.
Anders Carl Ruthström. Ölgemälde von Anders Eklund. Um 1775.

Kalkkläde av violett silkessammet, som ursprungligen haft det broderi som nu finnes på efterföljande kalkkläde; fransen bortsprättad. 47 × 47 cm. 1700-talet.

Kalkkläde av röd sidenatlas med i mitten guldtrådsbrodyr, sol med Jahve i hebreisk skrift (jfr föregående kläde); guldtrådsfrans. 49 × 46 cm. 1800-talets senare hälft.

Kalkkläde av svart silkessammet med silverbroderi i mitten och i hörnen; silverfrans. Förfärdigat 1866 av Margit Mellström.

Kalkkläde av röd sidenatlas med gult silkesbroderi I H S, kors, gloria och bladornament. 40 × 40 cm. Utfört av Handarbetets vänner på 1890-talet.

Mässhakar, 4 av röd sammet med guldbroderier och -galoner, därav 1 från 1837, 2 från 1884(?), 1 omsydd 1884 (ursprungligen från 1780?).

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 172. Porträtt av Johan Stenbeck målat av Anders Eklund. 1774.
Johan Stenbeck. Ölgemälde von Anders Eklund. 1774.

Mässhakar, 3 av svart sammet med silverbroderier och -galoner; 2 av dem broderade 1859 av Charlotte W. Ohlsson.

Mässhakar, 2 av fasonerat cremefärgat siden med brodyr i silke (fig. 156); 1300-talssnitt; sydda av ateljé Licium 1913.

Mässhakar, 2 violetta och 1 grön av fasonerat siden med silkes- (de förra) och guld- (den senare) brodyr; anskaffade 1914—1915.

Brudpallsöverdrag av purpurfärgad sammet med på sitsen applicerade tvenne adliga ätten Sparres vapen i reliefbroderi av guld, silver och olikfärgat silke på vit sidenatlas, på sidofälten applikation i guld och runtom nedtill en knypplad bård med adliga kronor i motivet (fig. 157). Pallen eller bänken har varit: H. 45, L. 100, B. 50 cm.

»Palltäcket», som det också kallas, gavs till kyrkan 1737 av

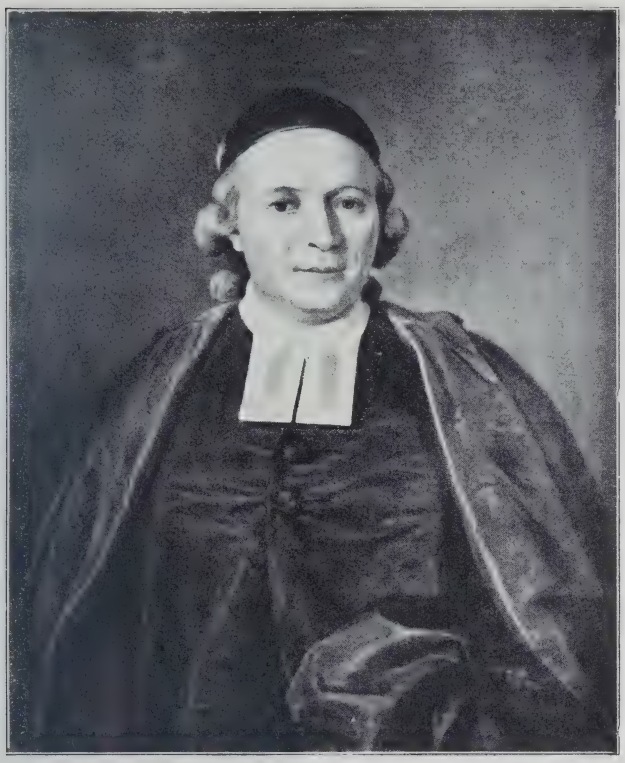

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913

Fig. 173. Porträtt av Olof Eneroth målat av E. M. Pasch. 1791.
Olof Eneroth. Ölgemälde von E. M. Pasch. 1791.

grevinnan Sofia Sparre[1] tillsammans med bl. a. »1 altarkläde af röd sammet och vit atlas med det grevliga vapnet och guldgaloner». Palltäcket uppges vara »af röd sammet och guldgaloner»; om vapnen nämnes i gåvoförteckningen eller i inventarierna intet. Då reliefbroderierna på sitspartiet på ovan beskrivna överdrag synbarligen sytts på detta först sedan sammeten på det stället nötts ut, är det mycket sannolikt, att de nu på överdraget befintliga på vit atlas broderade vapnen ursprungligen tillhört det omnämnda altarklädet, antependiet, som ju var försett med vapen. — 1780 o. a. år finns i Räk. inkomstposter à 16 skilling specie »för brudtäckets uthyrande». 1914 konserverades överdraget av föreningen Pietas.

Håvar, 2 st., klädda med svart sammet med silvergaloner

[1] Prot. 1737, 15 aug.

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 174. Porträtt av Bengt Jungblad målat av Per Krafft d. y. 1824.
Bengt Jungblad. Ölgemälde von Per Krafft d. J. 1824.

och -frans; brunt, svarvat träskaft med försilvrat mässingsbeslag med klocka; på beslaget graverat: »I. C. H. S. H.»; den ena håven i kyrkan, den andra sedan 1877 i N. M.

Håv klädd med svart sammet med silvergaloner, -frans och -tofs; svart, svarvat träskaft med försilvrat mässingsbeslag med två ringar för klockor; en klocka borta. — Troligen från 1712, sedermera omklädd.

Håvar, 2 st., klädda med röd sammet med guld- och silkesgaloner, -frans och -tofs; svarvat träskaft med silverbeslag med två ringar för klockor; på beslaget graverat: »Anno 1715 — 23 $\frac{1}{4}$ [lod] — Anders Bonde» (fig. 158); inga stämplar; den ena håven i kyrkan, den andra sedan 1877 i N. M.

Håv klädd med röd sammet med silvergaloner, -frans och -tofs; rödmålat, svarvat träskaft med förgyllt mässingsbeslag med en klocka.

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 175. Porträtt av Lars Petter Widing målat av Anton Ulrik Berndes. 1827.
Lars Petter Widing. Ölgemälde von A. U. Berndes 1827.

Håvar, 2 st., »virkade på röd sammet med vitt och guld samt silverbeslag och klockor», skänktes 1737 av grevinnan Sofia Sparre; borta.

Kyrkvaktarrock syddes 1822.

»Sångskolans» gossar hade svarta kappor, 1824 syddes 12 st.; 1828 reparerades 4 st. »Liksångs Kappor».

I sakristians förrum hänger en tavla, olja på duk, som återger G. J. Adelcrantz' förslag 1724 till tornöverbyggnad (fig. 101, s. 193). H. 130 cm. B. 86 cm. Svart listram från 1914. TAVLOR.

På väggarna i omgången hänga följande tavlor, samtliga oljemålningar på duk:

1. Kristus på korset med Maria och Johannes (fig. 159). In-

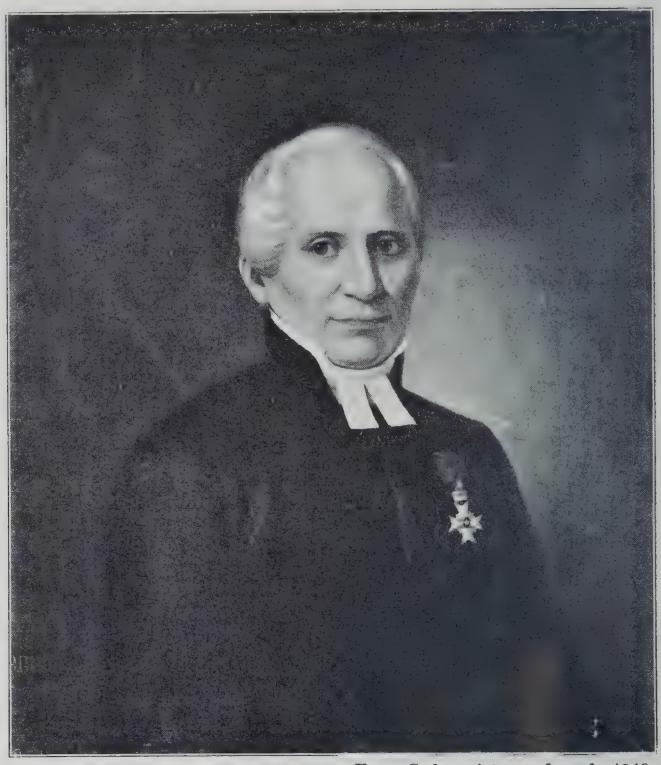

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 176. Porträtt av Mårten Christofer Bergvall målat av Erik Wahlbergson. 1864.
Mårten Christofer Bergvall. Ölgemälde von Erik Wahlbergson. 1864.

skription på en sten vid korsets fot: »H. G. A. D. — Aº 1696 — Petter Langh[1] Fecit». H. 133 cm. B. 108 cm.

2. Kristus gisslas. Osignerad, troligen utförd av Petter Lang; kompositionen återgår på Albrecht Dürers »Gisslandet» i passionsserierna. H. 137 cm. B. 111 cm. Dessa båda tavlor äro förmodligen identiska med de två, som enl. 1716 års Inv. skänktes av Iochim Lang (fader till Petter Lang).

3. Kristi gravläggning (fig. 160). Enl. Inv. 1716 skänkt av räntmästaren Hullings änka. Troligen målad av Petter Lang. H. 68 cm. B. 53 cm.

4. Kristus lider i Getsemane. Osignerad; grovt hantverksalster efter Albrecht Dürers träsnitt med samma motiv i den s. k.

[1] Petter Lang, porträtt- och figurmålare, d. 1697; Rå. A., Bouppt.

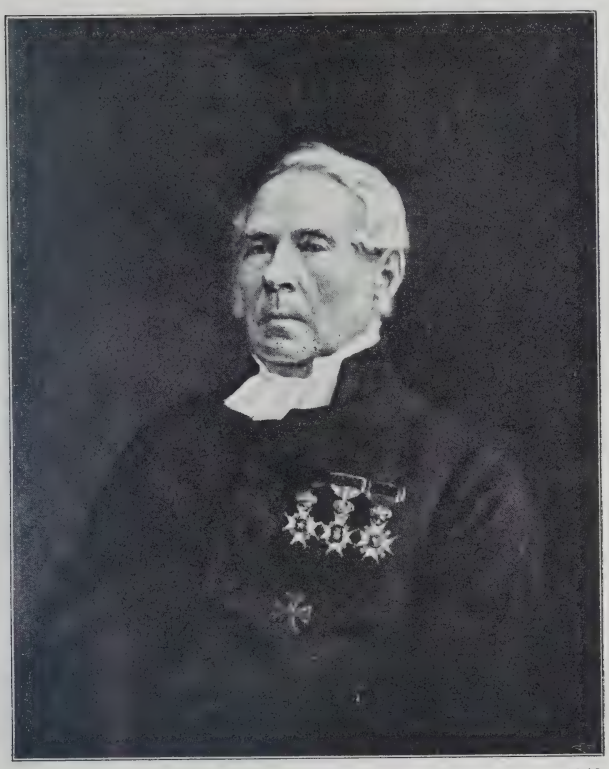

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 177. Porträtt av Per Lindsten målat av Emerik Stenberg. Omkring 1905.

Per Lindsten. Ölgemälde von Emerik Stenberg. Um 1905.

stora träsnittspassionen. Enl. inskription på baksidan skänkt 1704 av konstapeln Hans Bens änka. H. 95 cm. B. 71 cm.

5. Kristus inför Pilatus (femton helfigurer). Nedtill ett bibelspråk, Joh. ev. 18 kap. 29 v., och: »And. Grawander Dedit Fecit Ao. 1708». Enl. prot. 1708 och Inv. 1716 skänkt av löjtnanten, kofferdikaptenen Anders Gravander. H. 148 cm. B. 222 cm.

6. Kopparormen. Troligen utförd av Anders Dahl 1708.[1] Enl. Inv. 1716 skänkt av skepparen Per Bengtsson. H. 190 cm. B. 109 cm.

7. Isak offras. Troligen målad av Anders Dahl. Enl. Inv. 1716 skänkt av kyrkoherden Alcinius. H. 128 cm. B. 108 cm.

8. Syndafallet. Adam och Eva vid kunskapens träd och t. v.

[1] Prot. 1706, 3 juni och senare tillägg.

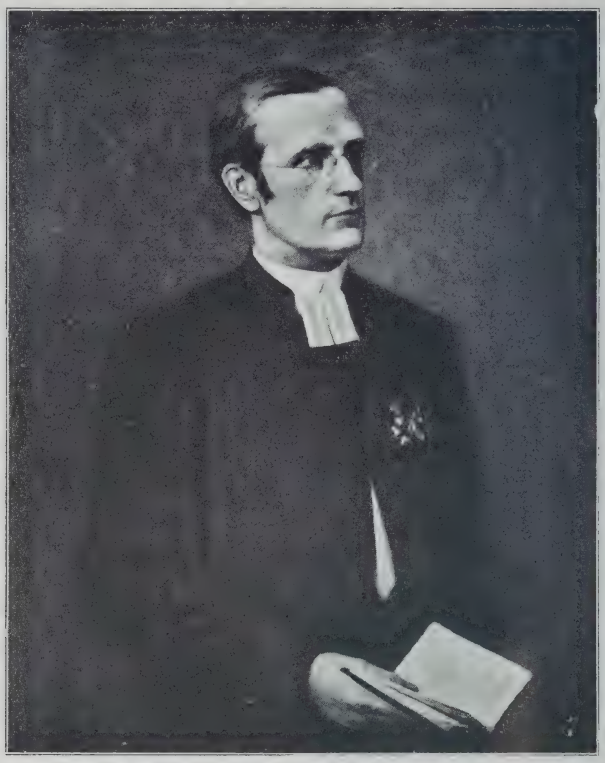

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 178. Porträtt av Ernst Julius Östrand målat av Hildegard Norberg. 1889.
Ernst Julius Östrand. Ölgemälde von Hildegard Norberg. 1889.

Adam och Eva fördrivas ur Paradiset. Omkr. 1700. H. 82 cm. B. 112 cm.

9. Syndafallet, allegori. Adam och Eva inför Gud Fader och Sonen samt fyra kvinnliga figurer: Misericordia, Pax, Justitia och Veritas. I hörnen bibliska scener. H. 78 cm. B. 110 cm.

Samtliga dessa tavlor renoverades 1914 av konservator C. W. Jansson j:or och försågos med svarta listramar.

Tavlorna 1 och 2 hängde till 1914 i arkivrummet och hade då guldlistramar. Tavlorna 3—9, samt en mycket förstörd målning, Kristus på korset jämte de båda rövarna, H. 108 cm. B. 138 cm., vilken ej renoverats, lågo till inventariseringen 1913 i en skrubb i slutet på östra trappan till norra läktaren.

En tavla, Kristi korsfästelse, »3 ½ aln hög, 2 D:o bred», med förgylld ram, skänktes av Hedvig Eleonora församling till Black-

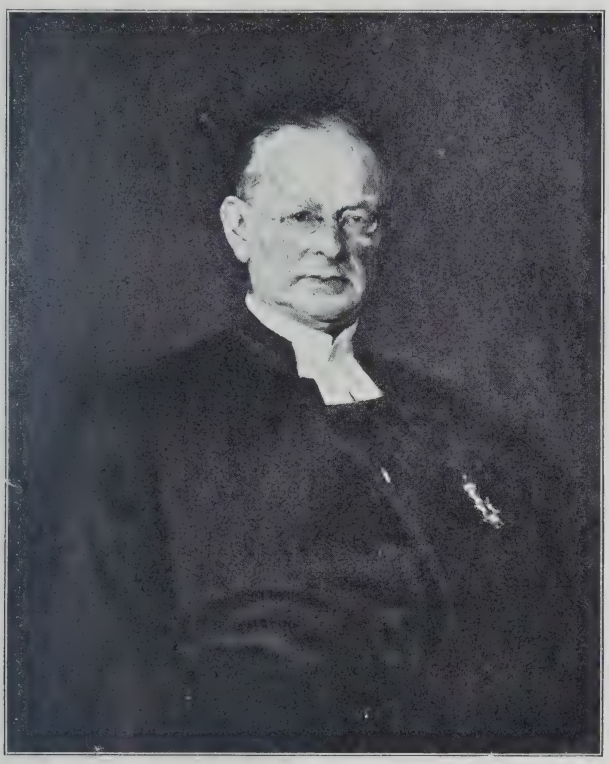

Foto. Cederquists graf. a. b. 1913.

Fig. 179. Porträtt av Oskar Lagerström målat av Emerik Stenberg. 1905.
Oskar Lagerström. Ölgemälde von Emerik Stenberg. 1905.

stads kyrka, Södermanland, 1755[1]; förmodligen är denna tavla identisk med den som enl. Inv. 1716 var skänkt av gipsmakaren Strakes sterbhus.

I pastorsexpeditionen, Jungfrugatan 7 B, hänga porträtt 1, 3—9, 11—16, 18—20; porträtt 2, 10 och 21 hänga i kyrkans sakristia; porträtt 17 i arkivet; 1—20 äro oljemålningar på duk, 21 är pastell på papp: PORTRÄTT.

1. Hedvig Eleonora (fig. 161) av David Klöcker Ehrenstrahl[2] omkr. 1680. Drottningen, klädd i svart med vita puffärmar, sitter

[1] A. T. A., Blacksta, Oppunda härad, Södermanland, Inv. 1830.

[2] David Klöcker Ehrenstrahl, porträtt- och historiemålare, f. 1629, d. 1698. — Repliker av detta porträtt finnas flerstädes, t. ex. i Mälsåkerssamlingen på Drottningholm och i S. Maria kyrka i Sigtuna; det förra avb. i Svenska porträtt I. Drottningholm av N. Sjöberg, Sthlm 1905, pl. 1.

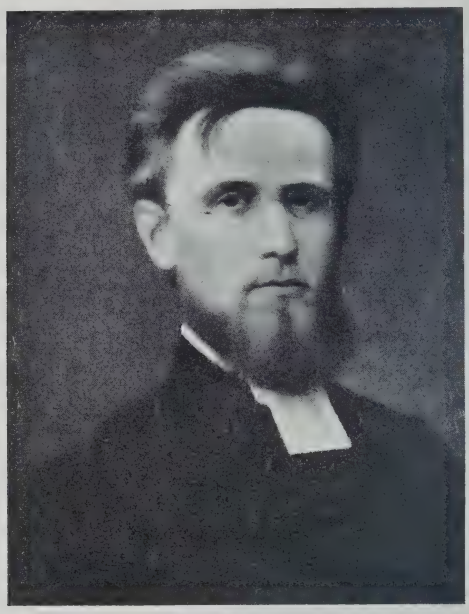

Foto Generalstab. lit. anst. 1919.

Fig. 180. Porträtt av Erik Klingstedt; pastell av Maria Röhl. 1874.
Erik Klingstedt. Pastell von Maria Röhl. 1874.

mot blågrå bakgrund, ett draperi, som i tavlans ö. h. hörn övergår i guldbrunt. I n. v. hörnet: »Hedewig Eleonora — Rigina Sveciae — Princeps Slesw. Holls . . . — Gottorp: a Frederico 3^{tio} 16 . . — Ehrenstrahl» (på fem rader). Porträttet inköptes av församlingen 1838 för 30 rdlr banco (av en änka Katarina Pettersson). H. 140 cm. B. 115 cm. Förgylld ram från 1882 med akantus i hålkälen och lagergirland på vulsten.

2. Johan Olof Acrelius (f. 1634, amiralitetspredikant, d. 1711 som kyrkoherde i Öster-Åker, Uppland; fig. 162) av Petter Lang 1684. Ansiktet frisk hudfärg, mörkbrunt hår, svart dräkt, blågråa skjortlinningar, krage och näsduk, v. handen på pergamentsinbunden bok med orangefärgat snitt; brungrå bakgrund. T. v. i ansiktshöjd: »IOH: O: ACRELIVS. — AETATIS. SVÆ — 50: A$^{o}_{o}$. 1684. — Petter Langh. — Fecitt.» (fem rader). Enl. Inv. 1716 skänkt 1717 av den avbildades son, kyrkoherden i Åker, Uppland, Johan Acrelius (jfr ovan s. 172). H. 98 cm. B. 82 cm. Svart listram.

3. Jonas Gravander (f. 1636, tjänstgjorde som kyrkoherde i för-

Foto. Almberg & Preinitz 1913.

Fig. 181. Epitafium över Elias Johansson Karff, d. 1677.
Epitaphium über Elias Johansson Karff (gest. 1677).

samlingen från 1680,[1] d. 1697; fig. 163) av Petter Lang omkr. 1694. Svarta och brunsvarta färger, smutsgulgrå ansiktsfärg; målad oval inramning. Vid bildens h. axel, delvis dolt av ramen: »P. Lang». Detta porträtt upptas först 1739—1740 i kyrkans inventarieförteckning, vadan det torde ha kommit i kyrkans ägo efter stenkyrkans invigning. H. 75 cm. B. 61 cm. Förgylld ram från 1882 med rokokoiserande ornament i hörnen.

4. Abraham Alcinius (f. 1642, kyrkoherde i församlingen 1697, d. 1710; fig. 164) av Petter Lang säkerligen (osignerat), daterat 1694. I färg likt föregående; målad oval. T. h. i ansiktshöjd: »Natus Aº 1642: — Pictus 1694:». H. 87 cm. B. 71 cm. Ram = 3.

5. Georg Wahlberg (f. 1670 eller 1672, kyrkoherde i församlingen 1711, d. 1715; fig. 165) av Martin Mytens d. ä. eller hans skola omkr. 1715. Blåsvart hår och dräkt, blekt gul ansiktsfärg; t. v. i bakgrunden vinfärgat draperi. T. v. i ansiktshöjd: »M. GEORG. WALLBERG. — Natus. dn 24 Augusti. — Aº 1672. — Denatus dn 14 Aprilis — Aº MDCCXV.» (fem rader). Skänkt 1717 av Wahlbergs änka, Anna Magdalena f. Silverström. (Inv. 1716). H. 106 cm. B. 80,5 cm. Ram = 1.

[1] Ang. Gravander ovan s. 140, not. 9.

Foto. Almberg & Preinitz 1913.

Fig. 182. Epitafium över Magnus Svensson, d. 1691.
Epitaphium über Magnus Svensson (gest. 1691).

6. Johan Holm (kyrkoherde i församlingen 1716, d. 1728; fig. 166) av Johan Joachim Streng[1] 1729. Blåsvart dräkt, grått hår och skägg, vaxgul ansiktsfärg, smutsgrå bakgrund, gråbrun oval inramning. I n. h. hörnet: I. Streng — Pinx. Aº 1729». H. 78,5 cm. B. 63,5 cm. Ram = 3.

7. Mikael Hermonius (f. 1680, kyrkoherde i församlingen 1728—1731, d. 1749; fig. 167) av J. J. Streng 1729. Svart dräkt och hår, ansiktsfärg i rött, i övrigt som föregående. I n. h. hörnet: »I. Streng — Pinx. Aº 1729». H. 79,5 cm. B. 64 cm. Ram = 3.

8. Olof Hökerstedt (kyrkoherde i församlingen 1731—1737, d. 1746; fig. 168) av J. J. Streng 1745. Svart kalott, brunt hår och skägg, i övrigt som näst föregående. I n. h. hörnet: »Ioh: I: Streng Pinx. — 1745». H. 75 cm. B. 61 cm. Ram = 3.

9. Johan Gustaf Hallman (f. 1701, kyrkoherde i församlingen 1737, d. 1757; fig. 169) av J. J. Streng, troligen samtidigt med föregående porträtt, således 1745.[2] Grått hår, i övrigt färg som föregående. I n. v. hörnet: »Joh. Gus. Hallman»; i n. h. hörnet: »Ioh. I. Streng Pinx.» — (oläsligt årtal). H. 75 cm. B. 61,5 cm. Ram = 3.

[1] Ang. Streng ovan s. 201, not 7.

[2] 1750 anskaffades 2 ramar till konterfej; Räk. 1750, verif. 403.

Foto. Almberg & Preinitz 1913.

Fig. 183. Huvudbaner över Magnus Mannerfelt, d. 1674.
Funeralwappen über Magnus Mannerfelt (gest. 1674).

10. Peter Murbeck (f. 1708, komminister i församlingen 1750—1760, d. 1766; fig. 170) (osignerat, odaterat) omkr. 1760. Högra handen i uppslagen bibel; blek karnation; i bakgrunden mossgrönt draperi; t. h. tvenne böcker med nöthårsbruna ryggar och

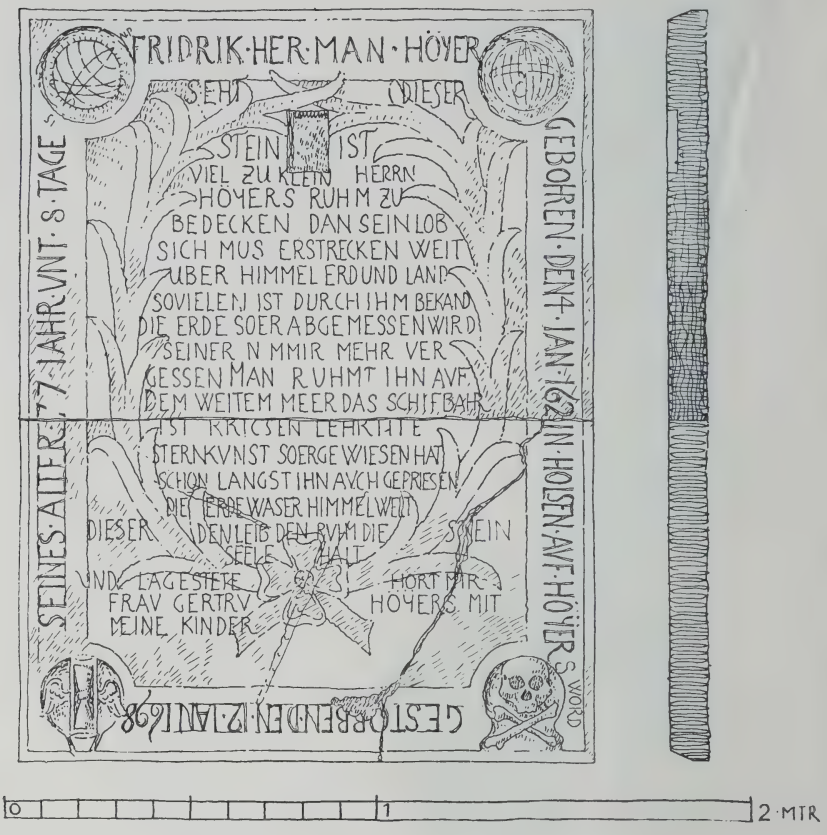

Rit. K. M. Westerberg 1914.

Fig. 184. Gravsten över Fridrik Herman Höyer, d. 1698.
Grabstein über Fridrik Herman Höyer (gest. 1698).

blågrönmarmorerade snitt. H. 77 cm. B. 63 cm. Guldlistram. Porträttet inköptes 1912 enl. muntlig uppgift.

11. Anders Carl Ruthström (f. 1721, kyrkoherde i församlingen 1757—1765, d. 1772; fig. 171) av Anders Eklund[1] omkr. 1775. Svart dräkt mot grönsvart draperi; grå skjortlinning och näsduk; kopparfärgat ansikte; guldtryckta svarta läderryggar med röda titelfält. T. h. en bokhylla med »Concordia pia» och ovanför denna »Det eviga evangelium» och »Zions sånger»; på ett papper, som sticker fram under dessa senare: »A. Eklund. Pinx.» H. 80 cm. B. 64 cm. Ram = 3.

[1] Anders Eklund, porträtt- och genremålare; d. omkr. 1802.

12. Johan Stenbeck (kyrkoherde i församlingen 1767, d. 1777; fig. 172) av Anders Eklund 1774. Rödlett ansikte med blå skäggbotten, i övrigt svart och smutsgrått. På baksidan »Anders Eklund Pinx. 1774». H. 77,5 cm. B. 64 cm. Samtida guldlistram med grund hålkäl och hörnsirater i låg relief.

13. Olof Eneroth (f. 1744, kyrkoherde i församlingen 1779—1790, d. 1808; fig. 173) av E. M. Pasch 1791[1] (osignerat, odaterat). Blåsvart dräkt och kalott, grått hår, frisk ansiktsfärg; ljust gråbrun bakgrund. H. 77,5 cm. B. 62 cm. Ram = 3.

Rit. K. M. Westerberg 1914.
Fig. 185. Gravsten.
Grabstein.

14. Bengt Jungblad (f. 1749, kyrkoherde i församlingen 1791—1801, d. 1834; fig. 174) av Per Krafft d. y.[2] 1824.[3] Sjukligt blekt ansikte, grånande hår och polisonger; svart dräkt och kalott; klart eldröd bakgrund. På ramen målat: »B. Jungblad född den 16 januari 1749. — Theologie Doctor — Pastor uti Hedvig Eleonora Församling — ifrån 1791 til 1802. — I dess 76 år, måladt af P. Krafft 1824.» H. 60 cm. B. 50,5 cm. Förgylld ram med akantus i hålkälen, troligen från 1864. Porträttet överlämnades till församlingen 1830 av Jungblad.

15. Lars Petter Widing (f. 1752, kyrkoherde i församlingen 1802, d. 1820; fig. 175) av Anton Ulrik Berndes[4] 1827[5] (osignerat, odaterat). Svart dräkt, brungrått hår, rödlett ansikte, blågrå bakgrund. H. 67,5 cm. B. 59 cm. Samtida ram med hörnsirater, förgylld.

16. Mårten Christofer Bergvall (f. 1782, kyrkoherde i försam-

[1] Enl. kvitto Räk. 1791, verif. 177.

[2] Per Krafft (d. y.), porträtt- och historiemålare; f. 1777, d. 1863.

[3] Replik i Västgöta nations hus i Uppsala, avb. i Västgöta nations hus av Efraim Lundmark, s. 101 (i Nationshusen i Uppsala, Sthlm 1915).

[4] Anton Ulrik Berndes, gravör, miniatyrmålare; f. 1757, d. 1844.

[5] Räk. 1827, verif. 539.

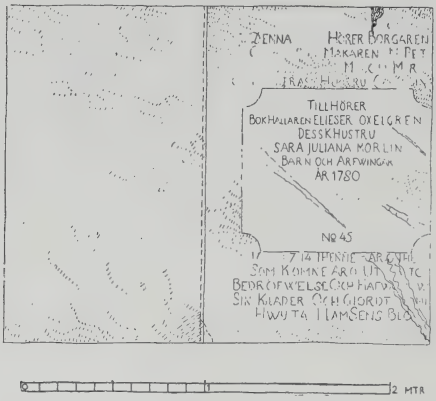

Rit. K. M. Westerberg 1914.
Fig. 186. Gravsten.
Grabstein.

lingen 1822, d. 1852; fig. 176) av Erik Wahlbergson 1864[1] (osignerat, odaterat). Svart dräkt, blekt ansikte, grått hår; grågrönt draperi bakom; t. v. mörkbruna bokryggar. H. 67,5 cm. B. 57 cm. Ram från 1864 = 14.

17. Per Lindsten (f. 1805, kyrkoherde i församlingen 1853, d. 1881) signerat och daterat: »E. Wahlbergson 1862». Halvfigur, sittande, rödlett ansikte, svart dräkt, vänstra armen stödd mot bord med vinröd duk; mörkt, smutsgrönt draperi bakom; t. v. brun bokrygg. H. 87 cm. B. 68 cm. Förgylld samtida ram.

18. Per Lindsten (fig. 177), av Emerik Stenberg[2] omkr. 1905. Blåsvart dräkt med ordnar och band i rött, grönt, vitt, blått; grått hår, frisk hy; brunsvart bakgrund. I n. h. hörnet: »E. Stenberg». H. 86,5 cm. B. 68 cm. Förgylld samtida ram.

19. Ernst Julius Östrand (f. 1844, kyrkoherde i församlingen 1883, d. 1885; fig. 178) av Hildegard Norberg[3] 1889. Svart dräkt, blekt ansikte, tunt, svart hår; gråbrun bakgrund. I n. v. hörnet: »Hildegard Norberg 1889». H. 88 cm. B. 69 cm. Förgylld samtida ram.

20. Oskar Lagerström (f. 1844, kyrkoherde i församlingen 1886, d. 1905; fig. 179) av Emerik Stenberg 1905. Svart dräkt och bakgrund, frisk ansiktsfärg, glest, grånande hår. I ö. v. hörnet: »E. Stenberg 1905». H. 86,5 cm. B. 68 cm. Ram lik föregående.

21. Erik Klingstedt (f. 1843, pastorsadjunkt i församlingen 1867—1872, d. 1917; fig. 180), pastell på papp, signerat M. Röhl[4] 1874. Blekt ansikte, brunt hår och skägg, svart dräkt, smutsbrun bakgrund. Skänkt 1918 av bokförläggaren H. L. Bolinder i Göteborg. H. 40 cm. B. 30,5 cm. Förgylld profilerad trälistram.

[1] Räk. 1864, verif. 463.

[2] Emerik Stenberg, porträtt- och genremålare; f. 1873.

[3] Hildegard Norberg, målarinna; f. 1844.

[4] Maria Röhl, porträttör i svartkrita och pastell; f. 1801, d. 1875.

I kyrkan uppsattes vid sista restaurationen tvenne epitafier och ett huvudbaner, vilka till 1914 förvarades i arkivrummet ovan sakristian:

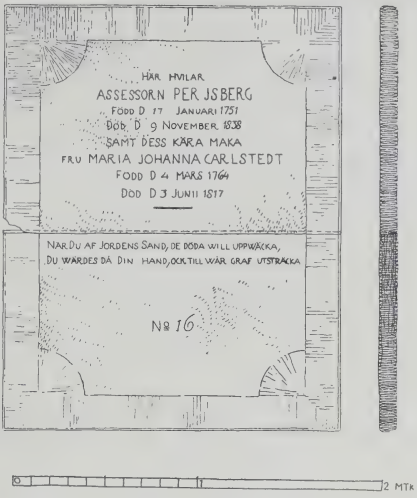

Rit. K. M. Westerberg 1914.
Fig. 187. Gravsten.
Grabstein.

Epitafier.

1. Epitafium av trä, målat, rektangulär tavleform (fig. 181), fullriggat tremastat örlogsskepp inom oval krans med tvenne änglahuvuden, nedtill i hörnen, på ömse sidor om inskription, putti, upptill i hörnen basunblåsande änglar. Inskription: »Kongl: Maij:tz Wår Allernådigste Konungh och Herres, Troo Tienare och Capitein Widh Det Kongl. Ammiralitetet, den Ereborne och Manhafftige, Elias Johansson Karff, Uthi Herranom Saligen Afsomnad den 3 Aug:ij 1677, hans ålder 44. åhr, hwarsz Siel gudh den aldrahögste Ewinnerlig gledie, och kråppen medh alla Christtrogne een Nådig, och frögdefull Upståndelse Mildeligen på then yterste dagen förläne». H. 89 cm. B. 128 cm.

2. Epitafium av trä, målat, rektangulär tavleform (fig. 182), i kompositionen efterbildande föregående men sämre målat. Inskription: »Kongl. Maij.ttz Wår Aldranådigste Konungz Troo Tienare Och Kommendeur Widh kongl. Ammiralitetet Edel Och Manhafftig Magnus svenson Är födder i Scara Stadh i Wästergöthland Aº 1622 Och Sal. Död i Stockholm den 1. Novemb. 1691. Hans Siäl gudh ewinnerligen Frögdar».[1] H. 88 cm. B. 128 cm.

Begravningsvapen.

Huvudbaner av skulpterat, krederat och målat trä med adliga ätten Mannerfelts vapen (fig. 183). Inskription: »Hans kongl. maijstets trooman och ammiral lievtnant sampt — tygemestare wid det k. ammiralitetet och des artollerij. den edle och welborne nv mehra hos gvd sahl: her Magnvs Mannerfelt. hvilken i herranom afsombnade den 24 janvarij anno 1674».[2] Bärstång.

Epitafierna och huvudbaneret renoverades 1914, då de förra försågos med svarta listramar.

[1] Magnus Svenssons arvingar skänkte en oblatask till brädkyrkan, ovan s. 163.

[2] Om Mannerfelt som inspektor vid kyrkbygget ovan s. 140.

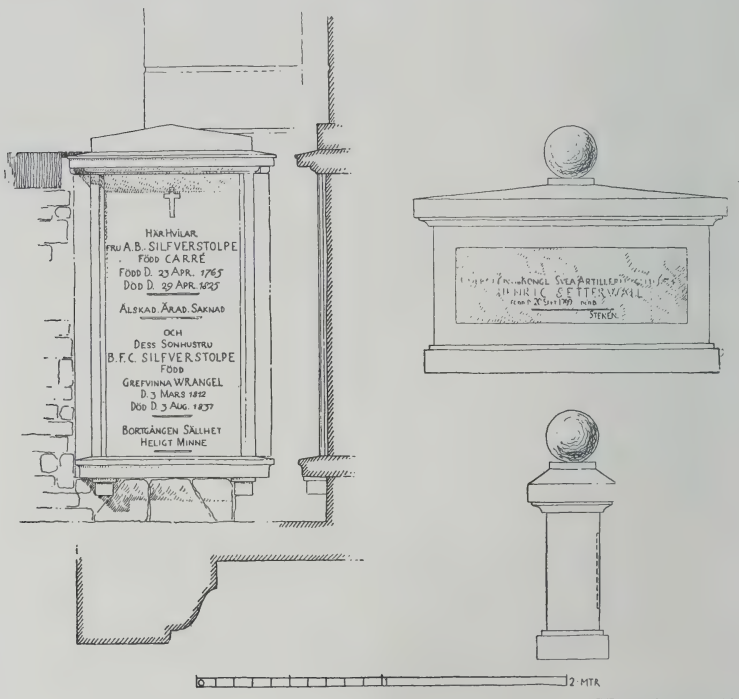

Rit. K. M. Westerberg 1914.

Fig. 188 o. 189. Gravstenar.
Grabdenkmäler am Friedhofsmauer.

GRAVAR OCH GRAVSTENAR.

I kyrkans golv ligga ett flertal gravstenar från 1700-talets mitt och senare hälft, ingen dock av mera konstnärligt värde. Gravstenarna, som sedan 1865 legat gömda under värmeledningsrör och trägolv, blottades vid sista restaureringen och blevo pietetsfullt underbyggda och förstärkta; numera skyddas de av mjuk gångmatta. Gravstenarnas läge synes på plansch IV.

Av de på kyrkogården utan ordning lagda »lösa» gravstenarna, från 1700-talet och 1800-talets förra hälft, de flesta mycket förstörda, flyttades 1914 femton stycken in i kyrkan, där de murades in i omgångens väggar, tyvärr utan att på något sätt markerats, att en flyttning skett. Av de inmurade stenarna är det särskilt en (fig. 184), som är av större intresse. Inskriptionen på densamma lyder: »Fridrik Herman Höyer gebohren den 4 Jan. 1621 in Holsten avf Höyersword gestorben den 12. Jan. 1698 seines Alter 77 Jahr vnt 8 Tage. Seht dieser Stein ist viel zu klein Herrn Höyers Ruhm zu bedecken dan sein Lob sich mus er-

Foto. Generalst. lit. anst. 1917.

Fig. 190. Gravvård över Carl von Cardell, d. 1821.
Grabdenkmal über Carl von Cardell (gest. 1821).

strecken weit uber Himmel Erd und Land sovielen ist durch ihm bekand die Erde so er abgemessen wird seiner n(i)mmir mehr vergessen Man ruhmt ihn avf dem weitem Meer das schifbahr ist . . . . (oläsligt) . . . . Sternkunst so er gewiesen hat schon langst ihn auch gepriesen die Erde Waser Himmelwelt den Leib den Ruhm die Seele halt. Dieser Stein vnd Lägerstete hört mir Frav Gertrv Höyers mit meine Kinder zv».

I urhålkningen i stenens övre fält har förmodligen ursprungligen suttit ett timglas av metall. Kalksten.

På kyrkogården kvarligga utefter södra muren bland andra stenar de som här avbildas som fig. 185, 186 och 187. Fig. 185 visar, att den översta av de hophörande hällarna ursprungligen burit 1600-talsutstyrsel. 1768 utplånas 1600-talsinskriften och nya data inhuggas (på annan led än förut). 1800 tas undre hällen

Foto. Generalst. lit. anst. 1916.

Fig. 191. Bibel, tryckt 1655, med silverbeslag från 1673.
Bibel, in Stockholm 1655 gedruckt, mit silbernen Beschlägen von 1673.

i bruk; det är ovisst om denna häll förut haft inskription. Fig. 186 visar ett liknande fall: En sten från tidigt 1700-tal får 1780 ny inskription. Stenen fig. 187 är från 1800-talets början. Samtliga av kalksten.

Fig. 188 och 189 återge ett par minnesmärken, som murats på södra kyrkogårdsmuren; båda från 1800-talets förra hälft.

Nordväst om kyrkan är upprest en minnesvård inom gjutjärnsstaket (fig. 190), som har följande inskription på en stående sten av grön marmor på postament av röd sandsten och flankerad av tvenne metallkanoner: »Här stoftet i häfderna minnet af Carl von Cardell friherre generallieutenant svenska artilleriets chef m. m. född 1764 d. 24 Apr: Död 1821 d. 17 Sept: Djup var hans insigt i krigarns vetenskap med hjeltens mod utförde han dess värf.»

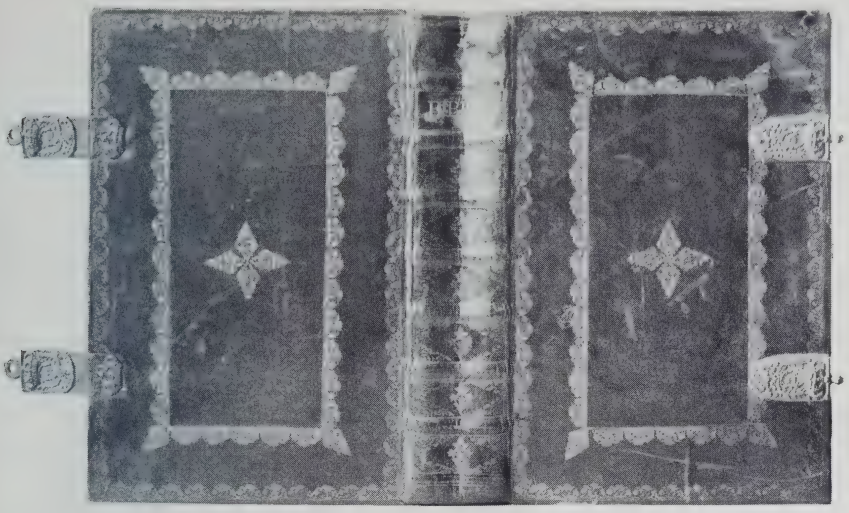

Foto. Generalst. lit. anst. 1916.

Fig. 192. Bibel, tryckt 1703, i skinnband med guldpressning och mässingsbeslag.
Bibel mit Messingbeschlägen, in Stockholm 1703 gedruckt, in goldgepresstem Lederbande.

Platsen för cardellska monumentet innehades till 1822, då detta restes, av den ovan beskrivna Fridrik Herman Höyers gravsten.[1]

Tumban väster om kyrkan, synlig å fig. 91, s. 145, är uppbyggd av överjägmästaren Erland Ström, vilken 1788 inköpte gravplatsen, som ursprungligen tillhört kyrkoherde Abraham Alcinius och hans hustru.[2] Tumban har som inskrift: »Tillhörig öfverjägmästaren Erland Ström och dess fru Juliana Joh. Schröder och arfvingar».[3]

I norra gravkapellet — detta stod till 1865 i direkt förbindelse med kyrkan genom en dörr i kapellets östra mur — finns en murad grav, som är inköpt av Timmermansorden, vilket jämte andra uppgifter framgår av följande utdrag:[4]

»Den 10 november 1792 inköptes, tydligen sedan frågan härom dryftats någon tid förut, i Hedvig Eleonora kyrka, i grafkoret

[1] Enl. gravbok 1905—1906.

[2] Enl. gravbok 1905—1906.

[3] Uppgifter angående gravar på kyrkogården i Stockholms tidning 1826, 6 sept., 9 sept. samt i Boken om Stockholm, Sthlm 1901, s. 774—779; div. gravbrev från 1700-talet finnas i Sta. A., i handlingar rörande kyrkor och kyrkogårdar.

[4] Ur Timmermansorden 1761—1911, Sthlm 1911, s. 45—46.

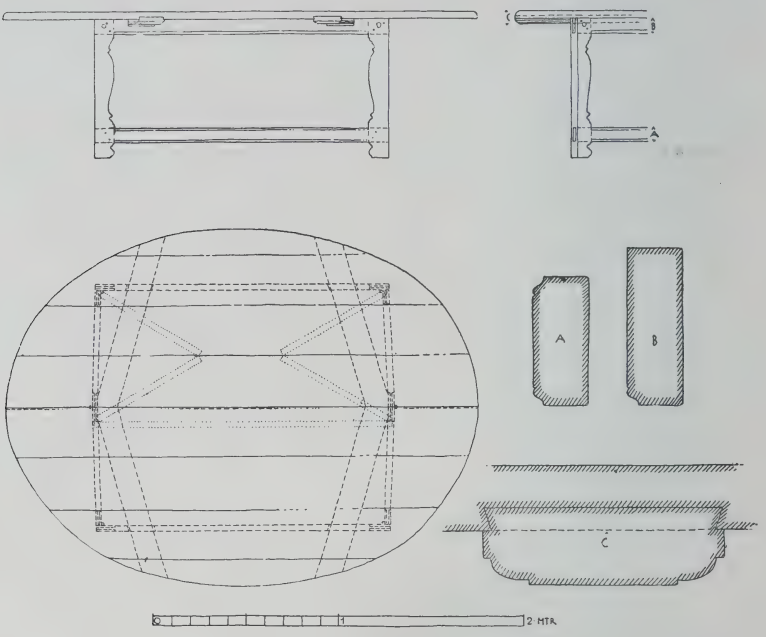

Rit. K. M. Westerberg 1914.

Fig. 193. Bord av furu; nu i N. M. 1600-talets slut.
Tisch. Ende d. 17. Jht.

n:r 2 en murad graf (n:r 20), i hvilken aflidne Bröder Riddare skulle begrafvas, om de en sådan önskan uttryckt. Att döma efter en uppgift i Elis Schröderheims parentation öfver Pfeiff, skulle denne begärt 'det hvilorum för sina jordiska kvarlefvor, som Timmermännen murat i Hedvig Eleonora kyrka'.

Grafven, som ännu finnes i behåll, försågs med och prydes fortfarande af följande inskrift: T O Denna sten och därunder warande graf är inkiöpt af Timmermans orden d. 10 November 1792. N: G Nº 20.

Hvilka som hvila i grafven framgår icke klart af ordenshandlingarna. Den enda positiva uppgiften är att Stormästaren frih. Gyllengranat († 1803) sedermera jordades därstädes. Enligt uppgift i Ferlins 'Stockholm' skulle äfven Ordenskanslern Schürer von Waldheim († 1836) där fått sitt sista hvilorum. Vid en graföppning, som skedde år 1910, konstaterades att — efter hvad det syntes — fem kistor eller rester däraf funnos i grafven.»

Böcker. Bibel, 4:o, tr. i Uppsala 1541; köpt 1717 »för antiqvitetens skull». Brunt skinnband, nutida.

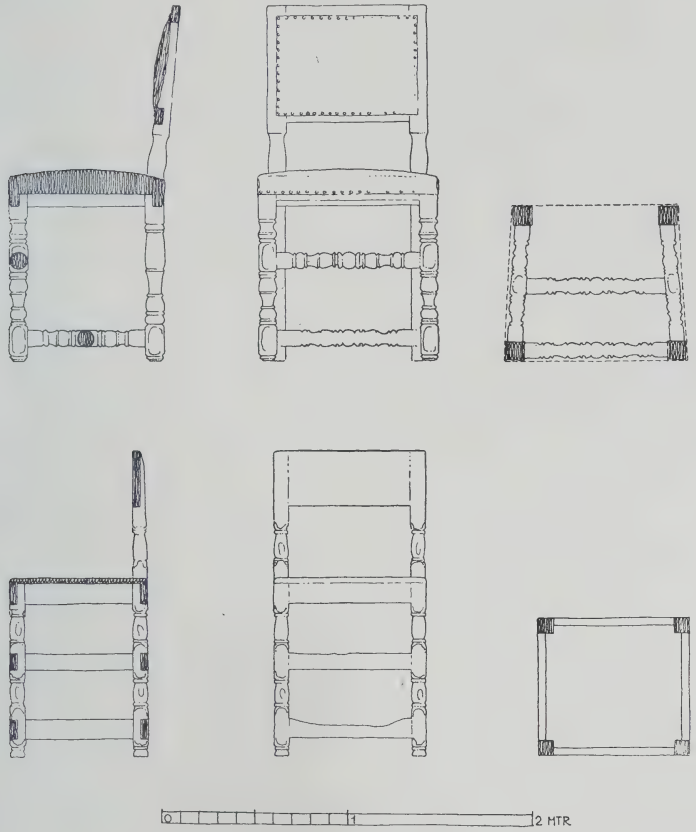

Rit. K. M. Westerberg 1914.

Fig. 194. Stolar från 1600-talets slut och 1700-talets början.
Stühle. Um 1700.

Bibel, 4:o, tr. hos Ignatius Meurer, Stockholm 1655; skänkt 1673 av J. Stropp[1]; silverbeslag; spännena märkta: »M: P: Lorentz: Bagare — Weger 45 ½ lod.» Nutida svart skinnband (fig. 191).

Bibel, fol., tr. Stockholm 1618. Senare svart skinnband med ursprungliga gjutna mässingsbeslag.

Bibel, fol., tr. hos Herman Keyser 1703. Brunt skinnband med guldtryck, mässingsbeslag till spännremmarna (fig. 192).

Handbok, 8:o, tr. hos Ignatius Meurer 1637; 2 ex.

Katekes, 8:o, tr. hos Ignatius Meurer 1667, försedd med följande dedikation (skrivet på ett försättsblad): »Ign. Meurer Typ.

[1] Joachim Stropp, krigskommissarie.

Foto Almberg & Preinitz 1914.

Fig. 195. Kamin av gjutjärn; nu i N. M. Omkr. 1800.

Ofen aus Gusseisen. Um 1800.

Reg. förährar denna Boken til Ladugårdz Landz nyia kyrckia».

Peringskiölds bibliska släktregister och Gezelii bibelverk inköptes 1714; de bundos samma år av Gustaf Nybom. 1754 inköptes ännu ett ex. av Gezelii bibelverk, nu bundet i »förgylt Band» (priset 150 rdlr kmt för boken med bandet). Böckerna illa vårdade.

SAKRISTI-MÖBLER. Ett hopfällbart bord av furu från 1600-talets sista tredjedel (fig. 193; nu i N. M.) och 14 stolar av furu (fig. 194; blåmålade 1914) från 1600-talets slut och 1700-talets början ha tillhört brädkyrkans sakristiinventarier. — 1914 anskaffades en ny sakristimöbel av ek i rokokoiserande stil.

Straffstock anskaffades 1822 och lades utanför kyrkan; nu borta.

En sigillstamp graverades för kyrkans räkning av Gustaf Fabritius 1737 och en 1741 av Daniel Föhrman; nu borta.

En järnkamin från omkr. 1800 (fig. 195; nu i N. M.) stod till 1914 i arkivrummet ovan sakristian.

KLOCKOR. I kupolen hänga tre klockor, som ursprungligen hängt i den 1866 nedrivna stapeln (ovan s. 151—152). Alla äro dock omgjutna. Den största göts 1639 i Helsingör av Johan Meyer för det danska slottet Kronborg. Vid dettas erövring av riksamiralen Carl Gustaf Wrangel den 6 september 1658 togs klockan som byte och fördes till Stockholm.[1] När klockstapeln vid stenkyrkogrunden blivit färdig 1668, upphängdes den erövrade klockan där. Efter ett par år måste den emellertid gjutas om, vilket skedde efter Karl XI:s förmyndarregerings omtänksamma föreskrift, att inskriptioner och vapen skulle åter sättas på klockan: Enär K. M:t hade beviljat, att den vid Kronborg tagna klockan, som brukades vid

STÖRSTA KLOCKAN.

[1] L. Looström, Konung Fredrik II:s af Danmark tronhimmel i Nationalmuseum (i Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1885, s. 57, 58): »— — — den stora klockan, som togs från tornet dersammastädes — — —». — Enligt Erik Dahlbergs dagbok 1625—1699 (utgiven av Herman Lundström, Uppsala 1912, s. 136) skulle det ha hemförts två klockor, »af hwilka den eena till S:t Chatarina kiörkia opå Söder Malm blef föräradt»; minnesfel av Dahlberg, vilket med tydlighet framgår av referatet här ovan av uppgifterna om klockan i amiralitetskollegiets protokoll.

nya kyrkan på Ladugårdslandet, finge omgjutas med förbehåll att forna inskriptioner och vapen skulle åter ditsättas, så beslöt amiralitetskollegiet på major Mannerfelts yrkande att tillskjuta så mycket metall som förlorades vid omgjutningen, att klockan måtte bliva lika stor som före omgjutningen.[1] Inskriptionen återges här efter Rüdling:[2] »Jehova! Dirige cor meum. Ut moneantur homines sursum levare corda, me Christianus IV Dei gratia Daniae, Norvegiae, Vandalorum, Gothorumque Rex, Dux Schleswici, Holsatiae, Stormariae, Dithmarsiae, Comes in Oldenburg & Dehnenhorst fieri fecit, Anno Christi 1639. Aetat. 63. Regim. 51. Helsingöhr, Johan Meyer.

Isthaec campana bello Danico Anno 1658. die 6 September e turri Arcis Cronoburgensis capta, propter navae primae fusionis, venia Sacrae Regiae Majestatis, A:o 1671. Holmiae denovo fusa a Johanne Meyer».

1884 göts klockan om igen, då den erhöll följande inskription: »Gjuten 1639 i Helsingör, tagen från Kronoborgs slott den 16 (skall vara : 6) september 1658, omgjuten andra gången i Stockholm 1884 af K. G. Bergholtz», samt bibelspråk. Den ursprungliga dekoreringen, som tack vare amiralitetskollegiets kloka instruktion förnyades vid gjutningen 1671 gick med gjutningen 1884 alldeles förlorad. H. c.a 140 cm.

Vid samma tillfälle, då amiralitetskollegiet beslöt om Kronborgs-klockans omgjutande, beslöts på Mannerfelts förslag, att kollegiet skulle skänka kyrkan tvenne 6-pundiga svenska metallstycken, »hwilka inga maka hafwa», till en mindre klocka.[3] En dylik göts 1671 hos Johan Meyer i Stockholm och är ännu bevarad, ehuru omgjuten, varom en inskription berättar: »Denna klocka är första gången gjuten på amiralitets kollegii försorg år 1671, omgjuten på Hedvig Eleonora församlings bekostnad år 1884 i Stockholm af K. G. Bergholtz.» H. c:a 110 cm. MELLAN-KLOCKAN.

1670 upptas såsom hörande till stapeln »1 st. klåka med kläp», synbarligen Kronborgs-klockan, och »1 st. lijthen klåka med Axol utan kläpp» (kläpp anskaffades senare detta år); denna senare klocka göts om 1732 av Erik Näsman i Stockholm, då den försågs med följande inskription, enligt Rüdling[4]: MINSTA KLOCKAN.

[1] A. K. prot. 1670, 19 dec.
[2] Suppl. 1740, s. 167, 168.
[3] A. K. prot. 1670, 19 dec.
[4] Suppl. 1740, s. 168.

»Så har nu Herren giordt / att jag / som var så späd /
Twå gånger större blef / på thet jag bättre höras /
Och många Hiertan af mitt högre Liud må röras /
Och heligt redas til för Ordets dyra Säd.
Gud signe Alla them! Som burit Håfwor opp
Til min Förbättring. Ho sig om Gudz Tempel wårdar /
Och gierna går then Wäg / som är til Herrans Gårdar /
Then ändar saligt sidst i Himmelen sitt Lopp.»

1873 gjutes denna klocka ånyo om, då ovanstående verser (dock ej riktigt lika) förnyades; dessutom tillkom bibelspråk och följande: »Laborem præstitit Ericus Nähsman Holm: anno 1732» (detta synbarligen en förnyad inskription) — »omgjuten i Stockholm af F. M. Bergholtz år 1873». H. c:a 80 cm.[1]

Sammanfattning av Hedvig Eleonora kyrkas konsthistoria.

Period A (1665—1675). 1665 vidtager amiralitetskollegiet åtgärder för uppförande av en stenkyrka på Ladugårdslandet efter ritningar av Jean de la Vallée. Grundmurningen till den planerade kyrkan, en åttasidig byggnad med predikstol i centrum och altare strax öster om denna, påbörjas först 1669 och tegelmurningen fyra år senare, 1673. Året därpå avstannar emellertid murningen och 1675 nedlägges allt arbete på stenkyrkan före stillaståndsperioden. — 1668 uppföres en klockstapel och 1670—1671 en provisorisk kyrka av bräder, som efter ett par år utökas. Samtidigt med brädkyrkan bygges ett skolhus, likaledes av bräder. I stapeln uppsattes den som krigsbyte från Danmark 1658 hemförda klockan. Det Mannerfeltska huvudbaneret, 1674, får plats i brädkyrkan.

Stillaståndsperioden (1676—1723). Under denna period tillkomma kyrkans värdefullaste inventarier. Av dessa bevaras ännu bl. a. dopfunten av röd sandsten, daterad 1678, den till denna hörande dopskålen av silver, daterad 1685, samt ett 1715 skänkt antependium med tillhörande »diskkläde», applikationsbroderi på siden från 1600-talets början; italienskt arbete.

Period B (1724—1737). 1724 återupptas arbetet på stenkyrkan, nu efter G. J. Adelcrantz' (d. ä:s) ritningar, som avsågo en

[1] Ang. klockor jfr A. T. A.

kyrka med samma grundplan som den påbörjade, dock med av orienteringen, altaret i öster, betingad förändring av den inre planformen; kupoltorn skulle ersätta föregående projekts kalott-täckta lanternin. Den rika takbyggnaden kom emellertid aldrig till utförande, utan kyrkan måste invigas, 1737, med ett provisoriskt yttertak av bräder. Altaruppsats, predikstol och orgelfasad uppföras under denna och följande period efter ritningar av Adelcrantz d ä. I altaruppsatsen infogas en av G. E. Schröder 1738 målad tavla, Kristus på korset. 1738 rives brädkyrkan och dopfunt, silver, textilier, tavlor, ljuskronor etc. överflyttas till stenkyrkan

Period C (1738—1754). Arbetet på kyrkans inredning fortsättes.

Period D (1755—1762). 1755 påbörjas tvenne västtorn efter ritningar av C. F. Adelcrantz (d. y.), vilka dock aldrig färdigbyggas. Nytt orgelverk anskaffas, vartill Adelcrantz d. y. ritat fasad 1762. Skolhuset rives, och på platsen uppföres ett pastorshus av sandsten och tegel 1758—1759.

Period E (1767—1769). 1768 kompletterar Adelcrantz d. y. sitt förslag av 1755 med ritningar till centraltorn, som av ekonomiska skäl icke följdes; i stället byggdes en tornurslanternin som krön på kyrkan.

Period F (1773—1784). Ny predikstol bygges efter ritning av J. E. Rehn.

Period G (1789—1791). Kyrkan repareras in- och utvändigt; det yttre, förr rött tegel med vitstrukna fogar, rappas.

Period H (1792). De sedan 1755 kvarstående grundmurarna till västtorn inredas till gravkor.

Period I (1824—1830) och period K (1854—1864). Församlingen infordrar förslag till torn för klockorna; dylika inlämnas av bl. a. F. Blom 1825 (två västtorn), F. W. Scholander 1856 (fristående kampanil), C. Hallström-Scholander 1857 (två västtorn), I. F. Åbom 1858 (centraltorn), P. G. Sundius 1858 (centraltorn), P. J. Ekman 1862 (centraltorn), Scholander 1862 (centraltorn med två västtorn för klockorna), B. C. Malmberg 1863 (centraltorn för klockorna, inga västtorn), J. A. Hawerman 1864 (ingen kupol, endast lanterninkrön på kyrkan, »tempeltorn»; fristående torn för klockorna). — 1838 inköpes D. K. Ehrenstrahls porträtt av Hedvig Eleonora.

Period L (1865—1868). Kupoltorn bygges av Malmberg efter av honom enligt Scholanders centraltornsritning 1862 utarbetat

förslag, redigerat av Hawerman; klockorna skulle inrymmas i kupolen. Samtidigt undergår kyrkan en genomgripande reparation. Inredningen »moderniseras» eller nyanskaffas. En del äldre inventarier slopas och försäljas. Klockstapeln från 1668 rives 1866. — Pastorshuset från 1758 rives 1883.

Period M (1892). Valv och väggar dekoreras efter kartonger av Agi Lindegren; nya bänkar och fönster.

Period N (1914). Kyrkan restaureras under ledning av G. Lindgren; nya bänkar och fönster; tavlor, bland vilka särskilt märkas de under skilda perioder tillkomna prästporträtten, och textilier konserveras; femton gravstenar flyttas från kyrkogården och muras in i omgångens väggar.

Zusammenfassung.

Für das in Stockholm stationierte Schiffsvolk existierte seit den dreissiger Jahren des 17. Jhts eine hölzerne Kirche, auf dem Platze des jetzigen Nationalmuseums gelegen. 1665 wurde beschlossen, eine neue steinerne Admiralitätskirche in der östlichen Vorstadt aufzuführen. Der Bau begann 1669, nach Zeichnungen von Jean de la Vallée.[1] Diese sind abhanden gekommen, aber eine Reproduktion in Suecia antiqua et hodierna von Dahlberg (Abb. 87, S. 138 oben) zeigt den Plan und das Exterieur: ein Oktogon mit kräftigen, freistehenden Stützen für eine innere Kuppel aus Backstein. Treppen in den Pfeilern führen zu überwölbten Emporen. Die Abseiten sollten auch gewölbt werden. Neben der achtseitigen Planform ist auf dem Riss in Suecia besonders bemerkenswert das Anbringen des Altares und der Kanzel. Diese beiden Hauptinventarstücke sind in den achtseitigen Mittraum hineingestellt, die Kanzel ins Zentrum und der Altar östlich davon. Eine solche Zentralisierung ermöglichte eine vollständigere Ausnützung der Fläche. Die Arbeit an der Steinkirche wurde bis 1674 fortgezetzt. Da wurden die fertigen Mauerteile mit Brettern bedeckt und die Arbeit lag während fünfzig Jahren danieder.

In Erwartung, dass die Steinkirche fertig werden sollte, wurde 1670—1671 eine provisorische Holzkirche rechteckigen Planes, nordöstlich von der Steinkirche aufgeführt. Die Arbeit an der letzteren wurde 1724 wieder aufgenommen, und zwar nach neuen, von G. J. Adelcrantz ausgearbeiteten Zeichnungen.[2] Damals war die

[1] Jean de la Vallée war der Sohn des aus Frankreich eingezogenen Architekten Simon de la Vallée, der den Bau des Ritterhauses zu Stockholm begann, welches Gebäude von dem Sohne Jean vollendet wurde; der letztere, 1620 in Frankreich geb. und 1696 in Stockholm gest., wurde Hof- und Stadtarchitekt in Stockholm und ihm als Inhaber dieser Ämter lag es ob, das Bauwesen der Stadt und des Staates zu überwachen und selbst die Zeichnungen auszuarbeiten.

[2] Göran Josuae Adelcrantz (der Ältere) 1668, geb. 1739 gest. war Schloss- und Stadtarchitekt; eine Zeit war er der Gehülfe Nikodemus Tessin's d. J. bei dem Bau des königlichen Schlosses zu Stockholm.

Kirche eben vom Zusammenhang mit der Admiralität gelöst, welche schon seit längerer Zeit ihren Sitz nach der neuen Flottenstation Karlskrona verlegt hatte. Die Abb. 101, S. 193 zeigt, wie Adelcrantz der Ältere aus dem von de la Vallée geplanten, niedrigen, zusammengedrückten Bau eine Zentralturmsanlage französischer Art zu machen beabsichtigte, die an das Aussehen der Katarina-Kirche in Stockholm, welche Adelcrantz gleichzeitig fertig baute, erinnert. Die Katarina-Kirche war übrigens, wie auch Hedwig Eleonora, ursprünglich von Jean de la Vallée angefangen worden. Das Exterieur wurde nie nach Adelcrantz's Entwurf ausgeführt. Das Interieur, ungefähr das jetzige, erhielt durch den von Adelcrantz veränderten Plan ein anderes Aussehen als es de la Vallée bezweckt hatte. Die freistehenden, paarweise gestellten acht Stützen sind schmäler, und die äusseren Mauern sind kräftiger. Eigentlich sind die Pfeiler und die äussere Mauer in de la Vallées Entwurf als Teile einer einheitlichen, dicken, den achtseitigen Hauptraum umgebenden Mauermasse anzusehen, welche mit einem Verkehrsgang, dem Umgang, durchzogen ist.

Wenn man wie O. Sirén[1] in de la Vallées Entwurf eine Beeinflussung der neuen evangelischen Kirchenarchitektur in Holland spüren kann (zwar verrät zweifellos die Architektur in de la Vallées Entwurf italienische und, hinsichtlich der Dachform, auch französische Studien), so sieht man leicht die Ähnlichkeit zwischen dem von Adelcrantz d. Ä. gemachten Planentwurfe zu der Kirche Hedwig Eleonora und den Entwürfen von Bramante-Michelangelo zur Peterskirche in Rom; das Exterieur erinnert an die Kuppel der Sorbonner Kirche in Paris von Lemercier.

Die Kirche wurde 1737 eingeweiht, obgleich sie nicht ganz fertig war. Das Aussendach war mit Brettern gedeckt und mit einer Holzkugel gekrönt (vgl. das Kirchenmodell in der Hand des Genius' auf der illuminierten Tafel 1731 (Abb. 102, S. 199). Das Innere war nur provisorisch in Ordnung gebracht worden. Der Altaraufsatz (Abb. 126—131, S. 234—239) und die Orgelfassade (Abb. 104, S. 207) waren beide von Adelcrantz d. Ä. gezeichnet und von dem Bildhauer Petter Norberg ausgeführt worden.

Für die drei Glocken hatte man seit 1668 einen für sich stehenden Glockenturm (Abb. 93, S. 151, Abb. 94, S. 152). Da dieser baufällig wurde, wollte man eine mit der Kirche zusammenhängende Turmanlage haben, welche die Glocken tragen könnte. C. F. Adelcrantz[2] arbeitete 1755 einen Vorschlag zu zwei Westtürmen aus (Abb. 103, S. 205), die zwar angefangen aber nie vollendet wurden. Der Architekt machte 1768 einen ergänzenden Entwurf zum Zentralturm (Abb. 105, S. 209). Dass Adelcrantz es beide Male auf eine Dreiturmsanlage abzielte, ist aus einem Vergleich zwischen den Vorschlägen 1755 und 1768 und seinen Studienzeichnungen der Klosterkirche Madonna della Superga (von Juvara) bei Turin (Abb. 123, S. 229) ersichtlich.

Auch dieser Vorschlag kam aus ökonomischen Gründen nicht zur Ausführung. Statt dessen erschien eine bescheidene, kupfergekleidete Laterne, in der eine Turmuhr angebracht wurde. (Abb. 88, S. 142, Abb. 106, S. 210).

1825 begann eine Periode von 40 Jahren, die durch die verschiedensten Entwürfe gekennzeichnet ist.

---

[1] Gamla Stockholms-hus, Stockholm 1913, II. S. 24 u. f.

[2] Carl Fredrik Adelcrantz (der Jüngere) geb. 1716, gest. 1796, der Sohn Adelcrantz's d. Ä., wurde Architekt und Oberintendant bei dem Schlossbau in Stockholm.

F. Blom[1] zeichnete 1825 zwei Westtürme, F. W. Scholander[2] 1856 einen Kampanile, derselbe und Hallström 1857 zwei Westtürme. Nach neuen Bearbeitungen und trotz neuen Schwankens zu den alten Westturmgedanken hin siegte schliesslich die Kuppel und zwar in einer von Scholander gefundenen, von Malmberg und Hawerman leicht geänderten Form, welche 1865—68 ausgeführt wurde. Es ist offenbar, dass man sich hiermit von der ursprünglich beabsichtigten Form der Kirche bedeutend entfernt hatte.

1892 wurde die innere Kuppel in Neubarock dekoriert.

Bei der letzten Restauration, 1914, wurden verschiedene Glasgemälde nach Kartons von Yngve Lundström angebracht (Abb. 122, S. 226).

Bilagor.

1. K. brev den 17 april 1672[3].

Kongl. Maij:tz

Resolution uppå des Admiralitets Collegii insinuerade Memorial angå ende den Nya kyrckan på Ladegårdz Landet sampt Sorunda Pastorat gifwen Stockholm den 17 April 1672.

1.

Såsom Admiralitetz Collegium wijdh Admiralitetz Församblingens tilltagande ansöker, att een wiss försambling blefwo der till förordnadt, och till den ändan hela Ladegårdz landet söndrat ifrån S:t Jacobs försambling, och aldeles lagd Vnderbemelte Admiralitetz Kyrckia, så att skildnaden motte blifwa den lilla becken, som lööper uthur Träscket, och Vnder gamble ladegårdz broon in uthi Ladegårdz wijken: Så haf.r och Kongl. M:tt bemelte Collegio deruthinnan welat wilfahra, i anseende af sielfwa billigheeten och Gudztienstens befordringh, och alt derföre denna saak till des Des Öfwerståthollare igenom des bref remitterat, at han denne fördelning werckstellig giör.

2.

Kongl. M:tt hafwer och för godt funnit, att samma Admiralitetz Försambling skall höra Vnder Admiralitetz Collegii disposition, och ingen serskildt Kyrckioherde tijt förordnas, uthan förestås medh all den frijheet rätt och rättighet, som andra Församblingar her i Residentz staden och öfwer heela Rijket niuta, af Admiralitetz predijkanterne, uthan någon meen och intrång hafwandes den ena ingen förmån i det fallet för de andre att prætendera, wähl förståendes lijkwähl, at Superintendenten wijdh Admiralitetet och kyrckioherden i S:t Jacob hafwa på dem den wederbörlige och wahnlige inspectionen, men icke i någon motto elliest giör dem ingrep i deras tillstående rettigheeter.

3.

Förunner Kongl. Maj:tt Admiralitetz Collegio tillstånd till att låta uppretta en Barne Schola till Ungdomens information, såsom och någon betiening wijdh kyrckian med lijkgång sampt annat slijkt.

[1] FREDRIK BLOM, geb. 1781, gest. 1853; Architekt, er hat u. a. die Skeppsholmskirche in Stockholm erbaut.

[2] FREDRIK WILHELM SCHOLANDER, geb. 1816, gest. 1881; Professor der Baukunst bei der Akademie der freien Künste zu Stockholm.

[3] A. K. k. br.

4.

Belangande det stelle, rum och session som Admiralitetz Prästerne prætendera för Capellanerne i Staden, hafwer konglig Maij:tt sigh der öfuer således welat förklara, at den som Hebdomadarius är, heller weku tiensten förrettar, må och skall uthi publique acter och processer fölia på Håff Presterne, men dhe andra, måge hafwa deras rum ibland Capellanarne i S:t Jacob, sampt den som woro graduerat, effter det som reda in praxi hafwer warit.

Huadh sidst Pastoratet i Sorunda wijdkommer, om huilket Collegium kongl. Maij:tz förklaring och entelige resolution ansöker; Så refererar kongl. Maij:tt sigh uppå den resolution, som af den 21 Julii 1670 afgången ähr, huilken kongl. Maij:tt will således hafwa uthtydd och förklarat, at såsom kongl. Maj:tt på den ene sijdan gerna seer at Admiralitetz Presterne med Sorunda Pastorat måge benådas, och efter kongl. M:tz antecessors förordningar accommoderas, så will och kongl. M:t på den andra sijdan intet betaga dem af Ridderskapet och Adelen, som hafwa jura patronatus uthi församblingen, den rätt och rättigheet, som der wijdh böör fölija, lempnandes altså Patronis Ecclesiæ det jus vocandi, som wijd sådanne församblingar plägar och bör wara brukeligh tå dhe och förmodeligen läre reflectera på dem af Admiralitetet, så wijda the kunna wara capable och till pastoratet tiänlige. Actum ut supra.

Uppå högstbem:te H. K. M:tz resp. wår elskelsk. H:r Sonss så och allernådigste konungz och Herres wegnar.

Hedwig Eleonora.
Sigill.

Per Brahe Greff. till Wiszingzborg S: R: Dråtzet.	C. G. Wrangel. S: R: Marsk. mpp.	Göstaff Otto Stenbock S: R: Amiral.
Magnus Gabriel de la Gardie. S: R: Cans:r		Gustav Banér. i R: Skattmestr.s stelle.

2. Kvitto av Jean de la Vallée den 30 jan. 1667[1].

Aff bygningsskrifwaren Hr Lars Bergh hafwer jagh undertäknadh bekommitt till rittningarnes förfärdigandhe åtta nya kiörckia på ladugårdhz landett ett riiss gått skrif papr. hwilket härmedh quiteraz aff Stockholm den 30 ianuari A:o 1667.

Jean Dela Vallée.

3. Utanordning för de la Vallée den 20 maj 1672[2].

Effter som Collegium hafwer bewilliat att Borgemestaren wäll:tt Jean Lavallee skall bekoma Ettusendh Dr. kopp:tt för dät omak han hafft hafwer att afrijta Nya kiörckan på Ladugårdzlandet; Befalles byggningzskrifwaren Pehr Joensson emoot qvittans honom af vnder händer hafwande medell lefwerera bem:te 1000 Dr kmtt. Datum Stockholm d. 20 Maij Anno 1672.

4. Kvitto av de la Vallée den 24 maj 1672[3].

Effter hans Ex:ce höghvälborne Grew. Hr Clas stiernskijldhs order och befalningh, angåendes mitt omack vidh nya kiörkian på ladugårdhs landett hafuer bygning-

[1] A 1, 92, verif. 85.
[2] A 1, 747.
[3] A 1, 748.

skrifuaren vidh samma kiörkia hr per ioonson, migh ett tusendh daller koppr.myntt lefureratt, huilka 1000 Dr. kop. myntt, iagh härmedh quiterar.

Datum Stockholm d. 24 maij A:o 1672.

Jean de la Vallée.

5. *Abraham Alcinii relation om brädkyrkan etc. 1705*[4].

Kongl. Ammiralitets Församblingen i Stockholm hafwer långt tillbaka hafft en Träkyrkia på Blasii holmen, wid Neckeström, ongefehr der nu Sahl. Gref Axel Wachtmeisters hus är bygt. Men i Sahl. Drottning Christinæ Regements tid wid pass 60 eller mera åhr sedan, blef samma kyrkia flytt in mot Skepsholms bron, och tillökt på sidorna och wid den ena ändan; och upsatt på den plats, der hon nu står och kallas Holmkyrkian.

Der wid woro 6 Swänske och en Finsk präst, som per vices förrättade Gudstiänsten, hafwandes de Swänske hwar sin wecka at hålla böön om Morgonstun derna för än siöfolket och handtwärkarne gingo på Holmen till sitt arbete alla söckendagar; Men om Onssdagar och Fredagar hölts en kortt predikan.

På Söndagar och helgedagar hölt Finske Prästen Evangelii prädikan under Ordinaire Ottesångstiden och emellan högmässe och afftonsångstiden prädikades der Finska.

De Swänske prästerna giorde der högmässo och aftonsångs predikningar på de ordentelige tider såssom i de andre församblingarna.

Tå höllo alla Ammiralitets betiänte sig till Holmkyrkian, oachtadt i hwad försambling the bodde. Men uti glorwyrdigst i åminnelse högsahl. konung Carls XI:s minorennitet A:o 1672 17 Aprill, hafwer Hennes M:tt Enkiedrottningen med kongl. Regeringen uppå kongl. Ammiralitets Collegii underdånige begiäran bewilljat att Ladugårdslandet och Träskebacken skulle skilljas ifrån S:t Jacobs Försambling och läggias under Ammiralitets församblingen, och alla der boendes, som icke wore af kongl. Håfstaten, Fältartolleriet eller Guardiet skulle ärkiänna Ammiralitets prästerna för sine Pastores och gifwa dem sin tillbörliga rättighet. Derwid wardt ock förordnat att de Ammiralitets Betiänte som bodde annorstädes än på Ladugårdslandet skulle hålla sig till den församblingen hwarest de bodde.

Wid den tiden upbygdes en Brädekyrkia på Ladugårdslandet och uprättades en Barneskola. J denne kyrkia och Holmkyrkian predikade Ammiralitets prästerna högmässo- och afftonsångspredikningar, men Skolemästaren Ottesångs.

En 8-kantig stenkyrkia anlades der bredewid A:o 1673, och bygdes på henne 1674; och effter då strax kriget påkom med de Danske, stadnade det till dato.

A: 1681 Då kongl. Ammiralitetet transporterades här ifrån till Carlscrona, wordo af högst Sahl. konung Carl XI twänne de älste Ammiralitets prästerne förordnade till att wara Compastores wid bemälte Försambling, nembl. Mag: Ionas Gravander och Abraham Alcinius. Denne arbetade här till hösten A: 1697 då bem:te mag: Gravander med döden afgick, sedan blef den nämde Alcinius der allena Pastor.

Till Holmkyrkian förordnades en som tiänt wid Landsmilitien ben:d D:n Nicolaus Ryting.

Af Stockholms Östre Förstad d. 25 Apr: A: 1705.

Abraham Alcinius.
Past: på Ladug: Land:

---

[4] Avskrift efter avskrift i Palmskiöld 261, s. 529—532; U. B.

REGISTER TILL STOCKHOLMS KYRKOR BAND III.

Kungsholms kyrka med S. Görans kapell. Hedvig Eleonora kyrka.

Siffra med * betecknar avbildning.

Ortsregister.

Sid.

Bettna kyrka, Sdml., dopfunt 249
Blackstad kyrka, Sdml., tavla 274
Boo slott, Närke, tavla 315
Braunsberg, kloster, krigsbyte 32, 56
Bromma, Uppl. 7
Dagö, kalk 22
Drottningholms slott, murningsarbete 182
Frötuna socken, Uppl., sandsten ... 22
Gottland, kalk 181; gottlandssten 192
Grödinge kyrka, Sdml., dopfunt ... 249
Hammars kyrka, Närke, orgelfasad 315
Husby-Långhundra kyrka, Uppl., orgel 64
Hölö kyrka, Sdml., porträtt 85
Karlstad, domkyrkan 30
Kronborgs slott, Danmark, klocka 290
Leiden, Marekerk 227, 228
Linköpings museum, tavla 315
Lund, Allhelgonakyrkan, ritn. av H. Zettervall 130
Medåker kyrka, Vstml., orgel 248
Munsö, Uppl., tegel 192
Paris:
Invaliddômen 232
Sorbonnekyrkan 230
Rom:
S. Agnese 232
S. Andrea 232
II Gesu 236
Peterskyrkan 229, 232
Sigtuna, Mariakyrkan, porträtt 275
Skultuna bruk, Vstml., arbete 167
Solna socken, Uppl. 3, 6, 134, 135

Sid.

Sorunda pastorat, Sdml. 296
Stockholm:
Adolf Fredriks kyrka, tullmedel 49; ritn. 230; orgel 249
Arsenalsgatan, mur mot 148
Artillerigatan, förr kyrkogård 146; namn 147
Artillerikyrkan 244
Birger Jarlsgatan 139
Björken, kvarteret 157
Blasieholmen 133, 297
'Bränvinspannan' = Hedv. Eleonora kyrka 152
Crabaten, kvarteret 146
Djurgården, till Hedv. Eleonora församling 143
Djurgårdsbrunnsviken 132
Elbfasska gården 156
Engelbrekts församling 144
Falken, kvarteret 146
Fattigkyrkogården ..... *156 f
Fiskartorpet 132
Fyrverkaregatan 148, 155
Gref Pipers Trägård, Kungsholmen 113
Gustav Vasakyrkan, altarprydnad 236
Hagaparken, grindar 149
Hedvig Eleonora församling:
Brandstation 155
Fattighus 130
Gamble kyrkiegården 146
Komministergård 130
Kyrkoherdeboställe 130, 154, 155, 156, 160, 202, 293, 294
Ladugårdslands Pædagogie 154

Sid.
Likvagnshus ... 155
Skolhus 130, 153—156, 292, 293
Trädgårdsmästarebostad... 156, 160
Hedvig Eleonora kyrka ...127—298
Helgeandsholmen, stallbyggnad... 184
Helmfeldtska trädgårdarna... 156
Holmkyrkan 134, 135, 147, 163, 185, 252, 297, 298
Husarviken ... 132
Jakobs församling 6, 134, 135, 139, 296, 298
Jakobs kyrka, positiv o. ljuskrona 162; torn ... 214
Johannis Capell, mskr. om ... 135
Kaplansbacken, Kungsholmen ... 15
Katarina kyrka 120, 197; ritn. 227, 229; altarprydnad 237; klocka ... 290
Klara kloster ... 132
Klara församling ... 6
Klara kyrka, nyttjad av annan församling 50, 134, 135; inv. 257
Klippan, kvarteret ... 146
Kläckeberga kyrka, Smål., tavla 315
Krabaten, se C.
Kronobageriet ... 137
Kungsgården ... 137, 179
Kungsholms församling:
Fattighus ... 16
Klockareboställe ... 8
Komministerboställe ... 8
Kyrkoherdeboställe ... 2
Skolhus ... 2, 15
Smedsboställe ... 8
Kungsholms kyrka 1—121; 197; torn ... 214
Kungsträdgården, mur 148; grindar ... 149
Kyrkholmen ... 134, 136, 178, 191
Källaren Mäster Anders ... 30
Ladugårdsbron ... 296
Ladugårdsgärdet, -landet, 132—135, 137, 139, 189, 298
Laduviken, Ladugårdsviken 179, 296
Sid.
Ledherne = Kungsholmen ... 3, 6
Lidharnö = Kungsholmen ... 3
Lidherne = Kungsholmen ... 3
Lillaholmen ... 178
Maria kyrka, torn 214; orgel 248, 249
Munkelederne = Kungsholmen ... 6
Munklägret = Kungsholmen ... 6
Mäster Anders, källaren ... 30
Neckeström ... 297
Nikolai församling, uppdelning ... 6
Nikolai kyrka, predikstol och altare 56, 57, 59; porträtt av And. Larsson ... 87
Oscars församling ... 144
Riddarholmskyrkan, kungsstolar 62, 63; Gust. gravkoret ... 182
Rudan mindre, kvarteret ... 156
Rådhus, »Rådstufwubranden» ... 130
S. Görans kapell ... 122—126
Seved Bååthsgatan ... 156, 202
Sibyllegatan, 19; portal 1647, 134; äldre namn 148; utfylles ... 183
Skeppsholmen ... 133, 136
Smala gränden ... 239
Stora Trädgårdsgatan ... 148
Storkyrkan, se Nikolai kyrka.
Stureparken ... 156
Träskebacken, Östermalm ... 297
Träsket, Östermalm ... 296
Träskrännilen, Östermalm 139, 296
Tyska kyrkogården ... 148
Wantmakeriplatsen ... 7
Östermalm, namngivning ... 143
Östra Förstad ... 298
Östra kyrkogatan ... 147
Turin, klosterkyrkan Madonna della Superga ... *229, 230
Uppsala, domkyrkan, altaruppsats 236
Wien, S. Karl-Borromäuskyrkan ... 230
Vätö, Uppl., sandsten ... 136, 182
Åland, kalk ... 22, 181
Öja, Gottl., sandsten ... 183
Öland, trappsten 192; golvsten ... 206

Personregister.

Sid.

Acrelius, Johan, kyrkoherde, gåva 172, 276
Acrelius, Johan Olof, kyrkoherde, porträtt 172, *258, 276
Adelcrantz, Carl Fredrik, arkitekt, ritn., 130, *205—*209, 213, 217, 230, 231, 243, 245—247, 293
Adelcrantz, Göran Josuæ, arkitekt, byggnadsledning 141, 195, 200; ritn. 192—194, *206—208, 228—230, *234, 235, 237, 241, 243, 248, 271, 292
Adlercrants, Joh., kommissarie, begravningsvapen 103
Adlerstråle, C. H. Lydert, kommissarie, epitaf. 57
Ahlberg, Johan, målare, arbete *89, 92
Ahlborn, Lea, medaljgravör, arbete 221
Alardi, And., handelsman, gåva ... 96
Alcinius, Abraham, kyrkoherde, gåva, 170, 273; porträtt 172, *260, 277; skrivelse 129, 297, 298; gravplats 287
Alm, Nils, byggmästare, arbete 194, 198, 200, 201
Ambjörn, se Andreæ.
Améen, G., arkitekt, ritn..... 122, 126
Anberg, Nicolaus, kyrkoherde, gåva 37, 74; minnestavla..... 96
Andersdotter, Annika, gåva 74
Andersson, Johan, stadskamrerare, gåva 30, 56
Andreæ, Ambjörn, klockgjutare, arbete 116
Anjou, Johan Gustaf, urmakare, arbete 112
Ankarcrantz, H. och L., gåva 264
Apelqvist, Charles, löjtnant, gåva 71
Arvedsson, Sven, svarvare, arbete... 161
Arvidsson, Arvid, handelsman, gåva 266
Aspegrén, F. U., snickare, arbete... 221
Asplund, Arnold, kyrkoherde, porträtt *90, 92
Aulevilia, Hebla, g. m. M. Bischsten, gåva 36

Sid.

Bagarembetet i Stockholm, gåva ... 203
Balck, Lars, riksbankskassör, gåva 147, 254
Banér, Gustaf, riksråd, leverans 182; K. brev 1672 297
Bank, Lars Bengtson, byggnadsledare 44
Beckman & Co, Joh. A., klockgjutarfirma, arbete 115
Bengtson, Lars, inspektör, gåva 17, 18
Bengtson, Pär, se Bäck, Petter.
Bens, Hans, konstapel, hans änka, gåva 273
Berch, C. R., kansliråd, numismatiker, sekreterare i antikvitetsarkivet, handskrift 229
Berents, konstapel, hans änka, gåva 172
Berfwere, Daniel Ram, gåva 18
Berg, G. F., kyrkvärd, inskrift..... 115
Berg, Lars, byggningsskrivare, kvittens 297
Bergenstierna, Christina, fru, gåva 168
Bergholts, K. G., klockgjutarfirma, arbete 291, 292
Bergman, Carl, övervisitör, gåva ... 256
Bergnér, Andreas, kyrkoherde, porträtt *87, 88; inskrift 114
Bergudd, Anders, kopparslagare, arbete 221
Bergvall, Mårten Christofer, kyrkoherde, porträtt *272, 281
Berndes, Anton Ulrik, gravör, miniatyrmålare, arbete *271, 281
Berndes, ingeniör, gåva 92
Bischsten, Michal, gåva 36
Biörn, Anders, myntinspektör, handskrift 1; gåva 18, 19; byggnadsledare 44
Björk, Anna Catrina Pärsdoter, g. m. Staffan Lydman, gravsten 108
Björk, Johan, kyrkoherde, minnestavla 96
Blesing, Ulrika, g. m. Olof Sjöstedt, minnestavla 97
Blom, C. G. C:son, arkitekt, ritn 2, 63, 97, 118

Sid.

Blom, Fredrik, arkitekt, överste, ritn. *213, 231, 293
Blom, Gert, stenhuggare, arbete ... 12
Blom, Maria, stenhuggareänka, arbete 39
Blomqvist, O. R., komminister, inskrift 115
Blåman, Göran, kamrerare, gåva ... 38
Bolander, Lars, målare, arbete, 241, 248
Bolinder, H. L., bokförläggare, gåva 282
Bolinder, J., kyrkråd, inskrift 115
Bonde, Anders, bryggare, jfr Anders Olofsson B., gåva 170, 270
Bonde, Anders Olofsson, gåva... 71, 165
Bonde, Gustaf, riksskattmästare, se Natt och Dag.
Bonelius, Laurentius F., pastor, kvittens 183
Borning, Johan, riddarhusfiskal, gravhäll 109
Brahe, Christina, grevinna, hus ... 7
Brahe, Per, riksråd, K. brev 1672 297
Brask, Johan, gåva 71, 165
Brehmer, Johan, kassör, byggnadsledare 44
Breijman, Nicolaus, guldsmed, arbete 251, 252
Bremer, Cath., g. m. Lars Skragge, gåva..... 38
Brenner, 'jungfru', gåva 74
Brodin, Olaus, gåva..... 74
Brokamp, Anders, stenhuggare, arbete 40
Brun, Antoni, gård 7
Brunwall, dödgrävare, gåva 84
Brusewitz, E. H., kyrkvärd, inskrift 115
Bryggarämbetet i Stockholm, gåva 203
Bræss, Johan, guldsmed, arbete ... 164
Budde, Lasse, Ledherne gård 3
Bull, Johan, snickare, arbete..... 59
Bunge, Jacob, justitieborgmästare, besiktning 192
Bäck, Petter Bengtsson, gåva 166, 172, 273
Bähr, Hans, gåva 78
Bärgman, Carl, visiteur, gåva 166
Bärling, jfr Börling. arbete 62
Börling, Petter, byggmästare, arbete 40

Sid.

Cameker, Jochim, gåva 71, 165
Cardell, Carl von, friherre, generallöjtnant, gravvård..... 144, *285, 286
Carleman, C. G. V., målare, arbete 237
Carlgren, Johan, sergeant, gåva 58, 118; porträtt *86, 88
Carlman, C. F., guldsmed, arbete 252
Carlson, Carl von, friherre, inskrift 114
Carlstedt, Maria Johanna, g. m. Per Isberg, gravsten..... 283
Carre, Elisabet, g. m. P. Dahlström, gåva..... 69
Casten, Johan, mäster, gåva 172
Celcius, Olof, d. y., kyrkoherde, penninganskaffn. 48; porträtt *88, 89
Christman, Christopher, målare, arbete 201
Claessonska sterbhuset, gåva..... 236
Clerck, Rickard, holmamiral, byggnadsfråga 177
Crutscher, Anna, hustru, gåva..... 82
Cruus, 'madame' gåva 111

Dahl, Anders, målare, arbete 273
Dahl, F. G., professor, arkitekt, ritn. 2, 23, *49, 52, 118, 225
Dahlberg, Erik, klensmed, Gunnilbo, Vstml., arbete 148
Dahlström, Petter, handelsman, gåva..... 69
de Keyzer, Hendrik, arkitekt, arbete 120
De la Gardie, Ebba Margaretha, g. m. Pehr Larsson Sparre, gåva ... 78
De la Gardie, Gustaf, greve, excellens, kyrkobygge..... 188
De la Gardie, Magnus, greve, riksråd, K. brev 1672..... 297
de la Vallée, Jean, arkitekt 40; ritn. 42, 120, 137, *138, 180, 181, 187, 194, 226—232, 292; arbetsledning 178; skrivelse..... 297
Diklv, Johanna Sofia, gåva 74
Dobb, And., hoppman, se Slorff 56, 67; gåva 68
Düben, Emerentia von, fröken, gåva 67
Dühre, Brita Andersdotter, g. m. Erich Pehrson Psilander, gåva... 249

Sid.
Eckert, Fritz, arkitekt, ritn. 2
Eckstein, Johan Niklas, snickare, arbete 240
Eggertsson, Jonas, fornforskare, minnesvård 110, 111
Ehrenstrahl, David Klöcker, hovmålare, arbete *257, 275, 293
Eichhorn, Christopher, saffiansfabrikör, gravmonument 109
Ekerman, N. J., stenhuggare, arbete 97
Eklund, Anders, porträttmålare, arbete *88, 89, 90, *267, *268, 280, 281
Ekman, P. J., arkitekt, ritn. 217, *221, 232, 293
Elbfass, Jacob, målare, arbete *83, 85, 121
Eneroth, Olof, kyrkoherde, porträtt *269, 281, 316
Engberg, Anders, gåva 38
Erichson, Oloff, gåva 71, 165
Ericksdotter, Maria, g. m. Nils Nilsson Mobergh, gåva 68
Erlach, Johan Bernhard Fischer von, arkitekt 230
Ersson, Erik, kapten, hans änka, gåva 163

Fabritius, Gustaf, stålgravör, arbete 290
Fabritius, Ludwig, överstelöjtnant, envoyé, gravsten 106
Falck, Anders Andersson, trädgårdsmästare, gåva 74
Fallstedt, J., slottsbyggmästare, arbete 29, 50
Fijt, kanngjutare, gåva 17
Finne, Henrich Henrichsson, stadsmurmästare, arbete 181
Fischer, Niclas, murmästare, arbete 192, 194, 198, 200
Flemming, Anna Catharina, g. m. Brynte (von Ens) Cronsköld, gåva 76
Flemming, Hendric, generalmajor, kyrkbänk 16; gåva 35, 77, 115; byggnadsledare 45
Flemming, Lars, friherre, begravningsvapen *100, *101, 103

Sid.
Flemming, Magnus, överstelöjtnant, gåva 75
Flemming, Märta, grevinna, g. m. Göran Sperling, gåva 72
Flodin, Adam, målare, arbete 290
Forssten, Carl, snickare, arbete ... 240
Fredrik I, uppkalln. av Ladugårdslands k:a, 142; hyllning 1731, 198—200
Fröman, Georg, slottsbyggmästare, arbete 208, 236
Fuchs, Thomas Zackarias, kyrkoherde, porträtt 92
Föhrman, Daniel, stålgravör, arbete 290

Galle, perukmakare, klagomål 189
Gallerius, Jonas, kyrkoherde, handskrift 2, 47; minnestavla 96
Geringius, Erik, prästman, kopparstickare, arbete *199, 200
Gjörwell, K. K., arkitekt, ritn. 2, 32, 50, 54, 58, 118
Grabow, Carl, dekorationsmålare, arbete 225
Gravallius, Carl Olof, kyrkoherde, porträtt 92
Gravander, Anders, löjtnant, kofferdikapten, gåva 170, 273
Gravander, Jonas, primarius, placering 140, 298; kyrkobygge 188; porträtt *259, 276
Grave, Ulrica, g. m. kyrkoherden N. J. Nymanson, gåva 92
S'Gravesande, Aerent van, ark., ritn. 227
Green, Jochim, handelsman, gåva 15
Gren, Jonas och Stråhle, A. Petter, orgelbyggarfirma, arbete 64, 248
Gregerssadotter, Ingeborgh, gåva ... 3
Grek, Anders Jansson, tornur 14
Grill, Baltzar, glasbruksdirektör, gåva 82
Griperhielm, Claes, friherre, begravningsvapen 100
Gripenhielm, Edmund, riksråd, arbetsledare 7, 14, 44, 45; gåva 15, 17, 18
Gripensköld, fyrverkare 189
Gråberg, Olof, kyrkoherde, porträtt 90
Gundmundsson, Staffan, snickare, arbete 161

Sid.
Gustaf II Adolf, porträtt *83, 84
Gustaf III, porträtt, kopparstick .. 86
Gutermuth, Elsa, f. Willamberg, g. m. Coelestin Fredr. G., vapen *62, 65; gåva 66, 117
Guthrie, Johan, kyrkoherde, minnestavla 97; inskrift 114
Gyllenbåât, Börje Robeck, kommissarie vid Amiralitetet, byggnadsledning 141
Gyllencreutz, Carl G., lagman, gåva 35
Gyllencreutz, Johan, lagman, inskrift 114
Gyllengranat, Hans Wilhelm, friherre, överste, grav 288
Gyllenspak, Anders, tygmästare, byggnadsledning 140
Gyllenstierna, Agneta, gåva 18
Gyllensvärd, Vilhelm, registrator, kyrkogård 158
Göthe, Erik Gustaf, skulptör, arbete *96, 97
Göthe, Johan Adolf, kapten, slottsstenhuggare, arbete 210

Hack, Mårten, murmästare, arbete 8, 22, 39, 46; gravsten 108
Hadorph, Johan, riksantikvarie, memorial 110
Hallberg, C. G., guldsmedsfirma, arbete 253
Hallén, L., ritn. *144, 148, *231, 232
Haller, Kristian, arkitekt 30
Halling, Zacharias, köksmästare, gåva 80; epitafium 94, *95
Hallman, Johan Gustaf, kyrkoherde, invigning 236; porträtt *265, 278
Hallström, C., byggmästare, ritn. 130, 215—*217, 231, 293
Hallwylska samlingen, Stockholm, ljuskrona *69, 71, *165
Hambelius, Petrus, kyrkoherde, kyrkobygge 187
Hammarsköld, Wendela, g. m. Hans Rålamb, gåva 66, 78
Han, Herman, målare, arbete 57, 117, 120

Sid.
Handarbetets vänner, textilaffär, Stockholm, arbete 263, 265, 267
Hansdotter, Christina, g. m. Lars Balck, gåva 254
Hawerman, Emil, byggmästare, arbete 150
Hawerman, J. A., arkitekt, ritn. 130, 218, 219, *224, *225, 232, 293, 294
Hedengran, Ambrosius, kopparsticksare, arbete 113
Hedlund, Olof, orgelbyggare, arbete 248
Hedvig Eleonora, gåva 54, 114; uppkallning av Ladugårdslands k:a 142; kyrkobygge 188; porträtt 275, 293
Heidz, Johan Fried., svarvare, arbete 239
Heldt, trädplant. 1735 150
Helin, Petter, fabrikör, gåva 77
Henrichsson, se Finne.
Herlin, Petter, sekreterare, gåva ... 170
Hermonius, Mikael, kyrkoherde, porträtt *263, 278
Hernlund, Hugo, rektor, fil. d:r, utredning 157
Hessling, Stephan, kyrkvärd, befattning 194
Hijsing, Diederich, guldsmed, arbete 163
Hildebrand, Hans, riksantikvarie, fornvårdsmål 38, 66, 115
Hoff, Hans Hindrik, gåva 17
Hoffman, W., skulptör, arbete 222
Holm, skeppstimmerman, gåva 239
Holm, Johan, kyrkoherde, porträtt *262, 278
Horn, Christer, riksråd, byggnadsledare 7, 44
Hulling, räntmästare, hans änka, gåva 172, 272
Hultman, Johan, modellör, arbete 26
Hultman, Petter, handlande, gåva 253
Hysing, And., gåva 166
Hysingh, Jacob, gåva 71, 165
Hökerstedt, Olof, kyrkoherde, porträtt 264, 278
Höyer, Fridrik Herman, gravsten *280, 284, 287

Sid.

Höyer, Gertrv, fru, g. m. Fr. Herm. Höyer, gravsten 285
Höök, Bengt, bokbindare, arbete *112; gåva 111, 112; epitafium *93; gravsten 107
Höök, Magdalena, g. m. Carl Bergman, gåva 256

Isberg, Per, assessor, gravsten 283
Isaksson, C. G., kyrkvärd, inskrift 221

Jansson, C. W., konservator, arbete 237
Jansson j:or, C. W., konservator, arbete 274
Joensson, Pehr, byggningsskrivare, kvittens 297
Johannis Nycopensis, Andreas, amiralitetssuperintendent 134
Johansson, Aron, arkitekt, ritn. 2, 13, 119
Johansson, Elias, gåva 71
Jon, dödgrävare, 1694 9
Jonson, Anders, gåva 71, 165
Jonsson, Pehr, kyrkovärd, räkenskaper 186
Jungblad, Bengt, kyrkoherde, porträtt *270, 281
Juvaras, Filippo, arkitekt 230

Kanterberg, Hans Mårtensson, proviantmästare, byggnadsledning 140, 184; skrivelse 157, 160
Kanterberg, Mårten, kommissarie, byggnadsledning 140, 141
Karff, Elias Johanson, gåva 165; epitafium *277, 283
Karl XI, gåva 45, 64, 113, 114
Karl X Gustav, uppkallning av Hedv. Eleon. k:a 143
Karlsson, Göstaf, lagman, gåva 3
Kesmaker, Johan, konstsmed, arbete 147
Keyser, Herman, boktryckare, arbete 289
Keyzer, se de Keyzer.
Kickhoff, Johan Ulrik, guldsmed, arbete 68

Sid.

Kingren, Lars, bildhuggare, arbete *243, 248; ritn. 245
Klingstedt, Erik, pastorsadjunkt, porträtt *276, 282
Knorringen, Jöran Johan von, överste, gåva 70; begravningsvapen 103, *104
Knutowna, Barbara, superiorissa, gåva 57
Koch, Zacharias, gåva 80
Kohl, David, rustmästare, gåva 80
Kohl, Märtha, g. m. Hans Lenman, epitafium 96
Krafft d. y., Per, porträttmålare, arbete *270, 281
Kristian IV av Danmark, inskrift 291
Kröger, Bärtell, gåva 17
Kåhre, Gudmund, kanslist, gåva ... 184
Lagerholm, Anders, sekreterare, kyrkobyggnad 191, 192
Lagerström, Oskar, kyrkoherde, porträtt *275, 282
Langh, Jochim, målare, gåva 71, 165, 170, 272
Lang, Petter, målare, gåva 160, 170; arbete *256, *258—*260, 272, 276, 277
Larson, Anders, gåva 71, 165
Larson, Bengt, kommendör, gåva 166
Larsson, Anders, köpman, gåva, 59, 117, 120; porträtt *85, 86, 87, 121
Larsson, Arffuedh, gåva 71, 165
Larsson, Bengt, kapten, upphandling 177
Leffler, Magdalena, g. m. Mathias Phal, gåva 66
Lehman, Karl Peter, målare, arbete 92
Lehnberg, Magnus, ärkebiskop, porträtt *91, 92
Lely, Sir Peter, målare, arb. (*81, 82), 315
Leman, Emil, målare, arbete 93
Lemerciers, Jaques, arkitekt 230
Lenman, Hans, handelsman, gravkor 32, 46, 117; epitafium 33, 96; inskrift 115
Lichtone, Robert, president, begravningsvapen *98, *99, 315; kista 105, *108

Sid.

Licium, textilaffär, Stockholm, arbete ... 268
Liefländer, Ewa, g. m. Diderich Ståhle, gåva ... 250
Liewen, Reinhold von, överste, husägare 19; gåva ... 35, 38, 70
Lijlou, Anna, g. m. Gädert Steffens, gravsten ... 106
Lille, Jonas, kyrkoherde, gåva 18; minnestavla ... 96
Limnell, E., målare, arbete ... 237
Lind, Ingrid, hustru, gåva ... 169
Lindegren, Axel, arkitekt, restaurering ... 2, 119
Lindegren, Agi, arkitekt, ritn. 225, 294
Lindgren, E., målare, arbete ... 93
Lindgren, Gustaf, hovintendent, arkitekt, byggnadsledning 226; ritn. 243, 294
Lindsköld, Erik, greve, epitafium 100, 315
Lindsten, Pehr, kyrkoherde, inskrift 221; porträtt ... *273, 282
Linnerhielm, J. C., litteratör, tecknare, beskrivning ... 211
Littorin, C. G., kyrkvärd, inskrift 221
Lodin, Olof, kopparslagare, arbete 30
Lorens, Petter, bagare, gåva ... 71, 165
Lorentz, Anders, målare, gåva 22, 54, 116, 117; arbete 54, *56, *80, 81, 84
Lund, J., kyrkråd, inskrift ... 115
Lund, Nils, guldsmed, arbete ... 255
Lundin, I. E., ritn. ... 148
Lundmark, Anders, målare, arbete 237
Lundmark, Vilhelmina, målarinna, arbete ... 237
Lundström, Yngve, målare, arbete *226
Luther, Joh. Hind., köpman, gåva 169
Lydman, Staffan, handelsman, gravsten ... 108
Löfman, Sven, fiskal, skrivelse ... 187

Malm, Brita, g. m. Jöran Blåman, gåva 38
Malmberg, B. C., arkitekt, 260; ritn. 130, *151, 206, *207, 217—225, 232, 248, 293
Malmberg, Josef, målare, arbete ... 224
Malmqvist, Mathilda, fröken, arbete 78

Sid.

Mannerfelt, Magnus, tygmästare, byggnadsavdelning 140, 291; begravningsvapen ... *279, 283, 292
Martinelli, arkitekt ... 230
Masreliez' ateljé, ritn. ... 240
Masreliez, Jacques, Adrien, ornamentsbildhuggare, arbete ... 241
Matsson, Jöran, byggmästare, arbetsledning ... 151
Mattzson, Johan, gåva ... 71, 165
Mattisson, Gregres, gåva ... 3
Melander, A. E., arkitekt, ritn. 62, 119
Melander, Adolf Emil, arkitekt, byggnadsledning ... 225
Mellström, Margit, arbete ... 267
Mercats, snörmakare, gåva ... 84
Mettke, J., snickare, arbete ... 68
Meurer, Ignatius, boktryckare, arbete ... 290, 291
Meyer, Gerhard, direktör, klockgjutare, arbete ... 71
Meyer, Gerhart, dess änka, klockgjutarfirma, arbete ... 114
Meyer, Gert, styckgjutare, arbete ... 258
Meyer, Johan, klockgjutare, arbete 290, 291
Mytens d. ä., Martin, porträttmålare, arbete ... *261, 277
Mobergh, Nils Nilsson, bagare, gåva 68
Murbeck, Petter, komminister, porträtt ... *266, 279
Månsson, Filip, dekorationsmålare, arbete ... 2, 119
Möller, Christina Lov., g. m. J. J. Westin, gravkor ... 33, 52
Möller, Henrik, assistent, 253; tillfällighetsdikt 203; läktare ... 245
Möller, Joh. Philip, brukspatron, gåva 71; gravsten ... 106
Möller, Jovianus Justus, sockerbagare, gåva ... 37, 72, 113
Mörlin, Sara Juliana, g. m. Elieser Oxelgren, gravsten ... *282

Natt och Dag, Anna Christina, g. m. riksskattmästaren Gustaf Bonde, gåva ... 70, 71

Sid.

Nerpin, Herman, skulptör, arbete 221, 243, 245, 247; ritn. 256
Neumann och Vogel, glasmålningsfirma, arbete 225
Nilsson, A. P., byggmästare, arbete 221
Norberg, Hildegard, målarinna, arbete *274, 282
Nor(d)berg, Petter, bildhuggare, arbete 201, *235, *236, *237, *239, 248; gåva 242
Nordbohm, Anders, kamrerare, gåva 166
Nordenström, Christina, g. m. Zacharias Halling, epitafium..... 94, *95
Nordiska kompaniet, varuhus, arbete 126
Norling, J., arbete 258
Nordwall, H., guldsmed, arbete ... 164
Nybom, Gustaf, bokbindare, arbete 290
Nygren, D., smed, arbete 12
Nyman, Johan, kyrkvärd, repslagare, arbete 32; gåva 70
Nymanson, Nils Jacob, kyrkoherde, porträtt *89, 92; gåva 89, 90, 97
Näsman, Erik, klockgjutare, arbete 258, 291, 292

Odgisslasson, Matis, gåva 3
Ohlsson, Charlotte, W., arbete 268
Olofsson, Anders, tornbyggare, arbete 14
Olofsson, Anders, se Bonde.
Owen, Samuel, mekaniker, arbete 10
Oxelgren, Elieser, bokhandlare, gravsten 282

Pahl, Mathias, gåva 66
Palmroth, P. W., arkitekt, ritn. 2, 29, 49, 50, *51, 118, 148
Palmstedt, Erik, arkitekt, arbete 30
Pasch, E. M., målare, arbete *269, 281, *316
Pasch, Lorentz, målare, arbete *91, 92
Pasch, Ulrica Fredrika, målarinna, arbete..... *90, 92
Perman, Thomas och Margareta, gåva 36
Perséus, Edv., målare, arbete 93
Petterson, Carll, gåva 71, 165
Petterson, Cristoffer, sockerbruksidkare, gåva 78

Sid.

Petterson, Ida Christina, f. Malmqvist, arbete, gåva 76
Petterson, Johan Frans, sockerbruksidkare, gåva..... 78
Pettersson, Katarina, fru, försäljning..... 276
Pfeiff, Carl, friherre, överste, grav 288
Pietas, konserveringsateljé, arbete 262, 269
Piper, Chatarina, g. m. N. Anberg, gåva 37, 74
Piper, Karl, greve, trädgård 113
Plaat, skeppare, gåva 198
Pontin, Johan, kommissarie, gåva 17
Pontinus, Magnus Johansson, amiralitetssuperintendent, manuskript, 135; församlingsdeln. 139
Precht, Burchardt, skulptör, arbete *95, 96, 121, 236
Prytz, Elisabeth, g. m. Gyllencreutz, gåva..... 35
Pschorn, Heinrich Gottfried, tenngjutare, arbete 163
Psilander, Erich Pehrson, gåva..... 249
Psilanderhielm, Johan, räntmästare, byggnadsledning 141, 192
Psilanderhjelm, Johan Gustaf, assessor, gåva..... 89
Puteson, Jakob, dess änka, gåva ... 18
Pädersdotter, Maria, g. m. Bengt Höök, gåva 111, 112

Rahm, Jonas, tomt 6
Ramel, Peter, kamrerare, gåva..... 17
Rehn, J. E., arkitekt, gravör, ritn., 2, 26, 48, 117, 129, 210, *211, *240, 241, 293, 315
Reimers, Henrik, guldsmed, arbete 254
Renskiöldt, Giärt, begravningsvapen 97, *102, 315
Reutercrantz, Hans, hovjägmästare, begravningsvapen 103; gravsten 106
Reuterkrantz, Isaack Esbiörn, begravningsvapen 103
Rijf, Carl, ritn. 130, 223, 316
Rijf, Jakob, byggmästare, ritn. 2, *45, 49; arbete 50, 113

Sid.

Rinninmundt, Johan, registrator, inskrift 115
Rolamb, se Rålamb, Anna 38.
Ronander, I., guldsmed, arbete..... 257
Rosenberg, skeppstimmerman, votivskepp 111
Ruthström, Anders Carl, kyrkoherde, porträtt *267, 280
Rydeman, Pehr Johan, kyrkoherde, porträtt 93
Rydorff, J. O., lagman, gravkor, 32, 50, 52, 118
Ryting, Nicolaus, prästman 298
Rålamb, Anna, g. m. R. v. Liewen, gåva 35, 38
Rålamb, Claes, överståthållare, byggnadsledare 45
Rålamb, Gustaf, handskrift 1
Rålamb, Hans, lagman, gåva ... 66, 78
Röhl, Maria, målarinna, arbete *276, 282

Sandell, Sven, bildhuggare, arbete 162
Saxenberg, E., kyrkvärd, inskrift... 221
Schantz, Maria Aurora von, f. Brenner, assessorska, gåva 79, 80
Scheldon, Francis, skeppsbyggmästare, ritn. *127, 128
Schenbeck, A. M., inskrift 221
Schenbom, Margaretha, g. m. Christopher Eichhorn, gravmonument 109
Schilt, Rebecka, g. m. Bengt Larson, gåva 166
Schiultz, Petter, guldsmed, arbete 164
Scholander, F. W., arkitekt, rådgivande 66; ritn. 130, *153, *214—219, *222, 231—*233, 293
Schröder, Caspar, bildhuggare, arbete 59, *60, *61, *64—66, 117, 121
Schröder, Georg Engelhard, målare, arbete 235, *238, 293
Schröder, Juliana Joh., g m. Erland Ström, gravmonument 287
Schröderheim, Elis, statssekreterare, kyrkobyggnad 212; parentation 288
Schultz, Anders, garvare, gåva 17
Schultz, Peter, bildhuggare, arbete 63

Sid.

Schultzberg, E. M., kyrkoherde, fornvårdsmål 38, 105, 115; porträtt 93; inskrift 115
Schweitzer, Hans Hendrich, stenhuggare, kyrkogård 156; arbete 177—180, 183
Schürer von Waldheim, grav 288
Sellberg, Magnus, urmakare, arbete 29
Sergel, Johan Tobias, bildhuggare 241
Siel, Johan, kopparslagare, gåva ... 74
Silfverstolpe, Anna Brita, f. Carré, g. m. Lars S., gravsten *284
Silfverstolpe, Beata Fredrika Charlotta, f. grevinna Wrangel, g. m. David Wilhelm S., gravsten..... *284
Silfverström, Anna Magdalena, g. m. Georg Wahlberg, gåva 172, 277
Silfvestersdotter, Marg., änka efter And. Bonde, gåva..... 169
Sillén, G. af, arkitekt, ritn., 2, *46, *47, *48
Sirén, Osvald, professor, konsthist. bestämning..... 227
Siöstrand, Johan, handlande, gravsten *281
Sjöberg, Eric, (Vitalis), skald, gravsten 109
Sjöstedt, Olof, repslag., minnestavla 97
Skagge, Lars, kamrerare, gåva 38
Slorff, And., hus 7, 14
Slorff, Catharina, g. m. And. Dobb, gåva..... 56, 67, 68
Smitt, J. W., kyrkråd, inskrift..... 115
Sophia Magdalena, porträtt, kopparstick 86
Sparre, Peder Larsson, greve, rikstygmästare, gåva 78
Sparre, Sofia, grevinna, gåva 269, 271
Spens, Carl Gustaf, hovjägmästare, bänkrum..... 162
Sperling, Ebba Beata, fru, gåva 167, 168
Spetz, Iacob, gåva..... 167
Spieler, Mathias, arkitekt, byggmästare, ritn., 9, 14, 29, 40, 48, 116, 117; arbete 40, *41, 42, 120; biografi 40, 120

Sid.

Starin, Johan (Andersson), guldsmed, arbete ..... 251—253, 257
Steffens, Gädert, logarvare, gåva 36; gravsten 105, *109
Stenbeck, Johan, kyrkoherde, kyrkobyggnad 208; inskrift 221; porträtt *268, 281
Stenberg, Emerik, porträttmålare, arbete *273, *275, 282
Stenbock, Gustaf Otto, riksamiral, församlingsdeln. 139; kyrkobyggnad 177; K. brev 1672 297
Stigselius, Lars, ärkebiskop, invigning..... 15
Stjärnadler, Carl Johan, begravningsvapen 104, *107
Stjernsköld, Claes, riksråd, byggnadsledning..... 140, 182, 183, 297
Strake, gipsmakare, gåva 170, 275
Strand, P. Z., ritn. 2
Strasshel, Gustaf, guldsmed, arbete 69
Streng, Johan Joachim, porträttmålare, arbete 201, *262—*265, 278
Stropp, Joachim, krigskommissarie, gåva..... 289
Ström, A., guldsmed, arbete 254
Ström, Erland, överjägmästare, gravmonument 287
Ståhle, Diderich, kommissarie, gåva 250
Stålarm, Wendela Christina, g. m. Magnus Flemming, gåva 75; vapen 75
Sundenia, Maria, arbete 266
Sundius, P. G., arkitekt, ritn. 216, 217, *219, *220, 232, 293
Sundström, I., guldsmed, arbete ... 253
Swart, skeppare, gåva 167
Swedman, Carl Wilhelm, hovmålare, ritn..... 30
Svensson, Magnus, kommendör, gåva 163; epitafium *278, 283
Söderberg, C. N., ritn. 130

Tempelman, O. S., arkitekt, ritn. 240
Terlin, And., traktör, gåva..... 78
Terserus, Jöns, kyrkoherde, invigning..... 6

Sid.

Tessin, Nicodemus, d. y., arkitekt, Lichtones begravningsvapen 100, 315; kyrkobyggnad 194, 230
Thoman, Ernst Philip, bildhuggare, arbete 54, 56, 58
Thoman, Georg Gottlieb, bildhuggare, arbete 26, 118
Thomasson, Thomas, räkensk. 177
Thunberg, A., smed, arbete..... *149
Thunberg, Ionas, handlande, gravsten *281
Thunberg, Petter, målare, arbete 203
Tibbling, garvare, dess hustru, gåva 71
Tillæus, Petrus, karta *132
Timmermansorden, Stockholm, grav 212, 287
Tornberg, F. V., urmakare, arbete 29
Torstensson, Anders, tomtbok 1688 137
Triangel, Jonas, konstapel, arbete 181
Turson, skeppare, gåva 198

Ugglas, Carl R. af, docent, konsthist. bestämning 249
Ulfsparre, Helena, fru, gåva 169
Ulrika Eleonora d. ä., porträtt, kopparstick 86
Ulrica Eleonora d. y., hyllning 1731..... 200
Unman, Johan, grosshandlare, samlare av Stockholmiana, handskrift 2

Wahlberg, Georg, kyrkoherde, porträtt..... 172, *261, 277
Wahlbergson, Erik, målare, arbete *272, 282
Vallée, se de la Vallée.
Wallin, Johan Olof, ärkebiskop, inskrift 97
Warenbürg, Iürgen, gåva 17
Wasenberg, Michaël, trädgårdsmästare, gåva 84
Wellendorff, Mårten, kyrkbänk..... 62
Wendelius, S. A., kyrkråd, inskrift 115
Westbeck, Gustaf, pastorsadjunkt, handskrift 1

Sid.

Westin, Fredrik, målare, professor, arbete ... 53, *55, 118, 121
Westin, Jacob, d. ä., stadsmajor, handskrift 1; gravkor 46; gåva 50, 54, 118
Westin, Johan Jac:son, garvare, kapten, gravkor 32, 33, 50, 52; gåva 50, 54, 76; minnestavla *96, 97; gravsten ... 106, 118
Westin, J., garvareålderman, d:r, gåva till St. H. M. ... 75, 76
Westman, Er., kyrkvärd, inskrift ... 221
Vetterlund, J. A., artist, arbete ... 239
Widing, Lars Petter, kyrkoherde, porträtt ... *271, 281
Wijkman, Anna Brita, g. m. Jacob Westin, gravsten ... 106
Wilander, N. A., professor, gåva ... 76
Vinskänkssocieteten i Stockholm, gåva ... 203
Witt, Dawitt, kyrkbänk ... 62
Wittingh, F. L., kyrkoherde, porträtt ... 92
Wittkopf, Heinrich, guldsmed, arbete ... 68
Vogel, Zacharias, kyrkvärd, inskrift ... 115
Wogt, Gerlof, kyrkbänk ... 62
Woike, Philip, kyrkvärd, inskrift ... 114
Wollert, Oscar, civilingeniör, gåva 81

Sid.

Wrangel, Carl Gustaf, greve, riksamiral, krigsbyte 290; K. brev 1672 ... 297
Wåhl, Brita, gåva ... 123
Wångberg, Johan Wilhelm, målare, arbete ... 237
Wändel, Gabriel, skomakare, gåva 82

Zethelius, Lars, kyrkvärd, inskrift 115
Zettervall, Helgo, arkitekt, ritn. ... 130
Zettler, F. X., glasmålningsfirma, München, arbete ... 225, 235
Zinche, Gabriel Aug., murmästare, arbete ... 48

Åbom, J. F., arkitekt, ritn., 12, 13, 216—*218, 231, 293
Åkerman, Johan, garvare, kyrkvärd, gåva 80; inskrift ... 114
Åkerman och Lund, orgelbyggarfirma, arbete ... 63, 247
Åkerman, Petter E., guldsmed, arbete 257

Ödla, Udde, ståthållare, tomtfördelning ... 137
Öhr, P., guldsmed, arbete ... 251
Öhring, Anna, hustru, gåva ... 170
Öhrman, Andreas, guldsmed, arbete 68
Örn, Samuel, tygmästare, gåva ... 18
Östrand, Ernst Julius, kyrkoherde, porträtt ... *274, 285

Sakregister.

Abraham: Isak offras ... 170, 273
Alabasterskulpturer ... 239
Altarduk ... 18, 19, 22, 169
Altardyna, (se även bokdyna) 75, 78
Altare, altarring 15, 30, 32, 35, 50, 52, 54, 56, 126, 160, 206, 224, 227, 234
Altarkläde ... 18, 78, 79, 168, 261
Altartavla, -prydnad, -uppsats 22, 30, 50, 53, 54, 160, 235f, 315
Ankarslutning ... 183
Antependium 74, *75, *78, 79, *251, *252, 261f
Anvapen ... 99f
Apostlarna, se namnen.
Armbössa ... 177

Bagarbod ... 12
Begravningsklocka ... 146
Begravningsvapen ... 97 f, *279, 283

Sid.
Bergsprängare 179, 180
Bibel 18, 111, *112, *286f
Binnikebandh 160
Blinderingar 125
Blompottor 113
Blåcksten 183
Bodar 148
Boj 170
Bokband, se böcker.
Bokdyna 75, 78, *253, 263f
Bokstol 161
Boställe, se kyrkoherdeboställe.
Bord *288, 290
Brandsten 177
Bropenningar 46
Brudpall 268
Brudpallsöverdrag *255, 268
Brudtäcke 269
Brunn 10
Byggningsskrivarekontor 179
Bylfältslärft 77
Bårkläde 172
Båtsmän 132f
Bänkar 15, 62, 66, 126, 161, 162, 202, 224, 225, 243
Böcker, bokband 18, 111, *112, *286f

Crepiner 263

Dalkarlar bygga mur 11
Dammask 168
Daniel 61
Diskkläde 261
Dopfat *65, 67, 126
Dopfunt 64f, 126, 163, 227, *245, 249
Dopkapell *60, *61, 64f
Dopskål 17, *64, 66, 67, 163, *246, 250
Dräll 169
Dukatguld 201
Dwälcks(dwelskz-)foder 167, 168
Dörrar 26

Eldsvåda 19
Elektrisk belysning och armatur 255
Epitafium 93f, 277f, 283
Esaias 60
Evangelisterna 59, 64, 65, 245

Sid.
Fariséen och publikanen 172
Fierduk 78
Flor 169
Funt, se dopfunt.
Fönster, pl. 1, 28, *34f, 52, 202f, 225
Församlingssal 124

Galleri (skrank, gallerverk) ... 161, 162
Gasbelysning och armatur 255
Glasmålning ..... pl. 1, *34f, 202f, 225
Golv 26, 175, 202, 206, 210, 221, 225
Gravkapell 13f, 50, 212, 287
Gravkor 32, 33, 46, 50, 212
Gravstenar, -hällar ... 105f, 144f, *280f
Gravtumba 109, *145, 287
Grundläggning 181
Guldduk 77
Gullgasie 168, 169, 261
Gull-läckror 168, 169
Gyllenduk 76, 168

Hantlangare, kvinnlig 181, 195
Hedengrans stick 113
Helgonskåp 69
Hesekiel 61
Huvudbanér 97f, *299, 283
Hyende 79, 168, 169
Håv 17, 80, 170, 269f

Interimskyrkor 14f, 158f
Invigning, se kyrkoinvigning.
Isabel 169
Isak offras, se Abraham.

Jehovah 60
Jeremias 60
Job 84
Johannes Döparen 57
Johannes evangelisten, se evangelisterna.
Järngaller 207
Järngrindar 148, *149
Järnkamin, se uppvärmning.
Järnlucka *175
Järnstaket 10, 148

Kaffetull 49

Sid.
Kakelugn 32
Kalk (nattvards-) 17, 67, 68, 163, *247, 251, 252
Kalkkläde 18, 75, 76, 78, 169, 266, 267
Kammarduk 79
Kampanil *214, 215
Kanna 17, *67, 69, 163, *247, 253
Kappa 271
Katafalk 113
Kista, kyrk- 19, 112
Kiälstötar 161
Klocka, (kyrk-) 14, 29, 113f, 151, 187, 290f
Klockstapel 13, 14, 146, 151f, 156
Klocktorn *153
Kläde, bänk-, ... 162
Kläde (tygsort) 18, 168
Klädkista 77
Knytning 18
Kollekt 45, 47, 116, 204
Kollekthåv, se håv.
Konstlås 113
Kopparormen 172, 273
Koppartak 209, 221
Korkåpa *76
Korskrank 202
Kristus:
Scener ur Kristi liv:
Födelse 58, 94
Äktenskapsbryterskan 84
Gråter över Jerusalem 84
Nattvarden 54, 94
Getsemane 94, 272
Inför Pilatus 273
Gisslas 94, 272
Smädas 82
Törnekröning 94
Ecce homo 82
Golgata 274
Korsfäst, Maria och Johannes, 22, 30, 54, *56, 94, 235, *238
Korsfäst med rövarna 274
Krucifix, se detta ord.
Gravläggning *79, 80, 172, *256, 272
Uppståndelse 53, *55
Himmelsfärd 82

Sid.
Symboliska bilder:
Smärtornas man 94, *95
Salvator mundi 170
Världsdomare 84
Krucifix, (tavla) *169, 170, 172, (se även under Kristus korsfäst).
Kungsstolar 62, 63
Kupol 28, 174, 208f
Kyrkmodell 233
Kyrkogångspall 161
Kyrkogård 8f, 137, 144f, 156
Kyrkogårdsmur *4, 11, 144, 147, 148
Kyrkogårdsport 11f, 147
Kyrkoherdeboställe, beskrivning över, ... 154, 155
Kyrkoinvigning 8, 15, 40, 50, 202, 211
Kyrkskuta 183
Kyrktupp 29, 30, 221
Kyrkvaktare 159, 172
Kyrkvaktarrock 80, 170, 271

Lampett *250, 256
Lanternin 28, 174
Likbod 156, 188
Likbår 172
Likgång 296
Likkista 105, *108, 288
Liksångskappa 271
Likvagnshus 155
Linne 18
Ljusarm 17, 73, *74, 167, *250, 256, 258, 260
Ljushållning 164
Ljuskrona 17, *69f, 126, 165, 167, 258, 260
Ljusstake 17, *70f, 126, 166, *250, 257
Lotteri 48, 204
Lukas, se evangelisterna.
Luta *81
Läckror, se gulläckror.
Läktare 19, 63, 126, 162, 221, *243, *244f, 315
Lärft:
Franskt lärft 261
Hollandslärft 169
Huslärft 77
Klosterlärft 77, 169

Sid.

Madonna, se Maria.
Maria:
Bebådelse 57, 94
Besök hos Elisabet 58
Madonna med barnet..... *80, 81
Himmelens drottning 61
Markus, se evangelisterna.
Matlagspenningar 200
Matteus, se evangelisterna.
Matta (till bänkar) 162
Medalj 207, 221
Minnestavla (Samuel Owen) 10; (Hans Lenman) 96; (Olof Sjöstedt) 97; (Jakob Westin) *96, 97
Modeller (torn) 113; (kyrka) 232; (altare) 235; (predikstol)..... 240
Monstrans-altare 32, 70
Mångelskestol 148
Mässhake 18, 75, *77, 79, 168, *259, 267, 268
Mässkjorta 78, 169
Möbler 111f, 172

Nattvardskärl 17, *67, 126, 163, 247f, 251f
Nummertavla..... 62, 162, 242

Oblatask *68, 69, 163, 248, 254
Orgel 63, 64, 126, 202, *207, 247f

Palltäcke..... 268
Panel 125
Parkum 169
Pastorsboställe, se kyrkoherdeboställe.
Paulus..... 59
Petrus..... 59
Plank..... 147, 156
Plantering..... 9, 10, 150, 156
Plikt 16
Plÿs..... 17
Portal *231, 232
Porträtt *83f, 172, *257f
Positiv 63, 64, 162
Predikstol 15, 56, 58, 59, 126, 161, 211, 227, *240f
Press 114
Profeter, se namnen.

Sid.

Prästlängd, minnestavla 96
Psalmbok 18
Pungpenningar 160
Påskpenningar 135
Pärlstickararbete 168, 261
Pärmstämpel *127, 128

Regal 15
Riksrådsbänkar..... 16
Rivning av klockstapel 14, 152
Rivning av kyrkogårdsmur..... 11, 150
Rödfärgning 15

Salustånd 148
Sakristia..... 30, 50, 159, 160, 226, 315
Sandsten 22, 177, 179, 182
Sars 167, 168
Scamplun (för stenhuggning) 177, 179
Schirförgyllning 17
Segelfartyg..... *127, *277, *278
Sidenbast 168
Sidensarge 75
Sidensars 74
Sigill 290
Silver, se nattvardskärl.
Silverbrokad 77
Silverduk *76, *77
Siungarebänk..... 244
Sjungare..... 161
Sjöfolk 133f
Skapelsen 94
Skedar..... 69, 164, *248, 254
Skinnmössa 170
Skolbarn..... 66
Skolgossarnas bänk 161
Skolhus 153, 154
Skolmästarebänk 83
Skor..... 170
Skorstenar 179
Skrank 161, 227
Skärp 77, 78, 167
Sockel 22, 174, 181
Sockenbudstyg 17, 68, 163, 254
Soffa 112
Sorgklädsel (i kyrkan) 161
Spis..... 32
Spruthus..... 12

Sid.

Spögubbeklädning ... 80
Staket ... 10, 133
Stenhuggarbodar ... 179
Stenläggning (av gränd) ... 183
Stolar ... 18, 111, 289
Straffstock ... 290
Strumpor ... 170
Supramensale ... 52
Svalgång ... 15
Symboler:
Barmhärtigheten (Misericordia) ... 274
Freden (Pax) ... 274
Fåfängligheten ... 83
Försiktigheten ... 60
Manligheten ... 60
Rättfärdigheten (Justitia) ... 60, 274
Sanningen (Veritas) ... 274
Tron, hoppet och kärleken 53, 60
Syndafallet ... 170, 172, 273, 274
Sångskola ... 271

Tak, se yttertak.
Talgljus ... 164
Tapeter ... 15
Tavlor ... 80f, 170, *256, 271f, 315
Tennflaska ... 163
Textilier ... 18, 74f, 167, 261f, 315
Timglas 19, 61, 62, 161, 172, *241, 242
Tobaksbod ... 148

Sid.

Tobakstull ... 49
Torn 28f, 48f, 113, 124, 206f, 211f, 230f
Tornur ... 13, 14, 29, 174, 209
Tornväktare ... 29, 172
Transparang ... 198, *199
Trappor ... 26, 27, 48, 210
Träd, se plantering.
Tubin ... 76
Tumba, se gravtumba.
Tunnvalv av trä ... 125

Uppvärmning 33, 125, 175, 221, 225, *290
Uppståndare (på bänkar) ... 161
Ur ... 13, 14, 29, 112, 172, 174, 209
Urna, sandstens- ... 12

Walmar, grå gemen ... 170
Valv ... 23, 26, 46f
Vaxljus ... 165
Votivskepp ... 111
Väggur ... 112
Värmeledning, se uppvärmning.

Yttertak ... 28, 125, 174

Ärekläding ... 40

Ölandssten ... 206

RÄTTELSER OCH TILLÄGG TILL STOCKHOLMS KYRKOR BAND III.

Kungsholms kyrka.

S. 30, rad 13 nedifrån, samt

s. 32, fig. 21: Sakristiorna i koret samt läktareanordningen finnas angivna på en äldre ritning i Palmskiöldska samlingen i U. B. nr 261 s. 667. Av denna ritning framgår, att rekonstruktionsritningen fig. 21 är riktig.

S. 56, rad 13 nedifrån: Altarets mittmålning finnes numera i Kläckeberga kyrka i Småland. Jfr uppsats av J. Roosval i Aftonbladet den $^{26}/_{2}$ 1916, där beskrivning av den återstående målningen finnes.

S. 64, rad. 11 uppifrån: Denna orgels fasad finnes nu i Hammars kyrka i Närke.

S. 68, rad 17 nedifrån står 1765 skall vara 1766.
» *68* » *5* » » 1771 » » 1769.
» *69* » *19* » » 1696 » » 1695.

» *69, fig. 46:* Ljuskronan har tillhört Hedvig Eleonora kyrka. Jfr fig. 97.

S. 71, rad 4—14 nedifrån: Den beskrivna ljuskronan har tillhört Hedvig Eleonora kyrka. Jfr s. 165.

S. 72, rad 18 nedifrån, står sjuarmad, *skall vara* femarmad.

S. 82, yngling, spelande på luta (fig. 58). En replik till denna tavla, men, att döma av fotografi, mindre betydande, finnes i Linköpings museum och är sedan gammalt betecknad som ett arbete av Sir Peter Lely (f. 1618, † 1680). En annan replik finnes på Boo slott, Örebro län; avb. i Svenska slott och herresäten, Närke, Sthlm 1911, s. 77.

S. 91, fig. 66, underskrift, *står* ärkebiskopen *skall vara* biskopen.

S. 97, rad 3 nedifrån står Biärk Renskiöldt *skall vara* Giärt R.
» *98,* » *5* » » » » » » » »

S. 100, rad 6 nedifrån samt s. 98, fig. 70: Uppgiften att detta huvudbanér skulle vara utfört efter ritning av N. Tessin d. y. saknar stöd. Ritningarna till de omtalade epitafierna finnas bevarade i Hårlemanska samlingen i Nationalmuseum nr 4816 (Lichtone) och 4808 (Lindsköld). De framställa icke huvudbaner, utan väggepitafier.

S. 102, fig. 74 underskrift står Biärk Renskiöldt *skall vara* Giärt Renskiöldt.

S. 103, rad. 13, nedifrån samt *s. 104, fig. 75:* En ritning av detta huvudbaner, utförd av arkitekten Jean Erik Rehn, finnes i Nationalmusei handteckningssamling. Den är dock troligen en studie efter huvudbaneret snarare än originalritning till detsamma.

Hedvig Eleonora kyrka.

S. 130, rad 2 uppifrån står Rijs, *skall vara* Rijf.
» *141*, » *17 nedifrån* » 1725, » » 1724.
» *174*, » *1 uppifrån* » I o. II, *skall vara* IV o. V.
» *174*, » *7* » » I » » IV.
» *192*, » *15* » » justieborgmästaren, *läs* justitieborgmästaren.
» *228*, » *4 nedifrån* » I, *skall vara* IV.
» *244*, » *2* » » II, » » V.
» *281*, » *14 uppifrån* och *fig. 173.* E. M. Pasch är okänd i facklitteraturen. Bokförarens post i kassaboken, Räk. 1791, om det utbetalade honoraret »för förfärdigandet» av Olof Eneroths porträtt anger E. M. Pasch som målaren; dennes namnteckning på kvittot är fullt tydlig (fig. 196). Troligt är, att flera porträtt, som vanligen tillskrivas Lorentz Pasch d. y., äro utförda av just denne E. M. Pasch, då man väl kan förmoda, att Eneroths porträtt ej är ett unicum. *E. L—k.*

Fig. 196. Faksimile av namnteckning, Räk. 1791, verif. 177: »E. M. Pasch».

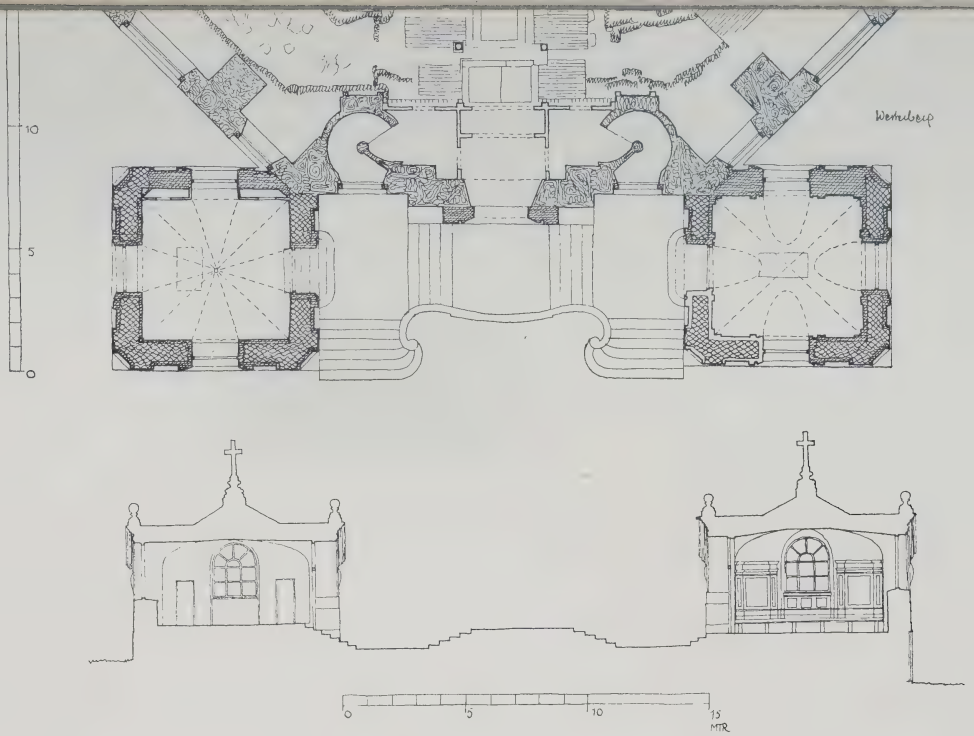

Hedvig Eleonora kyrka. Plan.

Uppmätning 1914 av K. M. Westerberg. Skala 1:300.

Grundriss.

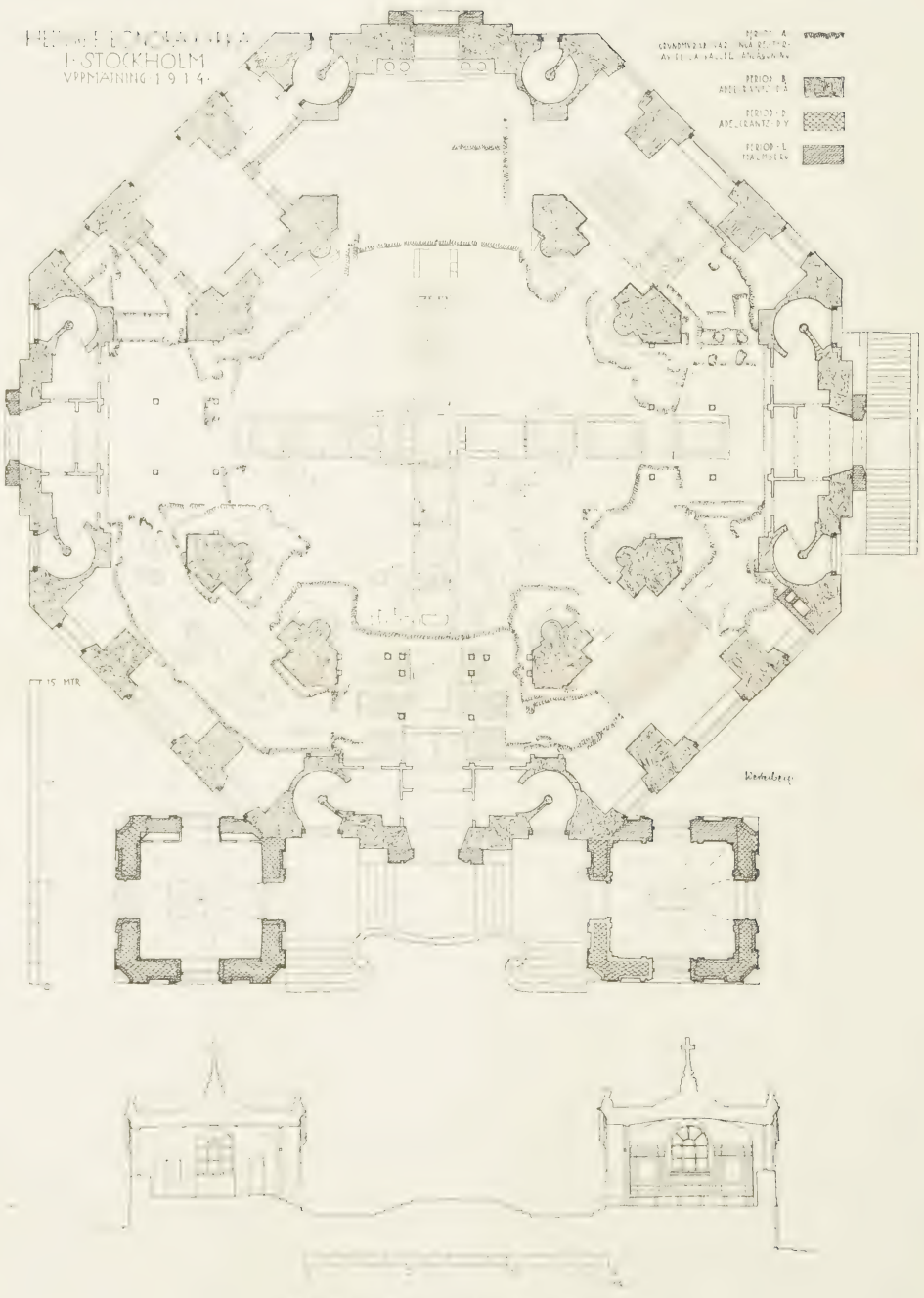

Hedvig Eleonora kyrka. Plan.

Uppmätning 1914 av K. M. Westerberg. Skala 1:300.

. Grundriss.

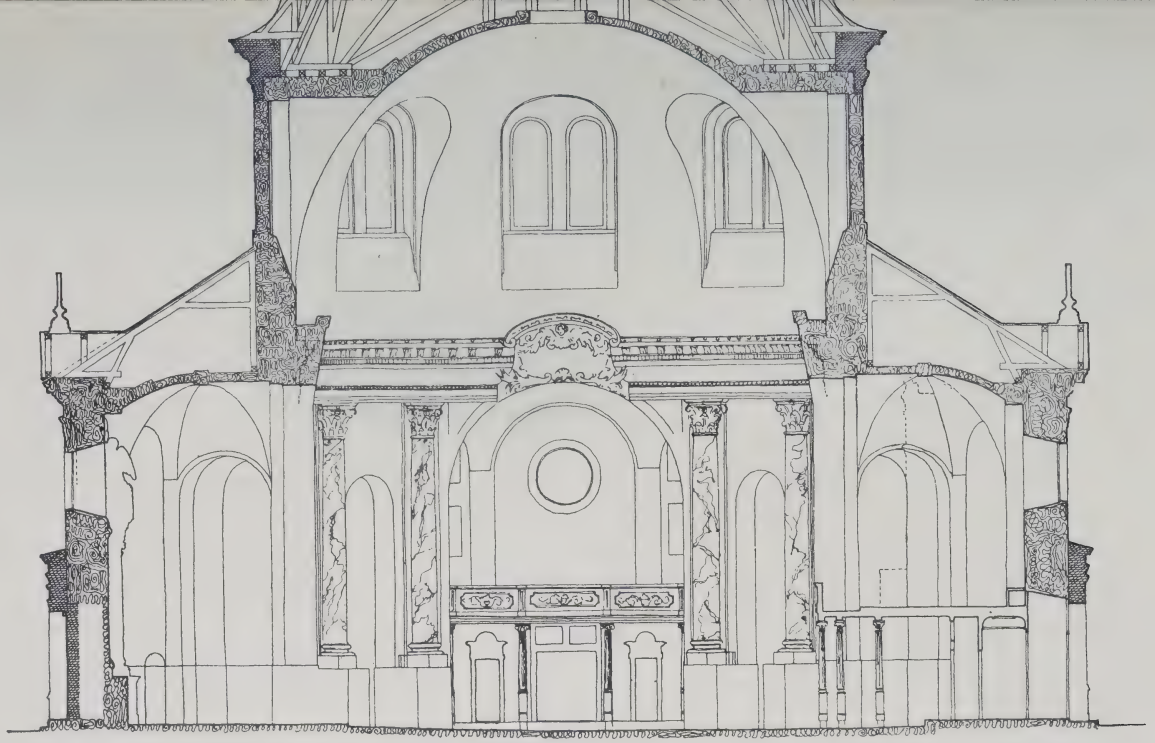

Hedvig Eleonora kyrka. Genomskärning sedd mot söder.

Uppmätning 1914 av K. M. Westerberg. Skala 1 : 300.

Schnitt gegen Süden.

Hedvig Eleonora kyrka. Genomskärning sedd mot söder.

Uppmätning 1914 av K. M. Westerberg. Skala 1 : 300.

Schnitt gegen Süden

JOHNNY ROOSVAL

DIE KIRCHEN GOTLANDS

Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens.

Med 142 pl. och 102 fig. Kr. 17: —; inb. 19: 50.

»Ett kulturellt och arkitektoniskt verk av första rang, värt det bästa mottagande av alla, som önska ett verkligt intressant och gediget dokument över den rikligaste delen av våra svenska arkitekturminnen.» *Tidn. f. Byggnadskonst.*

»Verkets anordning är principiellt sätt mästerlig. I en första analytisk del få vi steg för steg följa forskningarnas gång, se hur bevis och grunder sammanletas, innan vi i den andra syntetiska delen bevittna hur kedjan sluter sig, osökt och nödvändigt. Framställningssättet verkar rent suggerande, och följer man författaren utan att själv pröva och dröja på steget emellanåt, skola hans resultat säkert stå tydliga och vissa för ens uppfattning. För egen del är jag böjd att tro på riktigheten i det hela av både förlopp och dateringar, sådana de givas oss i boken.»
Axel L. Romdahl i G. H. T.

»— — — stora förtjänster, dess fond av vetande och det kärleksfulla inträngande, den bär vittne om, dess skarpsinnighet i slutledningarna, dess lika originellt som säkert uppdragna grundplan, de ofta överraskande bidrag, den skänker till belysande av kulturströmningarnas gång under medeltiden . . . Att läsa en bok av Roosval är alltid ett verkligt nöje, man kan uppkallas till motsägelser, men man har aldrig tråkigt i sällskap med denna rörliga fantasimänniska och klartänkta observator.»
Carl R. af Ugglas i Sv. D.

P. A. Norstedt & Söners Förlag.

JOHNNY ROOSVAL

STUDIER I DANMARK

Föreläsningar i Stockholms Högskola vårterminen 1917 huvudsakligen över 1100-talets skulptur och arkitektur.

Med 93 fig. — Numr. upplaga i 500 ex. Kr. 30:—.

»Ej blott dansk men även svensk medeltida konsthistoria har i och med dessa studier fått ett värdefullt tillskott. Tack vare den klara och rörliga framställningen kan det intressanta arbetet med fördel läsas av även icke fackmannen. Den ger en god möjlighet till ett riktande av kunskapen om den äldre danska konsten och dess intima förbindelser med dåtida svenska, särskilt den gottländska.»

Nils G. Wollin i A.-B.

»Illustrationsmaterialet är synnerligen rikhaltigt och belysande — — en bok, som på ett välbehövligt sätt ställer den svenske läsaren inför dansk medeltidskonst.»

Hanna Rydh i Sv. D.

»Roosvals utomordentligt uttrycksfulla stil synes mig ingenstädes ägt en sådan smidighet och styrka som i detta arbete. Så briljant skriver ingen nordisk konsthistoriker med undantag av Jens Thiis. — — Av förlaget, Norstedt & Söner, har arbetet erhållit en synnerligen vårdad utstyrsel och illustrering.»

Gotthard Johansson i N. D. A.

P. A. Norstedt & Söners Förlag.

STOCKHOLMS KYRKOR

BAND III

KUNGSHOLMS KYRKA MED
S:T GÖRANS KAPELL
HEDVIG ELEONORA
KYRKA

STOCKHOLMS KYRKOR

UTGIVAS MED BIDRAG

AV SAMFUNDET S:T ERIK

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT.-HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

STOCKHOLM

BAND III

STOCKHOLM

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

STOCKHOLM 1920
KUNGL. HOFBOKTR. IDUNS TRYCKERI-A.-B.
[175426]

INNEHÅLL.

Sid.

ULRIKA ELEONORA ELLER KUNGSHOLMS KYRKA av Martin Olsson.

Källförteckning ... 1
Församlingshistoria ... 3
Kyrkogård och klockstapel m. m. ... 8
Interimskyrkor ... 14
Nuvarande kyrkobyggnad:
Beskrivning ... 22
Byggnadshistoria ... 39
Inredning och lösa inventarier ... 52
Sammanfattning av kyrkans konsthistoria ... 116

S:T GÖRANS KAPELL av **Martin Olsson** ... 122

HEDVIG ELEONORA KYRKA av Efraim Lundmark.

Källförteckning ... 129
Församlingshistoria ... 132
Kyrkogårdar, klockstapel, hus och bodar ... 144
Interimskyrka ... 158
Nuvarande kyrkobyggnad:
Beskrivning ... 172
Byggnadshistoria ... 175
Översikt av kyrkans arkitekturhistoria ... 226
Inredning och lösa inventarier ... 234
Sammanfattning av kyrkans konsthistoria ... 292
Bilagor ... 297

REGISTER TILL BAND III:
Ortsregister ... 299
Personregister ... 301
Sakregister ... 310

RÄTTELSER och TILLÄGG ... 315

FÖRKORTNINGAR ANVÄNDA I DETTA BAND.

A. K. = Amiralitetskollegiets handlingar, före 1915 i flottans arkiv på Skeppsholmen, Stockholm, nu i R. A.
A. T. A. = Antikvariskt-topografiska arkivet, Statens historiska museum, Stockholm.
B. St. = Byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm.
K. A. = Kammararkivet, Stockholm.
K. B. = Kungl. biblioteket, Stockholm.
Nat. M. = Nationalmuseum, Stockholm.
N. M. = Nordiska museet, Stockholm.
R. A. = Riksarkivet, Stockholm.
Rå. A. = Rådhusarkivet, Stockholm.
Sta. A. = Stockholms stads arkiv.
U. B. = Uppsala universitetsbibliotek.
Ö. I. Ä. = Överintendentsämbetets (fr. o. m. 1918 = Byggnadsstyrelsens) arkiv.

KUNGSHOLMS KYRKA

MED

S:T GÖRANS KAPELL

AV

MARTIN OLSSON

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 071351552

SVERIGES KYRKOR

föreligga nu:

UPPLAND. Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag*, mellersta delen. Pris 6: 60.
UPPLAND. Band II, h. 1. *Häverö och Väddö skeppslag*. Pris: 4: 40.
UPPLAND. Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Distr. af Akad. Bokh. Uppsala.
UPPLAND. Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Pris 17 kr.
GOTTLAND. Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde). Pris 4 kr.
VÄSTERGÖTLAND. Band I, h. 1. *Kållands härad*, norra delen. Pris 5: 40.
VÄSTERGÖTLAND. Band I, h. 2. *Kållands härad*, sydöstra delen. Pris 4: 50.
STOCKHOLMS KYRKOR. Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris: 4: 50.
STOCKHOLMS KYRKOR. Band. III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Pris 14 kr.
DALARNE. Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4: 50.
DALARNE. Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12: —.

Utdrag ur recensioner:

Arbetet är, kan man säga, ett led i det väldiga verk som påbörjades af Arthur Hazelius. *August Brunius* i *Svenska Dagbl.*

Det stora företaget är att anse som en allmän nationell kulturangelägenhet af vidtomfattande betydelse. *Axel L. Romdahl* i *Göteb. Handelstidn.*

Då man ser i det nyss utkomna häftet, Band I, häft 1. Kyrkor i Leksands och Gagnefs tingslag, där namnet Gerda Boëthius, som bearbetat texten, ger en ton av gammal dalaodling, förstår man, att redan detta häfte betyder ett ganska djupt spadtag i det konstnärliga och historiska kulturarbete, som nu utgör en så väsentlig faktor för vinnandet av den nationella och grundliga svenska kultur vi längta efter. »Ett inventarium är det roligaste jag vet att läsa», sade till mig den för några år sedan avlidne chefen för Nationalmuseum, intendenten Gustaf Upmark, och han beskrev kärnfullt och vältaligt, hur lifvet rörde sig omkring och emellan raderna, som uppräknade de gamla silfverstånkorna och ekskåpen. Samma känsla har man, då man läser denna bok. *Carl G. Laurin i St. D.*

Ett betydelsefullt arbete och en viktig insats i svenska kyrkans gärning just nu har tagit sin början i och med utgifvandet af det stora verket »Sveriges kyrkor». *Svensk Kyrkotidn.*

Sådant det första häftet öfver Sveriges kyrkor i konsthistoriskt inventarium nu föreligger, är det ett ämne till både stolthet och tacksamhet ur såväl kyrklig som nationell synpunkt. *Ny tidn. f. kyrka och skola.*

STOCKHOLM 1920. KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER. 171932